

Збірник студентських наукових праць

JUVENIA STUDIA

Випуск 3

2013

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ПРАВознавства
імені О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 3

Видавництво «Десна Поліграф»
Чернігів
2013

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х
Ю 14

*Редакційна колегія: Кеда М. К. (голова редколегії), Петровська Ю. М. (заступник голови редколегії),
Еткіна І. І., Скороход В. М., Щербина С. В., Коваленко О.О., Віхрова І. О., Пеньковець О. В.*

Відповідальний за випуск – кандидат історичних наук, професор Коваленко О. Б.

Ю 14 **Juvenia studia:** Збірник студентських наукових праць. / Інститут історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. Випуск 3 – 192 с.

ISBN 978-966-2646-29-0

У збірнику наукових праць студентів висвітлюється широке коло проблем вітчизняної та всесвітньої історії,
педагогіки, етнології та правознавства.

Для студентів, учнів, учителів, краєзнавців.

*Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського (протокол № 5 від 28.12.12 р.)*

Адреса редакційної колегії: 140000, м. Чернігів, Проспект Миру, 13. Тел. (0462) 699 - 481

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х

ISBN 978-966-2646-29-0

© Автори, 2013
© Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка, 2013

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ярослав Бакуменко

СТРІЛЕЦЬКА ЗБРОЯ У КРИМСЬКІЙ ВІЙНІ 1853–1856 рр.

У статті розглянуто основні види стрілецького озброєння ворогуючих сторін у Кримській війні 1853–1856 рр. Проаналізовано їх основні бойові характеристики та порівняно з подібними зразками тогочасної стрілецької зброї.

Ключові слова: Кримська війна, стрілецька зброя, рушниця, гвинтівка, пістолет.

Кримська війна 1853–1856 рр. – надзвичайно важлива подія у житті тогочасної Європи, тому що у цій війні зішлись 2 дуже сильні, ворогуючі табори: з одного боку Російська імперія, а з іншого Франція, Великобританія, Османська Порта та королівство Сардинія. Різними були не тільки політичні погляди, а й погляди на озброєння армії. На той час основною зброєю на полі бою була стрілецька. І у ворогуючих таборів вона значно відрізнялась: від 100-річного мушкетона до нової казеннозарядної нарізної гвинтівки. Саме стрілецьку зброю обох ворогуючих сторін ми спробуємо порівняти.

В XIX ст. основою армії залишалася піхота, проте її військовий потенціал значно виріс завдяки широкому використанню вдосконаленої вогнепальної стрілецької зброї. Революційний характер носило винайдення нарізного ствола [7, с. 119], що значно збільшувало характеристики вогнепальної зброї у дальності та прицільності стрільби [7, с. 119–127]. Дана технологія використовувалася у основних видах зброї, що перебували на озброєнні передових тогочасних армій світу.

Російська імперія значно поступалася своїм опонентам. Зокрема, у Великобританії та Франції війська були на 95% переозброєні сучасними нарізними гвинтівками. Загалом же антиросійський союз був забезпечений цим видом зброї на 60% [10, с.73]. Що стосується Османської імперії і королівства Сардинія, то тут ситуація була значно гіршою – лише на 5 %. Приблизно такі ж цифри науковці наводять і щодо Російської імперії [9, с. 68].

Особливо гостро питання про переозброєння Російської армії було поставлено на початок 1840-х р. На той час більшість рушниць були кремінної системи, що являло собою значне відставання від рушниць, які мали на озброєнні армії розвинених Європейських країн. Тому у 1839 р. була створена урядова комісія, яка мала займатись питанням переозброєння. У 1844 р. після 5 років випробувань на озброєння була прийнята французька рушниця зразка 1842 р. Проте через негаразди у зовнішній політиці Російської імперії закупки зірвалися, і було прийнято рішення про переробку всіх існуючих рушниць з кремінного замку на ударно-капсульний. Так в Росії з'явилась рушниця зразка 1844 р. [7, с. 146] Її конструкція являла собою звичайну рушницю зразка 1834 р. калібром 7 ліній або 17,78 мм (лінія – одиниця довжини, що дорівнює 2,54 мм, вона застосовувалась в Росії до 1918 р.). Суть переробки була в заміні курка замка, також знімали огниво, зрізали порохову полицю і ставили на її місце брандтрубку [9, с. 73–75].

Проте, якщо надійність стрілецької зброї було покращено, то її балістичні характеристики залишались на достатньо низькому рівні. Для порівняння дальність пострілу російської рушниці

– 300 кроків, а прицільна дальність – взагалі 200 кроків, тоді як англійські нарізні гвинтівки мали дальність пострілу – 1100–1200 кроків. Проте все-таки велись і переговори щодо закупівлі нарізних гвинтівок. Наприклад, у 1843 р. було закуплено невеличку партію у 5000 гвинтівок у бельгійської фірми Лютіх для вивчення конструкції. Особливістю цієї зброї було наявність 2 глибоких нарізів на внутрішній стороні ствола. Куля була сферичної форми з виступами під нарізи. Для пострілу куля, у промасленому папері, заганялась у ствол за допомогою шомпола.

Ці рушниці були надзвичайно дорогими, і тому російські зброярі почали модернізувати конструкцію й самі випускати аналогову зброю. Загалом на початок війни у російській армії було лише 21 тис. цих гвинтівок і видавали їх лише шістьом унтер-офіцерам, тобто найкращим стрілкам. Також були спроби переробити гладко ствольні рушниці в нарізні, проте це не увінчалось успіхом [6, с. 36]. У Франції та Великобританії на той час більшість армії вже була переозброєна нарізними гвинтівками. Зокрема, основною піхотною гвинтівкою Франції був стержневий штуцер Тувенена [7, с. 123]. Ця зброя була однією з найкращих на той час. Її особливість була стержнева система зразка 1842 р. Сутність її в тому, що калібр кулі був меншим ніж калібр ствола, і тому не було необхідності заганяти її туди шомполом. Коли ж куля впаде на дно ствола, то потрібно просто вдарити по ній, вона насадиться на штир і розшириться, таким чином врившись в нарізи, це полегшувало та прискорювало заряджання.

Проте найкращою гвинтівкою війни вважається англійський Енфілд зразка 1853 р. Ця гвинтівка була прийнята на озброєння за півроку до початку війни і ввібрала в себе всі найкращі риси інших гвинтівок того часу [4, с. 673–676]. Її калібр був 0,577 дюйму, що в перерахунку на сучасну систему дорівнює 14,655 мм. В ній використовується капсульна ударно-спускова система. Куля Миньє з двома потовщеннями і дерев'яною чашкою [7, с. 122] була найкращою на той час і давала змогу вести прицільну стрільбу на 1000 ярдів (1300 кроків). У 1855 р. на основі цієї гвинтівки конструктором Снайдергом була розроблена казно-зарядна версія, проте у війні вона участь майже не приймала.

Потрібно відзначити, що не в усіх учасників антиросійської коаліції було гарне озброєння. В армії Порту озброєння було на досить відсталому рівні [4, с. 676–680]. Зокрема до кінця війни у османській армії не було нарізної зброї, окрім одиничних випадків.

Також потрібно розглянути питання щодо куль. До 50-х років більшість куль були сферичної форми. З появою штуцерів на території Російської імперії та їх подальшому вивченню та доопрацюванню, та деяких даних, що прийшли з Європи почала розповсюджуватися острокінечна куля конічної форми з пласким дном [8, с. 43]. Основною відмінністю від англійських та французьких куль було те, що у них куля мала менший калібр, ніж канал ствола, проте через виїмку у дні кулі, при пострілі газ заходить в цю камеру і розпирає кулю по всьому стволу включаючи і нарізи. А російські кулі мали пласке дно та до того ж ще й спеціальні потовщення, якими мали попасти в нарізи, а в гарячій бою це зробити було надзвичайно складно. По згадкам учасника облоги Севастополя командира 1-й карабінерної роти Алексопольського егерського полка В. Зарубаєва: «У введенных у нас во время осады переделанных в нарезные ружей французские пули Миньє после двух или трех выстрелов не входили в дуло. Солдаты загоняли пулю ударами камня по шомполу. Шомпол гнется в дугу, а пуля не поддается. Колотили, как в кузнице. Солдаты приносили сальные огарки, смазывали пулю, но все не помогало. Ружья, переделанные в нарезные, раздирались по нарезам. Немудрено, что в таком положении офицеры приходили в отчаяние, а солдаты бредили изменой» [5, с. 449].

Інший вид стрілкового озброєння того часу – карабіни. Взагалі карабін – укорочений варіант гвинтівки, які на той час здебільшого використовувала кавалерія. Починаючи з 30-х років XIX ст. на озброєнні армії Російської імперії було декілька видів карабінів, більшість з них були нарізними, тобто можна сказати що це була перша більш-менш масова нарізна зброя в армії. Першим нарізним карабіном був карабін кавалерійський кремінний зразка 1839 р. [6, с. 144] калібром $6 \frac{2}{3}$ ліній, що було нетиповим калібром на той час. У стволі було 8 нарізів. Загалом карабін вийшов досить непоганим, проте кремінний замок та нетиповий калібр, хоча зазвичай використовували калібр в 7 ліній, були перешкодою до популяризації його у військах. До того ж, куля, що там використовувалась мала сферичну форму з пояском, тобто практична користь від нарізів, через форму кулі, була мінімальна. Та навіть маючи такі недоліки, її прицільна дальність дорівнювала приблизно 400 кроків, хоча у тієї ж гвинтівки зразка 1844 р. – 200 кроків.

Наступним прийнятим на озброєння карабіном стала модель під назвою карабін капсульний кавалерійський зразка 1839–1844 рр. Він являв собою модернізацію моделі 1839 р. Тобто, як і в більшості зброї того часу ударно–спусковий механізм був змінений з кремінного на капсульний. Проте на цьому модернізація не завершилась: також був змінений калібр з $6 \frac{2}{3}$ на 6 ліній. Це було створено для зменшення плутанини, тому що солдати в під час бою могли попутати кулі калібрів 7 і $6 \frac{2}{3}$, і якщо у гвинтівки втрадиться лише бойова ефективність, то карабін може навіть розв'язати, якщо кулю від гвинтівки все ж вдалось зарядити до штуцера. А в більшості випадків кулю було просто неможливо зарядити. Куля ж калібру 6 ліній, значно відрізнялась, і тому сплутати їх було набагато важче.

У противників Російській імперії, зокрема, у Великобританії, також були свої карабіни, та зазвичай вони являли собою укорочену версію основної гвинтівки, зокрема, такими є карабін Єнфілд, який і є укороченою версією однойменної гвинтівки [3, с. 53]. Також у країн антиросійської коаліції популярністю користувались мушкетони. Вони являли собою дульнозарядний гладкоствольний карабін, ствол якого розширювався на кінці. Ця зброя призначалась для ближнього бою, оскільки стріляла картечцю. Мушкетон був нищівною зброєю ближнього бою, і використовувався як під час наземних битв, так і під час морських баталій. Особливою популярністю мушкетон користувався у французів [2, с. 32]. Там його називали «Тромблон», його особливістю була наявність багнета, який знаходився на верхній частині ствола.

Особистою стрілецькою зброєю військового того часу був пістолет, але видавали цю зброю лише кавалерії та унтер-офіцерам. Найпоширенішим пістолетом був Пістолет солдатський зразка 1828 р. Він був гладкостольний з ударно спусковим механізмом кремінної системи. Калібр становив стандартні 7 ліній. Проте у цього пістолета була маса недоліків – кремінний замок, який був виконаний за не дуже вдалою схемою, велика маса – 3 фунти 37 золотників (1,387 кг), шомпол носився окремо, тому часто губився. Цією зброєю озброювали всі музикантів військових оркестрів, унтер-офіцерів уланської, гусарської кінноти, кінних саперів та унтер-офіцерів кінної артилерії [2, с. 58].

Наступним зразком коротко ствольної зброї став пістолет офіцерський 1839 р. Він являв собою трохи зменшену та значно полегшену версію солдатського пістолета. Зокрема, калібр був зменшений до нестандартних $6 \frac{2}{3}$ ліній (16,8 мм), сам кремінний замок зменшений, а все ложе разом з ручкою виконані з латуні [7, с. 152]. Проте цей пістолет не був обов'язковою строевою зброєю. Офіцерам можна було використовувати будь-які пістолети, аби вони не були коротші за казенний варіант.

Наступною віхою розвитку пістолета в Російській імперії стала переробка на капсульний варіант. Першим переробці піддався пістолет солдатський зразка 1828 р., який після переробки

став називатись капсульний солдатський пістолет зразка 1828–1844 рр. суть доопрацювання – зміна механізму з кремінного на капсульний. Ця зміна проходила так само, як і на гвинтівках. Першим нарізним пістолетом став капсульний офіцерський кавалерійський пістолет зразка 1849 р., його калібр $6 \frac{2}{3}$ лінії (16,8 мм), куля сферична, яку мали обматувати ганчір'ям для кращої фіксації у нарізах, яких у стволі було 12.

Проте, якщо на початок війни майже всі пістолети армії Російської імперії були простою переробкою пістолетів 50-ти річної давності, то у французькій армії та у армії Великобританії весь офіцерський склад ще у 1851 – 1852 рр. був переведений на револьвери, здебільшого конструкції американця Семюела Кольта – «Кольт Неві» [8, с. 38–41]. Цей пістолет на початку свого використання не відрізнявся своєю надійністю чи швидкістю перезарядки, проте зі звиканням до нього військовослужбовців його ефективність почала значно поліпшуватись. Калібр револьвера 0.36 (9,3мм), барабан розрахований на 6 пострілів, проте його перезарядка була дуже складна, особливо в бойових умовах. Заряджання відбувалось через дульну частину барабана: в камери засипався порох, потім вставлявся пиж, далі вставлялась куля і ще один пиж. Зрозуміло, що на перезарядку йшло надзвичайно багато часу, тому часто офіцери носили з собою декілька запасних заряджених барабанів. Пізніше почали випускати прообраз унітарних патронів – кулі та порох були загорнуті в папір.

Семюел Кольт у 1851 р. також приїжджав і до Російської імперії з метою реклами та продажу свого «Кольта Неві». Він подарував прикрашену ексклюзивну модель царю Миколі I. Уряд вирішив закупити декілька сотень пістолетів як пробну партію, та подальші закупки не відбулися. Наявні ж пістолети видавались лише за певні відзнаки як подарункова зброя. Основна ж кількість кольтів в російській армії з'явилась уже підчас війни як трофейна зброя.

Не менш гостро для армії Російської імперії стояло питання своєчасне забезпечення боєприпасами та амуніцією. Ця проблема супроводжувала російську армію досить давно та саме у Кримській війні вона була однією з причин поразки. Як писав адмірал Г.И. Бутаков: « Безотрадно для защитников Севастополя кончился 1854 год: холод и голод нехватка пороха и боеприпасов, недостаток лекарств, корпии и перевязочных средств, почти полное отсутствие штуцеров, развал и дезорганизация снабжения и управления армией, плохое питание и плохое обмундирование» [6, с. 86]. Іноді для захисту позицій солдатам видавали лише по 10 куль, що було крахом тилового забезпечення. Також на той час у російській армії відбувалась значна плутанина з кулями різних форм, модифікацій та калібрів. Зокрема за лінійною системою існувало калібри: 6 ліній, $6 \frac{2}{3}$ лінії та 7 ліній, які постійно плутали як солдати, так і тилові постачальники. Не менша плутанина була і серед самих куль, тому що на той час випускалось приблизно 15 видів куль для різних типів рушниць, гвинтівок, карабінів та пістолетів.

Отже, порівнявши стрілецьку зброю ворогуючих таборів Кримської війни 1853–1856 рр. можна дійти до висновку що, зброя Російської імперії надзвичайно сильно відстала від зарубіжних аналогів. Коли більшість солдатів антиросійської коаліції були озброєні нарізними гвинтівками, а офіцерський склад – револьверами, в армії Російської імперії була значна кількість гладкоствольних кремінних рушниць, а частка нарізних не перевищувала і десятої частини. Також гостро стояло питання щодо куль. Їх була велика кількість типів та модифікацій, кожна з яких підходила до певного зразка стрілецької зброї та не було ніякої уніфікації, що спричиняло плутанину, збій поставок та дефіцит потрібних боєприпасів у військах армії Російської імперії. Саме сукупність усіх вищевикладених факторів стала однією з причин поразки Російської імперії у 1856 р.

Джерела та література:

1. Богданович М. И. Восточная война 1853–1856 годов / М. И. Богданович. – СПб : Типография Стасюлевича, 1876. – Т. 3. – 470 с.
2. Блэр К. Пистолеты мира / К. Блэр. – М. : Центрполиграф, 2007. – 442 с.
3. Васильев А. Долина смерти: атака Британской легкой бригады под Балаклавой / А. Васильев // Родина. – 1995. – №3–4. – С. 53
4. Зайончковский А. М. Восточная Война 1853-1856 / А. М. Зайончковский. – СПб. : Полигон, 2002. – 928 с.
5. Зарубаев В. Воспоминания о Севастополе // Сборник рукописей: о севастопольской обороне севастопольцами / В. Зарубаев. – СПб., 1872. – С. 435–488.
6. Лурье А. Адмирал Г. И. Бутаков / А. Лурье. – М. : Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1954. – 166 с.
7. Маркевич Е. Ручное огнестрельное оружие / Е. Маркевич. – СПб : Полигон. – 2005. – 496 с.
8. Рычков А. Сэмюэль Кольт великий уравнитель / А. Рычков // Охота и Оружие. – 2000. – № 9. – С. 38–41.
9. Федоров В. В. Эволюция стрелкового оружия / В. В. Федоров. – М. : Государственное военное издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1938. – Т. 1. – 199 с.
10. Федосеев С. Кульминация «ружейной драмы» / С. Федосеев // Вокруг света. – 2004. – № 3. – С. 73–75.

Марія Король

БАЛ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ІСТОРІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

У статті на основі історичних джерел та наукової літератури аналізується феномен російського балу. Висвітлюється його роль у повсякденному житті дворян. Особлива увага звертається на бальний етикет та символіку жесту.

Ключові слова: бал, етикет, танець, дворянство.

У XIX ст. Російська імперія посідала чільне місце серед впливових монархічних країн Європи. Але всього цього не було б, якби цар Петро I, подорожуючи Європою, не зрозумів, що майбутнє його країни залежить від рівня освіченості народу. Саме тому майбутній імператор взяв курс на модернізацію країни та «перевиховання» її жителів.

XVIII ст. було добою просвітництва в Європі, і вражений європейськими реаліями Петро I прагнув якнайшвидше «просвітити» власну державу. Європеїзація почалась з переведення боярської знаті у дворянську, адже вона була головним провідником ідей царя і обличчям всієї імперії. Крім правових і соціальних атрибутів, дворянству був насаджений світський спосіб життя. Еталоном європейського аристократа була вихована і освічена людина, сумлінний придворний службовець, акцент також робився на зовнішності та гарних манерах.

Життя тогочасного дворянина можна умовно поділити на домашню та службову складові. Кожна з них мала свої особливості та вимагала певного стилю поведінки. Значна частина приватного життя проходила на очах великої кількості людей під час балів, званих вечорів, походів в оперу, спілкування у модних салонах тощо. Тогочасний бал був місцем невимушеного спілкування, відпочинку, танців. На таких зібраннях службовий етикет поступався бальному, який дозволяв почуватися вільніше не тільки

чоловікам, але й жінкам. Правила етикету, які на подібних вечорах були специфічними, та церемоніал, що регламентував кожне з відділень балу, робили його справжнім видовищем, який не поступався театралізованим постановкам, режисерами яких виступали господарі балу. Такі вечори були настільки важливими в житті дворян, що відмовитись від запрошення на бал можна було лише з дуже поважної причини (жалоба, хвороба, від'їзд), а за один вечір вони легко могли відвідати декілька таких вечорів. Приклад оригінальних відмовок знаходимо у Панаєвої: «Княгиня вигадала собі оригінальну хворобу – біль у п'ятах, і з цього приводу вона не відвідує бали і парадні обіди» [5, с. 271].

Першими балами в Росії були так звані асамблеї, і вже після перших таких прийомів постало питання про внутрішню організацію не тільки самого вечора, а й соціальної поведінки. Поступово склався бальний церемоніал, який неминуче наклав відбиток на дворянство – від його зовнішнього вигляду аж до системи духовних цінностей. Перші європеїзовані асамблеї почали проводитись вже у 1717 р., після повернення царя з Франції та Голландії. З 1719 р. танцювальні вечори стали обов'язковою частиною асамблей. Саме слово «асамблея» означає «вільне в якомусь домі зібрання чи з'їзд, який проводиться не лише для втіхи, але й для справи, бо тут можливо бачити одне одного та про різні справи мову вести, також чути що і де відбулось...» [1, с. 86].

Наслідком впровадження асамблей став указ 1719 р. Він регламентував доволі вільну форму проведення та передбачав присутність представників різного соціального статусу: «чиновницькі особи, всі дворяни, найвідоміші купці, корабельні майстри та канцелярські службовці з дружинами і дітьми». Ймовірно, що таким чином імператор хотів залучити широкий загал до нових європейських розваг, які б неминуче «позитивно вплинули на напівосвічене російське суспільство і пом'якшили грубий тогочасний норів» [2, с. 240]. Той факт, що цей указ дійсно виконувався, засвідчує запис французького посла Лаві про асамблеї, «які збираються почергово в будинках знатних вельмож, куди запрошують осіб різних станів...» [1, с. 86].

У XVIII–XIX ст. бал мав станово-соціальну градацію, тобто для кожного стану існували свої званні вечори. Звичайно, найбільш престижними були бали, які влаштовувала імператорська родина, і потрапити туди можна було лише за особливим запрошенням. Але не менш жаданими були бали у старовинних дворянських родинах. Так, А. Панаєва змальовувала дуже зворушливий і дещо трагічний момент, що з легкістю міг би стати основою пригодницької новели, із життя бального танцюриста Маркевича, який дуже хотів потрапити на бал до Белосельських: «Він прибіг увесь сяючий, щоб показати запрошення на бал. В день балу він із самого рання приїхав до нас у бальному туалеті і щохвилини дивився у вікна, очікуючи початку приїзду екіпажів. Побачивши карету, ... почав вдягати рукавички і, раптом, о жах! Одна рукавичка луснула. Його шкільний приятель ... поскакав за новими, а Маркевич страшенно розхвилювався і мало не зі сльозами на очах дивився у вікно та казав із жахом: «Боже мій, такий ланцюжок екіпажів вже стоїть на вулиці, мені доведеться годину просидіти в кареті чекаючи своєї черги» [5, с. 105–106].

Крім традиційних дворянських вечорів бали влаштовувались навіть купцями, які за рахунок «дворянських веселощів» хотіли відчутти себе частиною світського бомонду. Бали влаштовували з нагоди дня народження, весілля, державного свята, заручин, календарних свят. Особливо популярними за Єлизавети Петрівни стали бали-маскаради, наприклад, «в новий рік всі чоловіки з'являлись в жіночому, а дами – у чоловічому вбранні і без масок» [1, с. 88]. Враховуючи ставлення православної церкви до маскарадів (вона розцінювала це як бісівські розваги), приживались вони важко і доволі часто носили закритий характер. У запрошенні завжди вказувалось, у якому стилі мають бути костюми запрошених, а чого варто уникати.

Катерина Велика теж полюбляла маскаради, на яких часто грали в азартні ігри. Саме одну з таких партій згадував Греч, випадок цей наче списаний із англійського детективу: «На придворному маскараді Фрейгольд тримав банк. Підходить до нього жіноча маска... і ставить на карту срібний рубль. Банкомат сказав сухо:

– Неможна менше червонця.

Маска, нічого не кажучи, вказала на зображення імператриці на рублі.

– До неї всіляка пошана, – відповів Фрейгольд, цілуючи портрет, – але на ставку мало.

Маска раптово вигукнула:

– *Va banque!*

Банкомат розсердився і кинув у неї колодою карт... Наступного дня Фрейгольд дізнався, що це була Катерина. «Гарний, ваш майор! – сказала вона одному із царедворців. – Мало не заколотив мене!» І майор після цього ввійшов у велику моду» [12, с. 67].

За правління імператора Павла сталися докорінні зміни в армії, і, як не дивно, це вплинуло й на дозвілля офіцерів: «Стиль нашого офіцерського життя зовсім змінився; при імператриці ми часто виходили в світ, театри, ходили у фраках, а тепер з ранку до вечора на полковому полі; і вчать нас всіх, як рекрутів. Великому князю було завгодно, щоб я перший вдягнув мундир нового крою та підстриг волосся, і мене це так змінило, що коли приїхав я додому, то сестра Анна Федорівна мене не впізнала» [3, с. 240].

Із початком XIX ст. змінювалось ставлення до балу, перетворивши його на обов'язковий атрибут світського життя. Микола I приділяв велику увагу вечорам танців, які демонстрували лоск, шик імперського двору і всього дворянства. За Миколи II бали почали сходити з авансцени, але не тому, що дворян вони більше не влаштували. Це було пов'язано з особистими поглядами дружини імператора. Останній пишній імператорський бал відбувся взимку 1903 р. у Зимовому палаці. Імператриця запросила на свято фотографа, який зробив фото імператорської сім'ї та найбільш почесних гостей. Про ще один непересічний бал писав П. Вяземський (в Дерпті стояв його полк, коли до міста прибув цесаревич і місцеві дворяни дали бал): «відомо, що німкені пристрасно обожають танці, і нам був відданий наказ (звичайно жартома): замучити німкенів танцями. Старанно ми виконували наказ і танцювали, в прямому сенсі, до упаду і першої втрати свідомості. Прекрасні німкені були в захваті! Після розкішної вечері, о третій годині ранку, почалась мазурка, яка тривала до сьомої ранку. Наші ординарці підвели нам коней, і ми прямо з мазурки – на коня. ...Люб'язні наші господарі і, звичайно, милі господині балу забажали нас провести, ...ми почали гарувати на конях, ...і на прощання обмінюватись зворушливими словами та ніжними поглядами з милими нашими танцюристками» [11, с. 203].

Читаючи подібні спогади, від захоплення подих перехоплює, і мимоволі починаєш жалкувати, що така чудова традиція відійшла у минуле. Крапку в історії балу поставило саме життя. Російсько-японська війна, перша світова, повалення царизму та жовтневий переворот призвели до суттєвих змін у російській культурі дозвілля. Класичні бали стали історією, прекрасною згадкою про романтизм минулих століть.

У XIX ст. вміння гарно танцювати було необхідністю так само, як знання мов чи гарного тону. Саме тому маленьких дворян навчали танцям з 8-9 років, і популярними були як домашні вчителі – переважно іноземці, так і школи танців та танцкласи. Щодо вчителів, то найпершими, хто вчив дорослих дворян танцювати, ще за петровських часів, були шведські військовополонені. Вже

потім почали запрошувати танцюристів і танцмейстрів, які не лише навчали танцям, а й склали танцювальні програми для балу, враховуючи, які танці на той час були модними. Найбільш відомим і шанованим танцмейстром XIX ст. був Йогель.

В освітній програмі Смольного танці входили до обов'язкової програми, така тенденція спостерігалася й у військових академіях. Менш відомі заклади теж давали танцювальну освіту, діти купців і міщан могли вільно вивчати це мистецтво. Доказам цього є спогади М. Дмитрієва: «З від'їздом із Москви дядько звелів мені вдосконалитись без нього у французькій, вивчитись німецькій, математиці і танцям» [4, с. 20]. Танцювальна наука давалася дуже тяжко, уроки були важкими не лише фізично, а й психологічно. З цього приводу А. Панаєва зазначала: «Коли вони йшли на урок, то хрестились і молили Бога, щоб не скуштувати палиці Дідло на своїй спині та ногах» [5, с. 25]. А ось на що йшли деякі матері, щоб підготувати своїх дітей до світського життя: «щоб підготувати до придворних балів, ... ставила хлопчика у спеціальну дерев'яну форму, де слідки були зроблені таким чином, що ноги сходились п'ятою до п'яти» [5, с. 78].

Недивно, що у своїх записках танцмейстри та їхні учні неодноразово пов'язують моральність із вмінням танцювати. У своїх спогадах С. Глінка пише: «Ремесло своє він вважав справою не буденною, а справою високої моральності. Ноден говорив, що разом з розправленням тіла розправляється і душа» [4, с. 109]. Ставалось і так, що досконале вміння танцювати вальс чи кадрили слугувало чудовою рекомендацією для людини і допомагало налагоджувати стосунки у вищому світі та просуватись по службі. Прямим доказом цього слугує згадка Булгаріна: «Олександр Іванович на шістнадцятому році життя вже вступив у світ, і його чудово приймали у всіх московських колах... Неабияка спритність, щасливе, відкрите обличчя і краса юнака привернули до нього увагу монарха, який, вступивши з ним у розмову в екосезі, залишився задоволеним його розумом і знанням правил поведінки» [7, с. 567].

Як бачимо, танці для дворян XIX ст. були не звичайною розвагою, а просто-таки життєво необхідною навичкою, без якої двері у вищий світ ніколи не відчиняться. Більш того, танці ставали справжнім обов'язком того, хто прибув на бал. Ще навіть у збірках з правил з етикету вказувалось, якщо ви не вмієте гарно танцювати, то краще взагалі відмовитись від запрошення, ніж ставити у незручне становище своїх партнерів і себе.

У період розквіту балу існував певний набір танців, які всі мали обов'язково вміти виконувати – полонез, кадрили, контрданс, менует, вальс, мазурка, полька тощо. Перелік може бути значно довшим, адже на основі цих класичних танців існували гібридні види, які могли об'єднувати танцювальні па кількох танців або взагалі бути оригінальними, тобто складені вчителями танців чи запозятими дворянами, які обожнювали танцювати і дивувати оточуючих.

Окрім європейських танців на балах, особливо за часів Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни, популярними були народні танці. Порядок танців був доволі суворим і чітко регламентованим, адже кожен танець навіював певний настрій, стиль поведінки і навіть теми для розмови. Порядок виконання танців створював необхідну атмосферу. Так, у XVIII–XIX ст. першим танцем, який відкривав бал, був полонез (у мемуарах його називають польським). Право виконувати цей танець мав господар балу з почесною гостею та господиня, яка з почесними гостем йшла другою в парі. Зі спогадів С. Капніст: «Батько мій за звичаєм відкривав бал польським..., потім починались екосези, кадрили з вальсом, манімаски; закінчувався бал матродурою і малороським танцем «горлицею» [8, с. 306]. На імператорських балах танцювальний вечір відкривала царська родина, партнерами

кожного з них були почесні гості, звичайно про це домовлялись завчасно, що і робило відкриття вечору дуже гарним у виконанні. Так, коли 1817 р. з нагоди приїзду Олександра I до Полтави влаштували бал, господинею якого була мати С. Капніст, «імператор відкрив бал польським з моєю матір'ю..., потім почались танці» [8, с. 336]. Під час танцю дозволялись розмови, але на буденні і доволі скромні теми, саме тому його називали «холодним польським» чи «ходячою розмовою».

О. Захарова називає полонез танцем рицарським, «в якому кожен жест кавалера підкреслював його повагу до дами. Це було своєрідне освічення..., стримане, переповнене... гідністю і тактом» [4, с. 25]. На тлі захоплення дамою кавалер також демонстрував «...красу, франтовий вигляд, його войовничу і разом з тим шанобливу поставу» [6, с. 190], – саме так писав Ф. Ліст. Як і будь-який танець, польський був переповнений різноманітними постановочними фігурами, як-то: «хрест», «гірлянда», «змія»... Особливо яскраво змальовує польський французький дипломат Ансело: «По знаку імператора розпочались танці, але виключно полонези. Польський лише умовно заслуговує назву танцю, демонструючи собою прогулянку по залах: чоловіки пропонують руку дамам, і пари, не поспішаючи, обходять велику залу та прилеглі до неї кімнати. Така довга прогулянка дає змогу зав'язати бесіду, але кожен кавалер може змінювати партнершу, і ніхто не може відмовитись передати руку своєї дами іншому, тим самим перериваючи щойно зав'язану бесіду» [9, с. 287].

Другим традиційним танцем на балу був вальс. Цікавий опис вальсу можна зустріти на сторінках «Критичного і систематичного словника придворних танців» Жанліс: «молода особа, легко вдягнена, кидається в руку молодого чоловіка, який пригортає її до себе, який захоплює так стрімко, що серце починає сильно калатати, а голова йде обертом! Ось, що таке вальс!» [10, с. 95]. Відомий танцмейстер того часу Петровський зазначав, що «танець цей, в якому, як відомо, повертаються і зближуються особи обох статей, вимагає особливої обережності..., щоб танцювали не надто близько одне до одного, що ображало би гідність» [10, с. 95]. Такі моральні застереження були зовсім не голосливими, адже саме під час вальсу партнери могли передавати одне одному записки, говорити про щось дуже особисте. Пара стояла доволі близько, і партнер мав обіймати свою даму за стан. Коли вальс лише входив у моду, багато хто вважав його просто непристойним. Деякий час він був навіть заборонений в Європі. Але яке щастя було протанцювати вальс із партнером, який тобі подобався, лише вальс давав можливість виявити ніжність і симпатію. Саме вальс стає яскравою візиткою XIX ст., символізує собою нові віяння серед дворян і говорить про розвиток буржуазії в цілому.

Танцем, який завершував бал, був котильйон. Подібно до полонезу, перша пара мала право встановлювати фігури, що робило з танцю щось схоже на гру. З цього приводу Вересаєв писав: «приємно було в котильйоні йти в першій парі, вигадувати фігури, бачити, як твою команду виконували всі пари» [6, с. 233]. Фігури танців були вигадливими і завжди веселими. У записках П. Вяземського є дуже цікавий коментар щодо тривалості цього танцю та тем розмови (він записав слова свого знайомого, який спеціально хотів поїхати з донькою до Європи, щоб розширити її кругозір і зробити її цікавою співрозмовницею): «...тепер на балах запровадили довгі танці, наприклад, котильйон, який продовжується протягом години чи двох. Необхідно, щоб молода дівчина заздалегідь підготувала теми розмови з кавалером. Не все ж їй про Тверський бульвар та Кузнецький міст говорити» [11, с. 68]. Цей танець один з небагатьох дозволяв відчувати себе вільніше і природніше: постава, вираз обличчя, суворість правил... – все це відходило на другий план, дозволяючи учасникам просто веселитись. Доволі часто в танці застосовували реквізит: м'ячі, сніжки, маски, прапорці. Ці атрибути робили кожен котильйон тематичним і оригінальним. Зовсім не дивно, що саме цей танець закривав вечір.

Насправді, знання танців і па ще не гарантувало успіх на балу, бо без знання так званого танцювального етикету ніхто би не наважився затанцювати з невихованим партнером. Головним і найбільш відповідальним було запрошення на танець, звичайно робив це кавалер, але у XIX ст. існував і «білий» танець, коли саме дами обирали і запрошували. Частіше таким танцем був менует, він не тільки дозволяв жінці обирати партнера, а ще й змінювати його під час танцю. Але все ж таки запрошення на танець було справою чоловічою. Рекомендувалось робити запрошення у формі компліменту: «Дозвольте дізнатись, яку кадриль я можу сподіватись мати честь танцювати з вами». Якщо ж дама була знайома кавалеру, то запрошення спрощувалось: «Не відмовте мені у задоволенні танцювати з вами». Запрошувати незнайомку було непристойно, це могло розцінюватись компрометуюче. Якщо ж кавалер хотів танцювати з незнайомою дівчиною, то для початку мав відрекомендуватись її батькові, матері, або старшій дамі, яка її супроводжує. Також відрекомендувати майбутніх партнерів одне одному могли їхні спільні знайомі.

Дама мала прийняти запрошення, відмовитись можна було, якщо цей танець вже був обіцяний іншому, або ж якщо вона сильно втомилась. Щоб дама не заплуталась, кому який танець обіцяла, вона робила спеціальний запис до бальної книжечки – агенду. Дати обіцянку обом партнерам було непристойним і вважалось кокетуванням, що могло скомпрометувати дівчину, а кавалерів поставити в неприємне становище або ж призвести до дуелі, які, до речі, у XIX ст. були заборонені (проте багатьом чоловікам це не заважало відстоювати свою гідність із пістолетом у руці). Демонструвати свій агенд, заповнений іменами кавалерів, дамам, які отримали мало запрошень, було вкрай не гарно. Щодо дам, які доволі часто залишались без партнерів, то про них мала непокоїтись господиня балу, підбираючи партнерів. Такими партнерами часто ставали спеціально запрошені молоді офіцери (для них запрошення на бал дорівнювало наказу): «Це, знаєте, не забавка... Ви не подумайте там веселитись... Ви знаходитеся у наряді і маєте виконувати службові обов'язки... Танцюйте з дамами, розважайте їх по можливості...» [6, с. 51], – таку настанову дав генерал Мосолов своїм підопічним перед балом. На балу навіть існувала неофіційна ієрархія запрошень. Спочатку необхідно було запросити господиню дому, потім – її сестер, дочок, сестер своїх приятелів і своїх друзів – «саме такий порядок запрошень чоловіка, який вміє жити в світському суспільстві» [2, с. 253]. С. Капніст згадувала: «Я, попри всі очікування, багато танцювала, хоч і не мала знайомих, але мене запрошували, можливо, тому, що я була дочкою господині бала» [8, с. 336].

Свої тонкощі поведінки та неписані правила існували й під час самого танцю. Відтак, особливо важливим вважався вираз обличчя, який мав бути люб'язним і веселим. Дамі або дівчині було непристойно танцювати з одним партнером більше трьох танців, винятки становили заручені або дуже гарні знайомі. Під час танцю дівчина не могла відверто дивитись в очі партнеру, якщо до неї заговорили, то відповісти вона мала люб'язно та ввічливо, а танцювати вона мала скромно та просто. По закінченню танцю кавалер повинен був провести свою даму до її місця або запропонувати пройтись до буфету. Провівши її до місця, кавалер мав відкланятись і відійти, залишитись і розмовляти з дамою вважалось поганим тоном.

Читаючи тогочасні інструкції з етикету та настанови для молодих дворян, можна їм поспівчувати, адже все це розкішне і яскраве життя із званими вечорами, балами, візитами вкладались у суворі межі правил і чіткої субординації, які дуже ускладнювали неформальне спілкування молодих людей, але і тут людська вигадливість і фантазія змогли взяти гору. На порятунок прийшли символізм, жести, погляди, мови «квітів», «кольорів», «аксесуарів» тощо. Все це ставало надійним помічником у спілкуванні дам і кавалерів, зробило бали дуже цікавими і захоплюючими.

Намагаючись відтворити тогочасний бал, важко уявити собі знатну даму без віяла. Саме цей витончений аксесуар не тільки рятував дам від задухи, але й допомагав у спілкуванні на відстані: передати свій настрій чи почуття, домовитись про зустріч, зізнатися в коханні або, навпаки, відмовити. Все це легко можна було зробити завдяки віялу. «Щоб було, якби елегантний туалет був би без віяла, цього прекрасного чарівного жезлу вродливих жінок? Скільки неповторної грації у відкритті і закритті цієї маленької речі!» [6, с. 168] Такі пафосні вирази не були порожніми словами, адже, як зазначалось вище, завдяки віялу можна було легко спілкуватись, і це не дивно, бо у XIX ст. воно було дуже популярним, і, подібно до змін моди на бальні танці та вбрання, змінювався зовнішній вигляд віяла. Екрани виготовлялися з шовку, бавовни, мережева, «газу», пір'я, паперу, кістки, деревини; станки – з кістки, рогу, різних порід дерева з інкрустаціями дорогоцінним камінням або з ажурними металевими накладками; на екранах зображали різноманітні мотиви і сюжети. Згодом віяла доповнювались лорнетами, моноклями, люстерками і навіть хитрими схованками.

Колір віяла не лише гармоніював із вбранням дами, але міг віддзеркалювати її настрої: «чорний символізував сум та жалобу, червоний – щастя чи радість, бузковий – щирість, блакитний – вірність, жовтий – відмову, зелений – надію, коричневий – мінливе щастя...» Але лише одного кольору для бесіди було замало, саме тому особливо важливими вважались рухи віялом, кількість відкритих пелюсток. У керівництві з танцю Сальто є дуже чітка розшифровка «мови віяла» [6, с. 171–174].

Таким чином, російський бал XIX ст. мав чітку структуру і церемоніал, правила етикету. Бал був не лише розвагою, а й справжньою службою дворян, бо навіть більше! Адже із запровадженням Петром I моди на бали імператор робив це не тільки для того, щоб суспільство модернізувалось і наблизилось до європейського гатунку, але й для того, щоб російська дворянка отримала більше свободи і припинила вести аскетичний спосіб життя. Як писалось у збірнику гарного тону, бали допоможуть «знищити замкнутість жінок» [2, с. 240]. Молоді дівчата були страшенно раді, а ось жінки старшого віку називали це невихованістю і розбещеністю. Проте впродовж кількох років дворянки сприйняли нововведення; бал ставав місцем відродження середньовічного культу прекрасної дами, саме на балах все було для жінок. Очевидно їм подобалось демонструвати нові сукні, прикраси, зачіски. Бал був гарною можливістю показати себе і насолодитись увагою кавалерів, танцями і приємними розмовами. Перший бал для дівчини був подією чи не найголовнішою в житті, так, С. Капніст загадує переживання своєї родички: «Коли вона збиралась на бал, то з ранку до ночі перукар напудрював і зачісував її волосся, це нас, дітей, дуже дивувало» [8, с. 280].

Досить швидко бал став не лише розвагою для дворян, а й справжнім ярмарком наречених, як висловились А. Колеснікова. І з цим можна погодитись, адже саме на балах відбувались нові знайомства не тільки молодих людей одне з одним, але також їхніх родин. Доволі часто саме завдяки балам московське дворянське зібрання носило звання весільної контори, а сама Москва була містом найгарніших наречених.

Джерела та література:

1. Захарова О. Ю. Веселье без перерыва. Балы и маскарады Елизаветы Петровны // Родина. – 1995. – № 6. – С. 86–90.
2. Правила светской жизни и этикета. Хороший тон. Сборник советов и наставлений. – СПб. : РИПОЛ, 1991. – 416 с.
3. Комаровский Е. Ф. Записки графа Е. Ф. Комаровского / Е. Ф. Комаровский. – М. : Товарищество русских художников, 1990. – 460 с.

4. Захарова О. Ю. Русский бал XVIII – начала XX века. Танцы, костюмы, символика / О. Ю. Захарова. – СПб. : Центрполиграф, 2010. – 460 с.
5. Панаева А. Я. Воспоминания. С приложением очерка К. Чуковского [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Panaewa/htm>. – Дата звернення: 07.11.12.
6. Колесникова А. Бал в России. XVII – начало XIX века / А. Колесникова. – СПб. : Азбука-Классика, 2005. – 304 с.
7. Булгарин Ф. В. Воспоминания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Bulgarin/htm>. – Дата звернення: 07.11.12.
8. Капнист-Скалон С. В. Воспоминания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Mikv1narod.ru/text/skalon1990.htm. – Дата звернення: 09.11.12.
9. Ансело Ф. «Шесть месяцев в России» / Ф. Ансело. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 380 с.
10. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства XVII – начала XIX века / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 1994. – 400 с.
11. Вяземский П. А. Старая записная книжка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Vyazemsky/htm>. Дата звернення: 10.11.12.
12. Греч Н. И. Записки о моей жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Gretch/htm>. – Дата звернення: 03.11.12.

Олена Лоната

МІЖНАРОДНА РЕАКЦІЯ НА ВВЕДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК В АФГАНІСТАН

У статті висвітлено реакцію світового співтовариства на введення радянських військ в Афганістан під час Радянсько-Афганської війни (1979-1989 рр.).

Ключові слова: «Доктрина Картера», «Доктрина Рейгана», СРСР, США, НДПА.

Военно-політична спеціальна операція СРСР в Афганістані 1979–1989 років стала фінальною в низці локальних воєн, збройних конфліктів у світі в другій половині ХХ ст. за участю СРСР. Поразка США у В'єтнамі створила умови для посилення впливу СРСР у Південно-Східній Азії, Африці, а не лише у традиційному для нього регіоні Східної та Центральної Європи. Афганістан став логічним завершенням цієї експансії. У той же час, Афганістан став своєрідним «моментом істини» та випробуванням для радянської наддержави [5, с. 12].

Незважаючи на те, що увага світового співтовариства зараз здебільшого звернена до інших регіональних збройних конфліктів, афганська проблема до цього часу залишається такою, що продовжує привертати увагу дослідників. Напевне через те, що вона зачіпала та зачіпає інтереси не лише одного афганського народу [5, с. 13]. Афганський конфлікт у глобальному розумінні – це взаємозв'язок багатьох міжнародних, політичних, ідеологічних, соціальних, економічних і військових аспектів. Дослідники мають зважати на кожен з них, щоб претендувати на об'єктивність висвітлення суті цієї проблеми. Мета даної статті – звернути увагу на реакцію світового співтовариства щодо факту введення радянських військ в Афганістан.

Звернемо увагу, що в сучасній літературі щодо радянсько-афганської війни спостерігаються дві тенденції: з одного боку, намагання «красиво» подати картину війни [4; 6], з іншого – висвітлити

всі дії та зусилля радянського керівництва виключно у негативному світлі [7–9; 13]. Однак існує ще одна група публікацій, в яких автори прагнуть бути максимально об'єктивними, незважаючи на зміни політичного клімату [1–3; 5; 10–12; 14].

27 квітня 1978 р. Народно-демократична партія Афганістану (НДПА) здійснила державний переворот і скинула уряд М. Дауда. Була проголошена Демократична Республіка Афганістан (ДРА). Влада зосередилась в руках революційної ради на чолі з Н.М. Таракі. НДПА почала здійснювати в країні радикальні заходи, які не відповідали способу життя і традиціям афганського народу. Так, були прийняті декрети про конфіскацію земель і розподіл її серед селянства, про обмеження норм шариату. Почались репресії проти духовенства, націоналізовувалися окремі підприємства, майно. Земельні реквізиції зачепили велику кількість дрібних і середніх землевласників із числа офіцерів, чиновників, богословів [4, с. 67]. Основна маса населення не прийняла нового режиму, який почав проводити такі радикальні реформи без урахування економічної відсталості, релігійної свідомості, традицій і звичаїв народу. Однак цей режим знайшов підтримку радянського керівництва, яке вбачало в Афганістані новий об'єкт для поширення свого впливу. Радянський Союз приділяв Афганістану надзвичайну увагу. При Політбюро ЦК КПРС під головуванням міністра закордонних справ СРСР А. Громики була створена спеціальна комісія з Афганістану.

У грудні 1978 р. був підписаний «Договір про дружбу, добросусідські відносини і співробітництво» між СРСР і ДРА, який і став основою для радянського втручання у внутрішні справи Афганістану [8, с. 89]. Всередині НДПА продовжувались конфлікти між її лідерами: Х. Амін знищив Н.М. Таракі. Проте обстановка з приходом Аміна до влади погіршилася ще більше – почалися масові репресії, розвалювалася армія, уряд не міг контролювати ситуацію. Вже 25 грудня 1979 р. в Афганістан були введені радянські війська. Вони захопили в Кабулі президентську резиденцію. Х. Амін був убитий. Вищі посади в партії і державі обійняв радянський ставленик Б. Кармаль. Основною причиною введення військ оголошувалась необхідність надати Афганістану соціалістичну допомогу [6, с. 115].

Проте, відзначимо, що прохання афганської сторони про допомогу були лише виправданням і так би мовити «зовнішнім фасадом», що приховував справжні мотиви. В цілому, рішення про введення військ СРСР в Афганістан приймалося радянським керівництвом під впливом цілого комплексу чинників, які умовно можна розділити на суб'єктивні й об'єктивні. Зокрема, введення радянських військ в Афганістан збіглося в часі, наприклад, із форсуванням Сполученими Штатами довготермінових програм озброєнь, створенням сил швидкого реагування в центрально-азійському регіоні. Сполучені Штати в січні 1979 р. провели таємні переговори з афганськими лідерами антиурядових сил, а в квітні – значно збільшили обсяги таємної допомоги їм. Убивство посла США в Афганістані А. Дабса у лютому того ж року стало поштовхом початку масової допомоги США антиурядовим силам Афганістану [2, с. 48].

Революція 1979 р. в Ірані привела до влади ортодоксальних ісламістів. Іранська й афганська «революції» порушили геополітичну та геостратегічну рівновагу в Центральній Азії, де Афганістан займав важливе місце та відігравав для СРСР роль буферної держави, та – як запевняли офіційні радянські джерела – створили реальну загрозу південному кордону СРСР та політичній стабільності радянських республік Середньої Азії. За законами «холодної війни» США, втративши Іран, робили спробу створити новий плацдарм на південному кордоні СРСР. Зрозуміло, що комуністична супердержавна не могла допустити такого розвитку подій [10, с. 67]. Як відомо, більшовики, коли

прийшли до влади, розраховували на експорт революції у країни Заходу. Проте там пролетаріат не переміг. Тоді й запрацювала на повну силу ідеологічна теза про «інтернаціональну допомогу», «інтернаціональний обов'язок». До 1978 р. Радянський Союз уже мав великий бойовий досвід підтримки своїх партнерів в Угорщині, на Кубі, у В'єтнамі, Чехословаччині [1, с. 254].

Рішення радянського керівництва про введення радянських військ на територію Афганістану завдало величезної шкоди престижу СРСР. На генеральній Асамблеї ООН дії СРСР в Афганістані засудили 108 держав. Якщо афганські події 27 квітня 1978 р. у США сприйняли спокійно, то їх реакція на введення радянських військ до Афганістану була досить різкою [12, с. 256]. Уже 29 грудня 1979 р. президент США Дж. Картер надіслав Л.І. Брежнєву різке особисте послання, в якому засудив дії радянського керівництва та втручання у внутрішні справи Афганістану, а також недвозначно попередив про негативні наслідки зробленого кроку. У той же день Дж. Картер отримав не менш різку відповідь радянського керівництва за підписом Л.І. Брежнєва. Радянський генсек категорично відкинув факт втручання СРСР у внутрішні справи Афганістану. Він оголосив, що радянські війська були введені в цю країну на прохання її уряду [3, с. 352].

Потрапивши в міжнародну ізоляцію, СРСР був змушений, з одного боку, використовувати різні способи, почати пропагандистську кампанію щодо роз'яснення своєї позиції з афганського питання. З іншого боку, СРСР, намагаючись вирішити афганську кризу, практично з перших днів приступив до пошуку можливостей виведення своїх військ з Афганістану на прийнятній основі.

Навіть не всі учасники світового комуністичного руху підтримали акцію СРСР в Афганістані. Так, введення радянських військ до Афганістану розцінювалось іспанськими комуністами як втручання у внутрішні справи цієї країни. Представники компартії Великої Британії стверджували, що в Афганістані відбулась радянська інтервенція, яка призвела до встановлення комуністичного режиму. 18 січня британський уряд прийняв рішення про призупинення надання кредиту, обіцяного свого часу Радянському Союзу [8, с. 90].

Італійська компартія, відома своїми інтернаціоналістськими традиціями, також виступила проти афганської революції і допомоги СРСР в цій ситуації. Італійські комуністи вимагали скорішого виведення військ з території Афганістану. Реакція Китаю була ще більш гострою, бо саме в цей час почався збройний конфлікт між КНР і В'єтнамом. СРСР залишався союзником В'єтнаму та підтримував його. Тоді Дж. Картер зробив інший крок, запропонувавши Китаю військово-співробітництво [13, с. 59].

Уже 10 січня прем'єр-міністр Австралії Фрезер оголосив про санкції проти Радянського Союзу, зокрема, про скасування двосторонніх візитів, скасування програм у галузі культури, відмову від спільних наукових проєктів і від організації прямого повітряного сполучення Австралія – СРСР, а вже 15 січня австралійський уряд запропонував Сполученим Штатам свої військово-морські сили для охорони морських шляхів в Індійському океані і в західній частині Тихого океану, а також використання своїх військово-морських баз у районі Перта і на Кокосових островах [9, с. 447].

У принципово новій міжнародній обстановці загострилися інші конфлікти регіону, зокрема, індо-пакистанський, арабо-ізраїльський, актуалізувалися курдська, белуджська та інші проблеми. У багатьох країнах Близького і Середнього Сходу почались процеси ісламізації політики та політизації ісламу [11, с. 67].

Заява СРСР про те, що війська були введені на прохання афганського керівництва для допомоги в боротьбі з повстанцями та виконання інтернаціонального обов'язку, була сприйнята і розцінена

західними офіційними структурами і пресою як фальсифікація. Як її підтвердження сприймалось вбивство колишнього правителя Афганістану Аміна під час штурму радянськими спецпідрозділами його палацу. Активній критиці піддавались неодноразові заяви радянських лідерів про зовнішні сили, які підтримували афганських повстанців. Радянському керівництву не вдалося переконати капіталістичний світ у своїй відвертості, і хоча на Заході по-різному оцінювали мету СРСР у цій війні, її агресивний характер був очевидним для всіх. Так, одні вбачили в ній прагнення наддержави змінити баланс сил в регіоні і вести діалог з окремими державами, головним чином з Пакистаном. Інші вважали, що радянська агресія в Афганістані це «довгострокова стратегія, націлена на отримання геостратегічних привілеїв, пов'язаних з отриманням доступу до теплих морів і нафтових ресурсів Перської затоки» [12, с. 256].

По оцінці західної преси, ситуація в Афганістані різко загострила відносини між Сходом і Заходом і в цілому призвела до переоцінки міжнародної ситуації. Загострились відносини між СРСР і США в галузі двосторонніх угод щодо обмеження озброєння. Всім було зрозуміло, що введення радянських військ в Афганістан була нічим не прикрита спроба за допомогою грубої сили вирішувати долю суверенної і формально не союзної держави [7, с. 89].

Радянська агресія підштовхнула капіталістичні держави до зближення, щоб мати змогу протидіяти. Виключне місце в цьому формальному (в межах ООН і НАТО) і неформальному союзі займали США. Між європейськими державами і США відбувались переговори, в результаті яких адміністрації президента Картера вдалось виробити основні напрямки спільної політики, направленої на стабілізацію в регіоні і в цілому в світі. Були прийняті наступні рішення:

- по-перше, щодо воєнної та економічної допомоги Пакистану;
- по-друге, попередження СРСР щодо погіршення відносин із Заходом, якщо і надалі СРСР проводитиме агресивну політику;
- по-третє, у віддаленій перспективі, США, вже без союзників, планували посилити свою військову присутність і розвинути мережу оборонних систем і військових інститутів в регіоні.

Західні держави зайняли позицію підштовхування СРСР до переговорів про виведення військ. Було навіть запропоновано збереження частини контингенту в столиці і деяких центрах для підтримки комуністичного режиму, але ця пропозиція залишилась без відповіді [14, с. 44].

Події грудня 1979 р. в Афганістані призвели до змінення зовнішньополітичного курсу США. Була розгорнута кампанія активної критики вищого керівництва держави. Так, президента і його адміністрацію звинувачували в тому, що вони нічого не знали про плани СРСР щодо Афганістану. В засобах масової інформації США почались акції широкої підтримки військової присутності в третьому світі і обговорення розробленої президентом Картером так званої «доктрини Картера», в якій йшлося про економічний і політичний вплив на СРСР і його зовнішню політику. В основному пропонувалось встановити ембарго на постачання зерна, скоротити обмін в культурній, науковій і технічних сферах, бойкотувати разом з іншими західними державами Олімпійські ігри в Москві 1980 р. Крім того, США вимагали від європейських держав і Японії скоротити кредити Радянському союзу.

Зона Перської затоки «доктриною Картера» оголошувалась життєво важливою для економіки США. Але доктрина не врахувала, що стабільне положення економіки деяких європейських держав, зокрема Франції, ФРН, багато в чому залежало від експорту продукції важкої промисловості в СРСР. Відмова від торгівлі з Радянським Союзом викликала значні економічні потреби, що значною

мірою бентежило європейські держави. Ембарго на постачання зерна негативно позначились на економіці країн Північної Америки, самих США і Канади. Олімпійські ігри теж все-таки відбулись, оскільки основна маса африканських і чимало азійських країн не приєднались до бойкоту. Таким чином, спроби економічного і політичного тиску на СРСР були зірвані, боляче вдаривши по внутрішньому положенню країн Заходу. Адміністрація Рональда Рейгана відмовилась від «доктрини Картера» і змушена була розробити свою стратегію [2, с. 60].

Доктрина зовнішньої політики США, яка була проголошена президентом Рональдом Рейганом 16 лютого 1985 р., зводилася до підтримки адміністрацією президента антикомуністичних рухів у країнах третього світу. Доктрина також отримала назву «неоглобалізму», оскільки її метою було досягнення глобального впливу США. Згідно з доктриною «неоглобалізму» авторитарним режимам некомуністичної орієнтації, незважаючи на їх недемократичний характер, доцільно було надавати допомогу, якщо це відповідало цілям боротьби США проти «комуністичних диктатур». З одного боку, реалізація доктрини призвела до значного ослаблення впливу СРСР у країнах третього світу за умов холодної війни, а з іншого – до численних актів агресії та порушення принципів міжнародного права, адже багато збройних втручань США виявилися безрезультатними, а наслідки їх часто обмежувалися лише людськими втратами [2, с. 61].

Таким чином, міжнародна реакція на введення радянських військ в Афганістан була дуже швидкою і рішучою. Воно було засуджено більшістю держав світу. Питання про ситуацію в Афганістані було висунуто на обговорення в Раді Безпеки ООН 5 січня 1980 р., проте рішення було заблоковано представниками СРСР і НДР, які голосували проти резолюції, що закликала до «негайного і безумовного виведення» радянських військ з Афганістану. Тоді Рада Безпеки ООН прийняла більшістю голосів резолюцію щодо процедурних питань про передачу афганського питання на розгляд VI надзвичайної сесії Генеральної Асамблеї ООН. Аж до середини 1980-х років афганське питання, залишаючись однією з болючих проблем світової спільноти, не могло отримати свого вирішення, хоча певні спроби в цьому напрямку робилися як урядами ДРА і СРСР, так і міжнародними структурами. Цілком очевидно, проте, що введення радянських військ в Афганістан наприкінці грудня 1979 р. створило якісну нову ситуацію в самій ДРА, а також призвело до зміни пріоритетних цілей політики США щодо Кабулу. Сам же Радянський Союз, фактично опинившись в міжнародній ізоляції, вдався до гонки озброєнь, що негативно позначилось на економіці і значно наблизило глибоку економічну та політичну кризу, розпад самого Союзу та крах комуністичного режиму в цілому.

Джерела та література:

1. Афганистан болит в моей душе...: Воспоминания, дневники советских воинов, выполнявших интернациональный долг в Афганистане / Литературная запись П. Ткаченко. – М. : Мол. гвардия, 1990. – 254 с.
2. Бойко В. С. Научно-аналитические основы политики США в Афганистане / В. С. Бойко // Ближний Восток и современность. – 2004. – № 24. – С. 46–62.
3. Громов Б. В. «Ограниченный контингент» / Б. В. Громов. – М. : ИГ Прогресс, 1994. – 352 с.
4. Гусаков В. Афганська квітнева революція 1978 р.: Невдала спроба реформ у відсталій країні та в умовах іноземного військового втручання / В. Гусаков // Людина і політика. – 2004. – № 1. – С. 68–72.
5. Замятина Т. Н. Момент истины для СССР и России / Т. Н. Замятина // Эхо планеты. – 2004. – № 7. – С. 12–14.
6. Корниенко Г. М. Как принимались решения о вводе войск в Афганистан и их выводе / Г. М. Корниенко // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 107–118.

7. Куликов В. Г. Когда ошибки хуже преступлений: новые оценки и выводы / В. Г. Куликов // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 6. – С. 86–90.
8. Куликов В. Г. Война, не имевшая чёткой цели и конкретного замысла / В. Г. Куликов // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 6. – С. 88–90.
9. Лапшин Ю. М. Афганський щоденник / Лапшин Ю.М. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 447 с.
10. Майоров А. М. Правда об Афганской войне. Свидетельства главного военного советника. – М. : Права Человека, 1996. – 288 с.
11. Медведев Р. А. «Под контролем народа»: ввод советских войск в Афганистан диктовался геополитическими реалиями / Р. А. Медведев // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 2. – С. 62–73.
12. Рубцов Ю. В. Советский союз в «необъявленной» войне в Афганистане (1979–1989 годы): осмысление прошлого / Ю. В. Рубцов // Новая и новейшая история. – 2009. – № 1. – С. 48–70.
13. Урнов А. Ю. «Вспомни, товарищ, ты Афганистан» / А. Ю. Урнов // Азия и Африка сегодня. – 2010. – № 1. – С. 55–61.
14. Христофоров В. С. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 г. по Афганистану / В. С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2008. – № 5. – С. 23–47.

Галина Простак

ДИСКУСІЇ ПО ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається проблема усвідомлення суспільством у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. питань здорового способу життя, необхідності подовження тривалості життя і працездатності. Увага акцентується на чинниках, які впливали, за висновками тогочасної медицини, на здоров'я людини.

Ключові слова: здоров'я, здоровий спосіб життя, медицина, гігієна, санітарія.

У ХІХ ст. життя мешканців Європи почало стрімко змінюватися. Ломка старих традицій, значні зрушення в усіх сферах життя були настільки глибокими, що ставало очевидним – формується абсолютно новий спосіб існування, новий суспільний устрій.

Саме тоді люди серйозно замислились про якість свого життя, намагаючись визначити чинники, які суттєво впливали на здоров'я, тонус організму, довголіття. На це було безліч причин, найголовнішою з яких, на нашу думку, була потреба людини якомога довше зберегти свою працездатність, адже в умовах нового індустріального суспільства неможливо було вижити без роботи. Із розвитком капіталізму побут і умови життя робітників залишались неприйнятними і не забезпечували необхідний відпочинок. Через жахливий стан санітарії та гігієни з'являлися нові хвороби, які вели до немичності, інвалідності та смерті.

Дана проблема хвилювала і державу, яка намагалась розвивати ефективну економіку і була зацікавлена у високій продуктивності праці, отже, у повнокровній робочій силі. Із середини ХІХ ст. на сторінках наукової та публіцистичної літератури масово починають з'являтися дослідження, статті, нариси про занедбаність такої сфери людського життя, як здоров'я, гігієна праці та побуту. Так, у своїй праці «Становище робочого класу в Англії» Ф. Енгельс доводив, що при капіталізмі

робітники частіше хворіють і раніше помирають у зв'язку з поганими умовами праці на тогочасних заводах і фабриках [1, с. 329–343]. Майже в той саме час у Німеччині працював вчений-гігієніст Макс Петтенкофер, який надзвичайно багато уваги приділяв розвитку санітарії. Завдяки його самовідданим роботі з'являються водогони, каналізація, санітарне облаштування будинків. Він переконував у необхідності зробити життя пересічної людини безпечнішим і комфортабельнішим. Його ідеї і нововведення швидко поширились Європою, дійшовши до Російської імперії [2].

Ситуація в Росії в галузі охорони здоров'я була складна і потребувала значних реформ, матеріальних витрат та підготовки чисельної армії лікарів-гігієністів. Велика кількість захворювань і смертність від важких хвороб робили актуальними питання не тільки про вивчення природи захворювань, але й про причини їхнього масштабного поширення та можливі шляхи профілактики. Наростання революційного руху в Росії ставилось російською суспільною думкою у пряму залежність від зазначених проблем. Жахливе становище пролетаріату та селянства, їхня соціальна незахищеність, погане харчування, недоступність медицини, шкідливі умови праці і життя, занижений рівень освіченості робили їх працездатний вік набагато коротшим, а витривалість, уважність, ретельність при виконанні виробничих завдань – значно меншими. Вже тоді залежність довголіття людини від її соціального статусу чітко розумілось: «Економічні причини багатства та бідності повністю співпадають з причинами життя та смерті» [3, с. 472].

Але не тільки в недосконалості санітарії та гігієні крилися проблеми суспільства. Найбільшим злом тогочасної Росії був алкоголізм. Він вразив представників обох статей, різні вікові категорії, навіть дітей, людей різних національностей, професій, регіонів проживання, соціальних верств. Цьому ганебному явищу суспільного життя, невиліковній хворобі мільйонів було присвячено безліч публікацій на шпальтах газет, наукових і науково-популярних видань. Тривав пошук причин, спонукальних факторів, ймовірних методів боротьби і попередження алкоголізму.

У Росії рух проти зловживання алкоголем не припинявся упродовж тривалого часу, а з середини XIX ст. він набув різноманітних форм. Почали виникати різні види громадських об'єднань проти пияцтва. Одне з подібних товариств тверезості заснував великий російський письменник і мислитель Лев Толстой у грудні 1887 р. Воно називалося «Згода проти пияцтва». Таким чином, творча інтелігенція пристала на бік прибічників тверезого способу життя. Саме під впливом таких організацій у 1914 р. було прийнято «сухий закон». Проте хотілось би зазначити, що масштаби алкоголізму в Російській імперії не перевищували європейських. За статистикою на 1910 р. Росія посідала передостаннє місце в Європі по споживанню алкоголю [4].

Крім алкоголізму в російському суспільстві ще одна шкідлива звичка дошкуляла прибічникам здорового способу життя – паління тютюну. На середину XIX ст. згубний вплив тютюну на здоров'я людини було переконливо доведено тогочасною медициною. Так, наприклад, доктор Жебровський з Петербургу, провівши дослідження на кролях, зробив висновок, що тютюновий дим пригнічує організм і скорочує життя: «Одним словом, і людям, і кроликам шкідливий тютюновий дим», – писав він [5].

Наприкінці XIX ст. інтерес до здорового способу життя досяг свого апогею. З Європи до Росії прийшла мода турбуватись про своє здоров'я. Люди прагнули якомога довше зберігати молодість, бадьорість і красу. В Росії почало з'являтися багато дачних поселень. Найпрестижнішим серед них була Перловка під Москвою. Маєтки облаштовувались на європейський зразок і відповідали всім санітарним нормам. У кожному маєтку були персональний душ та туалет. Мати дачу на Перловці

було дуже дорогим задоволенням, але в Росії вистачало заможних людей, які дбали про своє здоров'я, крім того, були серед них і сноби, яким було напрочуд приємно хизуватись перед знайомими своїми статками та нерухомістю.

Провідні медики того часу доводили, що свіже повітря та гігієна продовжують життя. Вони досліджували вплив на організм людини шкідливих факторів, наприклад шуму, пилу, вібрації земної поверхні від транспорту, від яких страждали переважно мешканці великих міст. У деяких країнах, таких як Німеччина та США, у великих містах створювали навіть товариства боротьби проти шуму. Замітки про це ми знаходимо в російській пресі початку ХХ ст. Отже росіян теж хвилювала ця проблема, і вони пильно стежили за прогресивним світовим досвідом боротьби за якість життя. Але не всі уявлення були вірними і відповідають сучасним досягненням науки. Деякі дослідники доводили, що сонце має прямий вплив на довголіття. За приклад брали Швейцарію, де тривалість життя була найдовшою в Європі. Саме тому російська еліта охоче відпочивала і лікувалась у найкращих санаторіях, курортах та клініках Європи.

Тогочасна медицина також довела прямий зв'язок здоров'я та довголіття із дотриманням особистої гігієни. Німецький доктор Більц, розвіюючи міф про відсталість російського народу від Європи у питаннях дотримання чистоти тіла, із захопленням вихваляв споконвічну традицію паритись у бані: «Охайність подовжує життя», – говорить прислів'я, проте в якості доказу того, як мало звертають у Німеччині уваги на догляд за шкірою, крім сотень інших прикладів, вкажу на той факт, що ми маємо міста з 80 тис. жителів, в яких часто є одна-єдина баня з трьома-чотирма ваннами. Це було б неможливо, якби наші лікарі визнавали, що догляд за шкірою є важливий фактор для збереження і відновлення здоров'я. Навпаки, росіяни, яких ми надто залюбки любимо називати «варварами», настільки високо цінують догляд за шкірою, навіть у нижчих верствах суспільства, що навіть у селах на 100–200 жителів уже існують громадські бані, хоча й примітивної будови. Від старця до немовляти всі звільняються тут по суботах від бруду, який наріс за тиждень. Простий робітник, наймаючись на тривалий термін, висуває вимогу, щоб йому була надана можливість ходити по суботах до бані» [6].

Звичайно, здоровий спосіб життя неможливо уявити і без правильного харчування. Порівняно з попередніми періодами історії, у ХІХ ст. людство нарешті остаточно усвідомлює, що харчування може призвести як до формування хронічних і невиліковних захворювань, так і до лікування вже існуючих. Особливо бурхливі дискусії точились навколо питання про користь і шкідливість окремих продуктів. Звичайно, результати досліджень відрізнялися від сучасних висновків вчених, але загалом були вірними. Такі, наприклад, твердження, що потрібно їсти багато жиру і цукру, сьогодні спростовані, проте підтверджені поради про обмеження вживання молока дорослими та включення до раціону хлібу з висівками [7, с. 177–178]. Корисними вважались овочі, фрукти. М'ясо рекомендувалось їсти невеликими порціями і бажано після ретельної термічної обробки.

Зрозуміло, що більша частина пересічних людей дотримувалась далеко не всіх рекомендацій або просто про них не знала. Здорову їжу, а інколи просто їжу у достатній кількості могли дозволити собі не всі, адже в царській Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. траплялись продовольчі кризи. Часті спалахи голоду в Росії висвічуються багатьма джерелами того часу. Л. Толстой писав: «Нинішній рік тільки внаслідок неврожаю показав, що струна надто натягнута. Народ завжди тримається нами впроголодь. Це наш засіб, щоб змушувати його на нас працювати. Нинішнього ж року голод цей виявився надто великим. Але нового, неочікуваного нічого не трапилось. І нам, здається, можна знати, чому народ голодний» [4].

На сторінках російської публіцистики другої половини XIX – початку XX ст. друкувались цікаві рецепти довголіття відомих лікарів-гігієністів, які власним прикладом демонстрували можливість розуміння секрету боротьби зі смертю. В них пропагувались такі фактори здоров'я, як свіже повітря, правильні сон і харчування, дотримання особистої гігієни, спокійне сприйняття життя, віра в Бога тощо [8, с. 154; 9].

Незважаючи на стрімкий розвиток медицини та її розвиненість (як на той час), побутувало багато хибних уявлень, які сьогодні, з висоти сучасних досягнень, здаються навіть смішними. Як приклад, можна використати замітку у «Ниві» за лютий 1894 р. Там розповідається про шкоду гри на духових інструментах для дітей. Висновок вчених медиків полягав у тому, що до подібних занять могли допускатись лише діти, які пройшли ретельну медичну перевірку, крім того, під пильним наглядом вихователів. Цікавим фактом є те, що дане дослідження проводив медичний факультет Московського університету [10].

Слід віддати належне тогочасним лікарям, які цілком усвідомлювали, що медицина недосконала і має багато прогалин: «Наша лікарська наука в теперішньому її стані дуже недосконала; ми багато не знаємо и не розуміємо, багато в чому змушені блукати навпомацки» [11, с. 123]. Але в той же час робилися рішучі кроки щодо поліпшення і демократизації медичного обслуговування населення, підвищення його ефективності. Окрім створення наукових інститутів і лабораторій, широкої мережі медичних закладів, запроваджувались цікаві нововведення, які дозволяли охопити людину турботою про її здоров'я завжди і усюди. Так, кондукторів трамваїв спеціально навчали надавати першу медичну допомогу. Всі вагони були оснащені необхідними наборами медикаментів і перев'язочними засобами [12].

Отже, можна зробити висновок, що уявлення про здоровий спосіб життя в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. йшли в ногу з часом. Орієнтуючись на провідні європейські країни, такі як Німеччина та Англія, і маючи власні суттєві досягнення, Росія здійснювала впровадження нових стандартів життя, прагнучи стати однією з найрозвиненіших і найцивілізованіших держав світу.

Джерела і література:

1. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / Ф. Энгельс // Полное собрание сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса. – М.: Издательство политической литературы, 1955. – Т. 2. – С. 231–518.
2. Сорокина Т. С. История медицины : в 2 т. [Электронный ресурс] / Т. С. Сорокина. – М. : Издательство «Академия», 2009. – Т. 2. – 560 с. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/423/index.htm>. – Дата звернення: 06.10.12.
3. Реклю Э. Человек и земля: в 6 т. / Элизе Реклю; [пер. с фр. В. Д. Зеленского]. – СПб. : Издание Брокгауз-Эфрон, 1909. – Т. 6. Современная история. – 562 с.
4. Толстой Л. Н. О голоде [Электронный ресурс] / Л. Н. Толстой // Л. Н. Толстой. Собрание сочинений в XXII томах. – М. : «Художественная литература», 1964. – Т. 16. – Режим доступа: http://www.kulichki.com/inkwell/text/hudlit/classic/tolstoj/publ/o_golode.htm. – Дата звернення: 09.10.12.
5. Из области гигиены // Новое слово. – 1909. – № 8. – С. 148.
6. Бильц Ф. Новое естественное лечение [Электронный ресурс] / Ф. Бильц. – Режим доступа: <http://www.metadoc.ru/> – Дата звернення: 07.11.12.
7. Как дожить до 100 лет? // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения. – 1905. – № 1. – С. 176–177.
8. Вебер Г. Пути к продлению жизни / Вебер Г. // Новое слово. – 1909. – № 10. – С. 148.
9. Новое слово // Солнце и долговечность. Борьба против шума. Табачный дым. – 1909. – № 7. – С. 148–149.

10. О вреде для здоровья малолетних обучения их игре на духовых инструментах // Нива. – 1894. – № 3. – С. 191–192.
11. Записки врача // Мир Божий. – 1901. – № 3. – С. 103–133.
12. Медицинская помощь в вагонах трамвая // Путеводный огонек. – 1910. – № 19. – С. 595.

Катерина Ромашко

РОЛЬ НАРОДНИХ ПРИКМЕТ У ВЕСІЛЬНІЙ ЦЕРЕМОНІЇ ВІКТОРІАНСЬКОЇ АНГЛІЇ

У статті розглядається роль народних традицій у проведенні весільної церемонії в Англії доби правління королеви Вікторії. Увага акцентується на уявленнях людей про вплив кольору весільного вбрання, поетапності проведення ритуалу і т. ін. на перспективи шлюбу.

Ключові слова: вікторіанська Англія, весілля, народні прикмети, забобони.

Вікторіанською добою називають період правління королеви Вікторії (1837–1901 рр.), яка під впливом свого чоловіка принца Альберта визначила стиль життя англійського суспільства. Ставши взірцем для свого народу, вона створила культ щасливої сім'ї середнього класу, в якій поважають батьківщину і живуть спокійним розміреним життям. Вікторіанський стиль життя пройшов крізь століття і досі цінується британцями за повагу до моральності, родинного затишку, любов до природи, людей, традицій, історії, вміння насолоджуватись кожною хвилиною.

Достатньо велику увагу у вікторіанській Англії приділяли весіллю, яке вважалась надзвичайно важливою подією, святом, початком дорослої казки. Нареченого та наречену підбирали ретельно, враховуючи їхнє становище у суспільстві, достаток та репутацію. Особливості весільного ритуалу, його зовнішньо-декоративну і змістовну складові визначали фінансове становище родин наречених, їхні релігійні погляди та регіон проживання. Проте існували традиції, що побутували незалежно від всіх цих факторів.

Цікаво, що в століття раціоналізму, індустріалізації, наукових відкриттів, коли, здається, майже все можна пояснити наукою, суспільство з новою силою звертається до фольклору та етнографії свого народу [5, с. 4]. Пояснити це можна декількома причинами. По-перше, припинилося переслідування за вірність стародавнім звичаям та обрядам, поширене ще з середини XVI ст. церквою. Така зміна була зумовлена зростанням рівня національної свідомості та поширенням ідей романтизму, для якого характерним є інтерес до національних історії та культури. Старовинні повір'я та легенди почали збирати аристократи й представники середнього класу. Письменники використовували їх у своїх творах для створення народного колориту. По-друге, визначальним фактором інтересу англійців до своїх звичаїв вважають захоплення королеви Вікторії народними традиціями, розвинуте її чоловіком [2, с. 445].

Але те, наскільки під час церемонії одруження будуть залучені народні традиції, обумовлювалось здебільшого приналежністю наречених до певного соціального середовища. В Англії у другій половині XIX ст. були такі основні прошарки населення: аристократи, середній клас і робітники та селяни. Щодо аристократії, то її представники майже не звертались до народних звичаїв, хоча іноді виявляли до них суто науковий інтерес. Як правильно проводити весільну

церемонію, детально змальовували збірники зі світського етикету. Залишалося лише слідкувати за правильним дотриманням церемоніалу.

Середній клас відрізнявся своїм всеохоплюючим наслідуванням аристократії, тому віддавав перевагу скоріше етикету, ніж фольклору. Проте цей прошарок поділявся на міських жителів та фермерів, і останні час від часу вдавалися до забобонів [4, с. 312]. Щодо робітників і селян, то вони, а особливо жителі провінції, були носіями традицій і найбільше використовували їх у повсякденному вжитку. Звичайно, традиції мали свої регіональні особливості. Багато залежало і від фінансових можливостей людей: чи спроможна родина оплатити втілення у життя своїх уявлень про ідеальне весілля. Деякі народні прикмети враховували і аристократи, так, навіть королева Вікторія знала, що перед весільною церемонією не бажано їсти, хоча й проігнорувала це [7, с. 112].

Наявні в англійському суспільстві забобони стосувались усього у весільній церемонії – від дня та місяця проведення і до входження до спільного дому. Так, щодо місяця, в якому відбудеться весілля, не було суттєвих обмежень, але нещасливим місяцем для будь-яких починань все ж таки вважався травень. Вінчання в травні загрожувало бездітністю, або ж первісток міг народитися потворою. Також церква не радила поєднуватися шлюбом під час Великого посту, тому що це час для скорботи, а не для свята. Щодо дня одруження, то в залежності від географічного розташування існували різні повір'я на цей рахунок, але всім англійцям був відомий такий віршик:

Понеділок – багатіти,
Вівторок – не хворіти,
Середа – краще не знайти,
Четвер – до трун,
П'ятниця – до боргів.
Субота – удачі не знати.

Неділя теж була гарним варіантом. Головне, щоб у день весілля яскраво світило сонце, тоді молодих очікує щастя [5, с. 32].

Весільна сукня не асоціювались лише з білим кольором. Ті, хто міг дозволити собі розкіш, шили сукні з дорогих шовків, але не обов'язково білих. Популярними були бліді кольори до винайдення анілінової фарби, коли сукні починають фарбувати в бронзові, срібні, фіолетові кольори [3, с. 194]. Пастельні кольори користувалися великим успіхом. Весільні сукні вдягали по урочистих випадках і після вінчання – в них відвідували церкву, наносили візити. Існувало повір'я, що жінці не буде щастити до тих пір, поки вона не зносить своєї весільної сукні. Лише в середині XIX ст. білий витісняє інші кольори, але селяни не завжди мали кошти на обновку і часто одружувались у своїх недільних сукнях.

Через це виникають нові забобони, так, найменш прийнятним кольором вважався зелений. Існувала така приказка: «Вдягнеш зелений – залишить наречений, вдягнеш жовтий – наречений порушить обітницю». Згідно з іншою приказкою, за зеленим слідував чорний, тобто якщо вдягти зелену сукню, то незабаром виникне потреба в жалобі [5, с. 32]. Це можна пояснити тим, що зелений вважався кольором фей, а згідно з англійськими легендами, вони карали людей, які без дозволу використовували його [6]. Іншим, найпопулярнішим після білого, був блакитний колір. Так, блакитну стрічку пов'язували на ліву руку гості. Іншою обов'язковою частиною одягу нареченої була фата. Її найчастіше брали в борг у жінки, яка мала щасливе сімейне життя, у вдови ніколи б її не позичили.

Великого значення надавали обручці. У багатьох графствах вважалося, що її не можна використовувати двічі. Найбільш нещасливим каменем був опал, що асоціювався із вдівством. Поширеними були як золоті, так і срібні обручки. Оскільки Великобританія проводила активну зовнішню політику, з такої її колонії, як Індія, вивозилась велика кількість срібла, якого в країні було достатньо [2, с. 485]. Через те, що в селян не завжди вистачало коштів на золоту чи срібну обручку, вони використовували обручки з будь-чого, звідси пішов вираз: «весілля з кільцем від штори» (в значенні «поспішне весілля») [5, с. 33].

Перед тим, як йти до церкви, виконувались різні обряди. Так, наречені з Йоркширу не міряли обручки і не вишивали на приданому прізвище майбутнього чоловіка, бо поспішні дії могли призвести до зриву весільної церемонії. Перед самим весіллям не дозволялось дивитись у дзеркало, також потрібно було розв'язати усі вузли на одязі і зав'язати їх знову. В Йоркширі щойно наречена залишала батьківську домівку, на поріг лили окріп. Перш ніж вода висохне, хтось встигне домовитися про нове весілля. До церкви селянська пара діставалась пішки. Оскільки карета, запряжена кіньми, була розкішною, тому найчастіше єдиний кінь був занадто виснажений і не відповідав ситуації. Хоча й існувало повір'я, що наречений повинен побачити наречену тільки біля вівтаря, дотримувались його не завжди. Найчастіше наречені йшли разом. Зазвичай на чолі процесії крокували наречений з боярином, а за ними – наречена з подружкою. Саме подружці відводилось почесне місце, адже саме вона відповідала за виконання обрядів. Разом з тим, дуже часто допомагати на чужих весіллях теж не радили. Так, якщо три рази побувати подружкою нареченої, сама заміж вже не вийдеш.

Батьки не часто з'являлись на весіллях, найчастіше дівчину заміж видавав посаджений батько. В Йоркширі першою з церкви йшла подружка, гордо тримаючи перед собою тацю з пирогом, випеченим особисто нареченою. У церкві його ламали на частини і там же з'їдали, а молода дружина забирала з собою шматочок – не стільки на пам'ять, скільки в якості гарантії, що чоловік не буде зраджувати. Заповітний шматочок з'їдали на хрестинах першої дитини, а горда мати нарешті зітхала з полегшенням. По шматочку пирога брали подружки, щоб покласти їх під подушку в надії приманити судженого [5, с. 35]. Адже пиріг, спечений щасливою нареченою, повинен був прикликати щастя.

Вважалося поганою прикметою, якщо дорогу молодятam перебіжить свиня. Зустріч з похоронною процесією обіцяла невимовні біди, а вже якщо чорний кінь трунаря поверне голову в їхній бік, довго вони на цьому світі не затримаються. Нещастя обіцяв і церковний дзвін у розпал церемонії.

Вінчання відбувалося за такою схемою: спочатку священник розповідав про високе призначення шлюбу, після чого пропонував усім присутнім оголосити причини, що перешкоджають цьому одруженню. Якщо перешкод не знаходилося, вінчання тривало. Після традиційних питань нареченому і нареченій про те, чи будуть вони зберігати вірність і піклуватися один про одного, священник звертався до рідного або посадженого батька нареченої: «Хто віддає цю жінку в дружини цьому чоловікові?» Батько відгукувався. Тоді священник просив нареченого взяти наречену правою рукою за праву руку і повторити: «Я, (ім'я нареченого), беру тебе, (ім'я нареченої), у свої вінчані дружини, щоб відтепер бути разом з тобою в горі і радості, у багатстві і бідності, в хворобі і здоров'ї, щоб любити і піклуватися про тебе, поки смерть не розлучить нас, згідно з волею Божою. Для того даю тобі своє слово». Потім наречена брала нареченого за праву руку і повторювала ті ж самі слова, тільки до обіцянки любити і піклуватися додавала ще й «коритися». Пара роз'єднувала руки,

наречений клав на Біблію обручку, а також плату для священика. Священик знову передавав обручку нареченому, щоб той вдягнув її нареченій на безіменний палець лівої руки. Молодята схиляли коліна, священик читав молитву, після чого пара вважалася повінчаною [5, с. 35].

При виході з церкви молодих обсыпали рисом і пшоном, щоб їх завжди супроводжували благополуччя і достаток. Крім рису в них кидали взуття, що теж було старовинним англійським побажанням удачі. У Йоркширі молодят зустрічали збройними залпами, причому зброю за традицією заряджали пір'ям. Зняття підв'язки з нареченої було невід'ємним елементом народних весіль. Хлопці влаштовували забіг, а переможець удостоювався честі зняти з ніжки нареченої цей предмет. Цікаво, що не тільки наречені з простолюду, але й забобонні аристократки дотримувалися цього звичаю.

Після закінчення церемонії весільна процесія тим самим маршрутом поверталася до будинку нареченої, тільки тепер молодята йшли в авангарді рука об руку. Потім відбувався весільний сніданок, після якого подружжя разом з гостями йшло на прогулянку. Далі вони поверталися і продовжували святкування. Ще однією традицією було кидання букету нареченої через голову, проте цей звичай почав набувати популярності лише в XIX ст., до того часто кидали пиріг, і кожна з подружок намагалась відламати більший шматок. У північних графствах Англії схожим чином використовували сир. Наречена відрізала шматок сиру, а дівчина, що схопила його першою, повинна була незабаром вийти заміж [5, с. 37]. Таку традицію можна пояснити тим, що передача певної речі, яка була з дівчиною під час весільної церемонії чи яка символізувала її, означала передачу наступництва в одруженні.

Після святкування молода сім'я йшла до дому чоловіка. Наречений найчастіше переносив наречену через поріг, оскільки наступати на поріг вважалось небезпечним для неї. В залежності від грошових можливостей подружжя могло одразу зі святкування поїхати у весільну подорож, якщо ж таких можливостей не було, то наречені залишалися вдвох в їхньому домі.

Отже, не зважаючи на те, що у другій половині XIX ст. світ вступив в еру раціоналізму, в ньому залишалось місце народними прикметами. Вони продовжували відігравати велику роль і свідчили про живучість традицій та пам'ять поколінь.

Джерела і література:

1. Блэк Дж. История Британских островов / Джереми Блэк. – СПб. : Евразия, 2008. – 540 с.
2. Бурова И. И. Две тысячи лет истории Англии / И. И. Бурова. – СПб. : Бельведер, 2002. – 544 с.
3. Дитрич Т. Повседневная жизнь викторианской Англии / Т. Дитрич. – М. : Молодая гвардия, 2007. – 424 с.
4. Кеннет О. Морган История Великобритании [Электронный ресурс] / Морган О. Кеннет. – М. : Весь мир, 2008. – 680 с. – Режим доступа до книги: <http://www.rulit.net/books/istoriya-velikobritanii-read-228735-1.html>. – Дата звернення: 12.10.12.
5. Коути Е. Суеверия викторианской Англии [Электроний ресурс] / Екатерина Коути, Наталья Харса. – М. : Центрполиграф, 2011. – 474 с. – Режим доступа до книги: <http://lib.rus.ec/b/363878/read>. – Дата звернення: 06.10.12.
6. Хартленд. Легенды старой Англии [Электроний ресурс] / Эдвин Хартленд. – М. : Центрполиграф, 2007. – 224 с. – Режим доступа до книги: <http://lib.rus.ec/b/289255/read#t23>. – Дата звернення: 14.10.12.
7. Хибберт К. Королева Виктория / Кристофер Хибберт. – М. : АСТ, Люкс, 2005. – 704 с.

М. О. МЕНЬШИКОВ – ІДЕОЛОГ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

У статті розглянуто основні віхи життя та діяльності талановитого російського публіциста та державного діяча Михайла Осиповича Меньшикова (1859-1918 рр.). Окрема увага акцентована на поглядах М. О. Меньшикова щодо нації, національності та становища національних меншин в Російській імперії.

Ключові слова: М. О. Меньшиков, Всеросійський національний союз, нація, Російська імперія.

Постать М. О. Меньшикова посідає особливе місце в історії дореволюційної Росії. Цей громадський діяч, публіцист, а згодом також і головний ідеолог партії «Всеросійський національний союз» (ВНС) мав величезний вплив на суспільство завдяки своїм публікаціям, які приваблювали читача інформативністю, сміливістю, патріотизмом та глибиною думки, а також незалежністю суджень. Недивно тому, що ще за життя М. О. Меньшикова сучасниками була здійснена спроба аналізу його поглядів та діяльності ВНС в цілому [5, 13]. Після революції 1917 р. М. О. Меньшикова несправедливо віднесли до «чорносотенців» [15], а потім про нього взагалі «забули» майже на вісімдесят років. Реабілітований він був тільки в 1993 р. [1, 15].

У тому ж році була видана брошура П. Шльоміна, присвячена аналізу еволюції поглядів М. О. Меньшикова з національного питання протягом 1906–1908 рр. Автор намагався вказати на причини та характер зміни курсу поглядів провідного ідеолога ВНС з національного питання. Однак він дійшов досить суперечливих висновків. Так, Шльомін відзначив принципову відмінність «сповненого ксенофобії націоналізму» М. О. Меньшикова від «дійсного, дієвого патріотизму» П. А. Столипіна. А також вказав, що з 1908 р. Меньшиков «цілковито і на повну силу свого публіцистичного темпераменту» став «пропагандистом столипінських перетворень» [16, с.5]. Проте, як справедливо зауважив Д. Коцюбинський, ставлення Меньшикова до політики Столипіна завжди було в цілому позитивним, хоча і допускало критичні зауваження по окремим питанням [12, с. 40].

Цікаво, що С. М. Сергєєв також виділив декілька різновидів національної думки початку ХХ ст., а саме: «націоналізм чорносотенців», «націонал-лібералізм», «націоналізм Всеросійського національного союзу», «столипінський офіційний націоналізм» [13, с. 6–17]. Цікаві розмірковування про природу націоналізму ВНС вміщено в праці С. М. Санькової [4]. Очевидно, що незважаючи на значний інтерес до Всеросійського національного союзу та постаті М. О. Меньшикова, не всі аспекти його діяльності знайшли належне висвітлення, а його погляди продовжують привертати увагу та викликати дискусії серед науковців.

М. О. Меньшиков народився 25 вересня 1859 р. у місті Новоржеві Псковської губернії в багатодітній родині рядового чиновника. Початкову освіту майбутньому публіцисту дала мати, яка походила із збіднілого дворянського роду Шишкіних. Таким як він, був закритий доступ до елітних училищ, де готували офіцерів гвардії та флоту, тому їх зараховувалися на флот із рядових юнкерських і технічних училищ. На флоті вони були капітанами «другого (нижчого) розряду» та мали армійські звання [1]. Так і юний Михайло після закінчення Опочецького повітового училища у 1873 р., а потім Кронштадтського морського технічного училища у 1878 р. пішов служити на флот. Молодий моряк брав участь у багатьох морських експедиціях, результатом яких стала публікація першої книги

нарисів «По портам Европы» в 1884 р. Того ж року, в якості військово-морського гідрографа, він склав «Руководство к чтению морских карт, русских и иностранных» (1891), «Люция Абосских и восточной части Аландских шхер» (1894). Службу Меньшиков завжди поєднував з різноманітною літературною роботою. У 1892 р. у чині штабс-капітана він пішов у відставку і цілком присвятив себе публіцистиці та літературній критиці [6, с. 4].

У 1890-х роках М. О. Меньшиков був близьким до лібералів, але вже тоді сформувалися його погляди на політику та культуру – як християнина і державника. У 1892 р. М. О. Меньшиков успішно працював у газеті «Неделя», а згодом став її секретарем. Саме тут до нього прийшло перше визнання як публіциста [6, с. 5]. Коли газета «Неделя» перестала видаватися, О. С. Суворін запросив М. О. Меньшикова до співпраці в газеті «Новое время», де його талант публіциста розкрився на повну силу. У часи Меньшикова газета «Новое время» стала однією з найпопулярніших в Росії, а його статті друкувалися три, чотири рази на тиждень та торкалися найрізноманітніших тем: влада, суспільство, народ і інтелігенція, іногородці, культура, церква й армія. Це завжди були надзвичайно актуальні для Росії теми. Та про що б не писав Меньшиков, його статті були відзначені однією ідеєю: турботою про долю Батьківщини.

Відзначимо, що протягом 1906–1908 рр. він опублікував низку статей, в яких послідовно відстоював необхідність створення руської національної партії, яка не була б схожа ані на кадетство, ані на чорносотенців. «Російські так звані «чорносотенні» організації... лише груба чернетка нового руху» – писав він [2, с. 320]. З точки зору М. О. Меньшикова ВНС мав стати широкою лігою декількох партій, які включали б представників ліберальних течій всіх відтінків – від консервативного до радикального, та були б об'єднані спільною руською національною ідеєю. Однак такі думки Меньшикова не знайшли підтримки серед інших лідерів Союзу, і ВНС в цілому конструювався як консервативно-ліберальна політична партія, яка знаходилась на правому фланзі правоцентристського партійно-політичного спектру. З моменту її остаточного оформлення у 1908 р. провідним партійним публіцистом став оглядач газети «Новое время» М. О. Меньшиков.

Головою ВНС було обрано члена Державної ради С. В. Рухлова, а згодом цю посаду обійняв П. М. Балашов – обер-єгермейстер імператорського двору [2, с. 320]. Партія ВНС вперше використала поняття «національний», а її члени називали себе російськими націоналістами [11, с. 5]. Водночас з партією було створено Всеросійський національний клуб, який став консолідуючим центром для національної еліти. М. О. Меньшиков вважав, що основним завданням партії мало стати створення національної аристократії та патріотичного середнього класу.

На думку О. Іванова та С. Санькової М. О. Меньшиков ніколи не був політиком у повному сенсі цього слова, скоріше – журналістом, який бажав, щоб його читала велика кількість людей, тому йому притаманна часта зміна поглядів [2, с. 322]. Наприклад, у 1906 р він доводив, що тільки ліберальна кадетська партія могла принести Росії порятунку, а через рік став її зятим противником. Часом він виявляв настільки ліві ідеї, що йому довелося навіть вийти зі складу Союзу. Цікаво також, що, наприклад, у 1909 р. М. О. Меньшиков ратував за куріальну систему виборів для Західної Русі, а вже у 1911 р. знову перейшов у табір супротивників П. А. Столипіна та став критикувати як ідею західного земства, так і своїх товаришів по ВНС, які підтримували прем'єра. Та в одному можна бути впевненим: М. О. Меньшиков дійсно був одним із найпалкіших націоналістів свого часу. Ніхто інший не написав стільки яскравих, палких текстів, які були присвячені обґрунтуванню та популяризації ідей руського націоналізму. До того ж, він заплатив за свої погляди життям, що надає його словам додаткову цінність та переконливість.

Відзначимо, що на відміну від сьогоденного розуміння «національності», російські націоналісти, як правило, вкладали в це поняття інший сенс. Так, визначаючи національність в першу чергу як феномен духовно-культурний, вони були переконані, що кожен може стати руським, якщо «проникнеться повнотою духу та істини руської, стане національно-руським». При цьому під словом «руський» ідеологи ВНС мали на увазі не лише осіб з російськими прізвищами, а також тих, хто мав неросійські прізвища, але походив від родів, які давно проживали в Росії та поділяли її історичні долі, переживали за її майбутній розвиток. «Навіть єврей, – якщо він виділяється, – писав Меньшиков, – приймає в себе цілком душу руську» [4, с. 98].

«Здорова» нація – основа міцної держави. Що ж таке нація в розумінні М. О. Меньшикова? Ось яке визначення дає він у статті «Вторая душа» (1904 р.): «Нація є не фізичне явище, а політичне. Нація є натхненний народ, який почуває себе серед інших народів незалежним і державним» [9, с. 9]. М. О. Меньшиков вважав, що нація починається тоді, коли люди почувають себе власниками держави. Нація – душа народу, загальний розум і загальна любов [9, с. 10].

Звернемо увагу, що М. О. Меньшиков, з одного боку, відокремлював поняття нації та народу. На його думку нація – це найкраща частина народу: «Час відмовитись від руйнівного переконання, що нібито націю складає окрім гарного, і все погане, що є в народі... Нація в сенсі влади є тільки найкраще, що є в народі, тільки сильне та розумне. Все інше не є національним, воно те, чого не повинно бути [7, с. 100]. З іншого боку, М. О. Меньшиков ставив знак рівності між поняттями «нація» та «народ». Він констатував, що «народ – це зібрання громадян, але розмірковуючи по совісті, хіба якийсь бездіяльний, нездатний прогледувати себе молодий чоловік – громадянин? Хіба темний, сповнений невігластва селянин від сохи – громадянин? Чи безробітний пролетарій, чи дрібний робітник, який ніколи не мав ані побутової культури, ані школи, ані відпочинку, хіба він є справжнім громадянином? Чи який-небудь отруєний ненавистю іноходець – хіба він громадянин Росії?» [6, с. 21]. Отже, якщо в першому випадку під «народом» Меньшиков мав на увазі всю сукупність населення, то у другому – лише найкращу його частину.

Націоналізм М. О. Меньшиков одним із перших почав розглядати в окремій самостійній якості. Він виділяв націоналізм у вузькому розумінні (особистому) і широкому (суспільному). М. О. Меньшиков вважав, що існує інстинктивне національне почуття, але воно є лише основою, на базі якої розвиваються націоналізм і патріотизм у вузькому їх розумінні. У широкому тлумаченні націоналізм розглядався, перш за все, як суспільна діяльність, метою якої був захист і забезпечення успішного розвитку нації, в основі якої були закладені світоглядні установки конкретної особистості, інакше – особистий націоналізм [7, с. 9]. Також М. О. Меньшиков негативно відносився до інтерпретації націоналізму, як виду політики. Політика для нього взагалі була аморальним видом діяльності, яка ставила собі за мету захоплення державної влади для отримання особистих переваг. Націоналізм же, за М. О. Меньшиковим був кристалево чистим, вільним від політики феноменом суспільного життя [8, с. 174]. Націю та націоналізм М. О. Меньшиков вважав одними з найважливіших елементів, які визначали внутрішній устрій держави, охороняли її цілісність та добробут [9, с.23].

Слід відзначити, що націоналізм Меньшикова не був агресивним шовінізмом, а, як він сам висловлювався, був «націоналізмом чесного відокремлення одних націй від інших». У статті «Дело нации» від 2 лютого 1914 р. Меньшиков констатував: «Особисто мені завжди було не до душі гноблення інородців, примусова їх русифікація, придушення їх національності» [7, с. 48]. М. О. Меньшиков вважав, що кожен народ, як-то фіни чи поляки, могли претендувати на всі права

в межах своїх історичних територій [7, с. 48]. Проте зовсім інша справа, відзначав публіцист, якщо вони намагались захопити господарські права на історичних руських теренах. «Тут я кричу скільки в мене є духу, – геть прибуд! – Писав Меньшиков. – Якщо вони хочуть залишатися євреями, поляками, литовцями і т. д. у нашому народному тілі, то геть їх, і чим швидше, тим краще» [7, с. 49]. Очевидно, що М. О. Меньшиков робив особливий акцент на руському націоналізмі не як на войовничому, а як на такому, що покликаний оборонятися.

Пряму загрозу збереженню нації один з основних ідеологів ВНС вбачав у засиллі інородцями російських земель та захопленні ними державних посад. Він виступав за домінуюче політичне становище російського народу та за обмеження прав «інородців», як політичних так і соціально-економічних. В уставі ВНС зазначалось: «Російському народові, який своєю працею, стражданнями і кров'ю створив велику Російську державу, належать в Росії державні права щодо інших народів» [11, с. 100].

Звернемо увагу, на наявність певного протиріччя між принципом російського національного панування та принципом традиційного російського імперіалізму. Намагаючись покінчити з сумнівами стосовно «імперської легітимності» своєї позиції щодо питання про статус російської нації та намагаючись при цьому підкреслити «традиційність» своїх поглядів по даному питанню, ідеологи ВНС в цілому та М. О. Меньшиков, зокрема, проголосили своїм головним принципом гасло: «Росія для руських». Д. Коцюбинський відзначив, що це гасло не просто проголошувало законодавчий наступ на інородницькі права та привілеї, але «в короткій та безкомпромісній формі закріплювало принцип, згідно з яким жодна з націй, яка населяла імперію, не могла в принципі претендувати на державну рівноправність з російською» [4, с. 232]. З іншого боку, усвідомлюючи, що гасло само по собі звучало дещо загрозливо, націоналісти поспішали зробити уточнення, що вони не відступали від канонів справжнього, національно-орієнтованого європейського лібералізму, що Олександр III, який проголосив це гасло, не прагнув до націонал-ізоляціонізму, що прагнення російського національного панування ніяк не було спрямовано проти «справедливих» інтересів інородців, які населяли Росію. «Росія для руських», це цілком так, як «Англія для англійців», – писав М. О. Меньшиков [10, с. 636].

У 1917 р. перестала існувати газета «Новое время», і це залишило родину Меньшикових без засобів до існування. Публіцист із сім'єю переїхав на дачу на Валдаї, де влаштувався на роботу конторником, аби якось прогодувати родину. Та нова влада не дала йому прожити й року. 14 вересня 1918 р. Меньшиков був заарештований співробітниками ВНК на своїй дачі. 19 вересня 1918 р. М. О. Меньшиков писав своїй дружині з ув'язнення, що члени і голова Надзвичайної слідчої комісії – євреї, і вони не приховували, що його арешт і суд став помстою за колишні його статті проти євреїв [1].

20 вересня 1918 р. М. О. Меньшиков був розстріляний на березі Валдайського озера, за твердженням його дружини – на очах у дітей. Ось що вона пише щодо офіційного вироку Меньшикову: «Після похорону чоловіка, я попросила копію вироку суду. Мені її дали. В цьому документі провина чоловіка була визначена як відверта непокора Радянській владі. ...Стратили за непокору Радянській владі, проте ніде не проявлену і ніяким чином не доведену» [3].

Таким чином, розуміючи гостру потребу того часу в формуванні національної еліти, М. О. Меньшиков став одним із ініціаторів створення Національного Всеросійського Союзу – першої національної політичної партії Росії. Будучи визначним публіцистом свого часу, М. О. Меньшиков у

своїх роботах сформував теорію розуміння феномену нації. Вперше в російській суспільній думці було визначено основні етапи історичного розвитку нації, обґрунтовано концепцію «національної держави». Цілком очевидно, що націоналізм у свідомості Меньшикова виник як засіб вирішення державних проблем, що дає підстави зараховувати його до ідеологів «державного націоналізму». Однак в процесі світоглядної еволюції, зумовленої загостренням соціально-політичної ситуації в країні, націоналізм став для публіциста началом, яке тяжіло над державою. Спостерігаючи наприкінці життя, як йому уявлялося, загибель і самої держави, М.О. Меньшиков дійшов до висновку про необхідність сильної влади, здатної очистити й оздоровити націю, нехай навіть і насильницьким шляхом, щоб та, в свою чергу, відродила державу.

Джерела та література:

1. Верный сын России [Электронный ресурс] // Русский дом. – Режим доступа: <http://www.russdom.ru/oldsayte/2003/200309i/20030914.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 17.10.12.
2. Иванов А., Санькова С. Черная сотня. Историческая энциклопедия 1900-1917 г. / А. Иванов, С. Санькова. – М. : Институт русской цивилизации, 2008. – С. 320–322.
3. Как убили моего мужа, М. О. Меньшикова, в г. Валдае Новгородской губ. [Электронный ресурс] // Русский дом. – Режим доступа: <http://www.russdom.ru/oldsayte/mom/m/ml.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 26.10.12.
4. Коцюбинский Д. А. Русский национализм в начале XX столетия / Д. А. Коцюбинский. – Москва: РОССПЭН, 2001. – 527 с.
5. Левицкий В. Правые партии: Общественное движение в России в начале XX века: В 3 т. 5 кн. / В. Левицкий. – Спб. : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1914. – 643 с.
6. Меньшиков М. О. Из писем к ближним. Статьи / М. О. Меньшиков. – М. : Воениздат, 1991. – 224 с.
7. Меньшиков М. О. Письма к русской нации / М. О. Меньшиков. – М. : Наука, 2005. – 555 с.
8. Меньшиков М. О. Письма к русской нации. / М. О. Меньшиков. – М. : Наука, 2003. – 174 с.
9. Меньшиков М. О. Письма к ближним / М. О. Меньшиков. – Спб. : изд. [и соч.] М. О. Меньшиков, 1907. – 794 с.
10. Меньшиков М. О. Выше свободы / М. О. Меньшиков. – М. : Современный писатель, 1998. – 173 с.
11. Омелянчук И. В. О месте Всероссийского национального союза в партийной системе начала XX века / И. В. Омелянчук // Вопросы истории. – 2008. – № 4. – С. 95–104.
12. Санькова С. Русская партия в России / С. Санькова. – Орел : Изд-во С.В. Зенина, 2006. – 369 с.
13. Сергеев С. М. Русский национализм и империализм начала XX века / С. М. Сергеев // Нация и империя в русской мысли начала XX века. – М., 2004. – С. 6–17.
14. Слонимский Л. З. Национальный «Всероссийский союз» / Л. З. Слонимский. – Спб. : [б.в.], 1909. – Т. 2. – Вып. 8. – 1116 с.
15. Черменский Е. Д. История СССР. Период империализма. / Е. Д. Черменский. – М., Учпедгиз, 1959. – 511 с.
16. Шлёмин П. И. Национальные отношения и права человека в России. (Диалоги с Меньшиковым. 1906–1908). / П. И. Шлёмин. – М. : ИНИОН РАН, 1993. – 31 с.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ЄВРОПИ В НАУКОВИХ СТУДІЯХ В. ПІСКОРСЬКОГО

У статті аналізується ставлення В. К. Піскорського до процесу модернізації в європейських країнах. Основна увага приділена особливостям відображення цього процесу в його науковій спадщині.

Ключові слова: В. Піскорський, модернізація, Європа.

Процеси модернізації Європи зацікавили українських науковців ще у XIX столітті. Не залишилися вони поза увагою і одного з найавторитетніших тогочасних дослідників історії європейських країн Володимира Костянтиновича Піскорського. За словами О. Новікової «предметом уваги вченого був конституційний устрій, соціальна структура, економіка та культура західноєвропейських країн в Середні віки та Новий час» [2, с. 77]. Науковий доробок В. К. Піскорського цікавив багатьох українських та російських дослідників, детальній історіографії цього питання присвячена спеціальна розвідка О. В'ялої [1]. Однак, оцінка Володимиром Піскорським процесів модернізації в європейських країнах ще не ставала об'єктом спеціальної уваги науковців. Тому предметом нашого дослідження є новітні студії цього історика, а метою – з'ясування його ставлення до модернізації в європейських країнах.

Відомий польський соціолог П. Штомпка дає таке визначення терміну модернізація: «це перехід від традиційного аграрного суспільства до світського, міського й індустріального» [7, с. 125]. Крім того, переважною більшістю теоретиків, модернізація розглядається як соціальний та цивілізаційний процес спрямованої трансформації суспільств, який розгортався протягом XVI–XX ст. Модерними вважаються суспільства, розвиток яких у загальних рисах спирається на науку (перш за все природознавство), техніку, індустрію і демократію [7, с. 124].

Сам термін у перекладі з англійської мови означає «осучаснення» та передбачає впровадження у суспільство ознак сучасності. П. Штомпка виділяє три значення поняття:

- Синонім усіх прогресивних змін, коли суспільство рухається уперед.
- Синонім сучасності, коли йдеться про комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних й інтелектуальних трансформацій, які мали місце на Заході з XVI ст. і досягнули свого апогею у XIX—XX ст.

- Зусилля слаборозвинених або відсталих суспільств, спрямовані на те, щоб наздогнати провідні найрозвиненіші країни [7].

Також термін «модернізація» вживається вченими щодо різнорідних соціальних процесів: утвердження демократії і громадянських прав та свобод, початкового накопичення капіталу у країнах Західної Європи, промислової революції кінця XVII – початку XIX століть, буржуазних політичних революцій, перетворення науки і техніки на домінуючий чинник соціальних змін, а також аниклерикальних рухів.

В. К. Піскорського цікавили, передусім, питання політичної модернізації в європейських країнах, яка передбачає створення певних політичних інститутів, які мають сприяти реальній участі населення у владних структурах та впливу народних мас на прийняття конкретних рішень.

Політична модернізація розпочалася з появи в Європі перших національних централізованих держав і призвела до встановлення конституційного ладу, парламентської форми правління, впровадження принципу розділення влади та розвитку демократії. Володимир Костянтинівич прослідкував процеси зародження і падіння демократичних прав народу, виокремив фактори, які сприяли чи могли зашкодити роботі перших демократичних інституцій у Європі. Однією з найвизначніших студій Піскорського в контексті дослідження цих проблем є праця «Кастильські кортеси в перехідну епоху від Середніх віків до Нового часу (1188–1520)» [3], у якій історик дає характеристику відносин між монархом та народом, а також розкриває процес формування важливих європейських інституцій і моделей розвитку західноєвропейських країн. Дослідник торкався проблематики історії парламентаризму в Іспанії також і в наступних своїх студиях. Перу В. К. Піскорського належить фундаментальна робота «История Испании и Португалии» [6] (1902, перевидана в 1909 р.). За твердженням історика політична свобода в тій чи іншій мірі була надбанням кожного з цих народів ще в середні віки: «повсюди існували народні вольності, т. зв. фуерос, і станovo-представницькі установи, т.зв. кортеси, які обмежували королівську владу і відкривали суспільству можливість через своїх представників впливати на управління, законодавство і зовнішню політику» [6, с. 106]. Всюди, підкреслював В. К. Піскорський, стани користувались певними гарантіями для захисту своїх прав і привілеїв проти незаконних дій королівської влади, причому ці гарантії в певних випадках перетворювались на право збройного опору в формі кастильських германдад, арагонської унії і каталонського «соматена».

З огляду на посилення каталонського сепаратизму в нашу дні, варто підкреслити тонку інтуїцію вченого, який ще свого часу зазначав, що рівновага у відносному положенні і впливі різних політичних елементів Піренейських монархій була фактом винятковим і як правило порушувалась на користь одного якого-небудь стану, внаслідок чого станovo-представницькі установи в Кастилії набули демократичного відтінку, в Каталонії – буржуазного, в Арагоні – аристократичного, а в Португалії – теократичного [6, с. 107].

В. К. Піскорський веде мову про основні віхи еволюції конституційного ладу в Іспанії впродовж XIX ст., коли конституційний лад сім разів змінював свою форму. Дослідник зупиняє увагу на тій обставині, що з цих конституцій найбільш тривале існування мала остання, яка була «пожалувана королем в кортесах» і на відміну від конституції 1812, 1837, 1865 і 1869 рр., відкидала принцип народного суверенітету: Альфонс XII прийняв титул «Rey constitucional de espana» («конституційний король Іспанії»), але з додаванням «por la gracia de Dios» («милістю Божою»). Проте, зауважує В. К. Піскорський, поряд зі збереженням сильної королівської влади, конституція 1876 р. визначала й основні громадянські права іспанців: ніхто не зобов'язаний сплачувати податки, якщо вони не схвалені кортесами; ніхто не може бути арештований інакше, як у випадках та у формах, передбачених законом і т.п. Також конституція 1876 р. проголосила повну свободу думки, слова, друку, приватних зборів, асоціацій, особистих чи колективних петицій, адресованих королю, кортесам та іншим органам влади, – саме ці досягнення історик вважав найціннішими надбаннями політичної модернізації.

В кінці розділу цієї праці, присвяченого Іспанії, В. К. Піскорський підсумовує факти, що, за його ж словами, належать до «найважливіших фактів суспільного і політичного життя Іспанії за останні роки»: «в останній час поширюється антиклерикальний рух, який виражається і в зіткненні

народу з духовенством, і в урядових заходах, спрямованих на обмеження світських прав церкви, ... значення соціалістичної партії поступово зростає ...» [6, с. 184]. Отже, історик звертає увагу на таку важливу складову культурної модернізації, як антиклерикалізм, який у західних країнах призвів до Реформації.

Зрештою, В. К. Піскорський визначає наступні риси сучасного йому часу. Так, він вважає, що вже не можна говорити тільки про європейську цивілізацію, адже «сучасна цивілізація не має ні географічних, ні національних обмежень. Старий Світ і Новий Світ живуть загальними ідеями й інтересами. Колір шкіри перестав бути необхідною ознакою більшої чи меншої культурності людини. Міжнародний обмін ідей і товарів зблизив народи протилежних півкуль ...» [4, с. 50].

В. К. Піскорський у своїх творах проявляє своє захоплення європейською моделлю розвитку суспільства, звертає увагу, передусім, на питання парламентаризму, боротьби народу за свої політичні права та свободи, а також на проблеми становлення європейських демократичних установ. Загалом у нього вимальовується позитивний образ європейської демократичної моделі розвитку з вірою, що єдиною можливістю прогресу є шлях конституційної демократії. Він наголошував, що історичний досвід Заходу є вкрай важливим для прибічників демократичних змін в Росії.

Таким чином, В. К. Піскорський зробив вагомий внесок у розуміння правових і соціальних явищ європейського суспільства, дослідив процес формування європейських інституцій і типових моделей розвитку західноєвропейських країн. Більшість його наукових праць, монографічних досліджень та статей з історії західноєвропейських країн до наших днів не втратили своєї наукової значущості та актуальності.

Джерела та література:

1. В'яла О. Науково-педагогічна діяльність професора В. К. Піскорського: історіографія проблеми / Олена В'яла // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 67–72.
2. Новикова Е. Итальянская тема в исследованиях В.К. Пискорского / Елена Новикова // Матеріали наукової конференції [присвяченої пам'яті доктора всесвітньої історії, члена історичного товариства Франції, члена-кореспондента Барселонської академії наук, професора В.К. Піскорського], (Київ, 14 – 15 жовт. 2010 р.). – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – С. 77–92 .
3. Пискорский В. К. Кастильские кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени (1488–1520) // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : Відродження, 1997. – С. 51–204.
4. Пискорский В. К. О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории. Вступительная лекция // В. К. Піскорський. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К.: Відродження, 1997. – С. 44–51.
5. Пискорский В. К. Франческо Ферручи и его время: Очерк последней борьбы Флоренции за политическую свободу (1527–1530) / Владимир Пискорский. – К. : В университетской типографии, 1891. – 193 с.
6. Пискорский В. К. История Испании и Португалии / Владимир Пискорский – СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1909. – 278 с.
7. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка. – М. : Аспект-Пресс, 1996.– 416 с.

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ ФІНАНСОВОЇ РЕФОРМИ 1947 р в СРСР

Здійснено аналіз воєнного сементу видаткової частини державного бюджету СРСР передвоєнних та воєнних років, заходи окупаційної влади з емісії грошових знаків, фінансовий стан держави на момент звільнення території від окупації та початку відбудови.

Ключові слова: емісія, держбюджет, фінанси, компенсації, видатки, воєнна економіка, рівень життя.

Серед багатьох суперечливих сторінок радянської економічної історії фінансові реформи посідають одне з чільних місць. Неупереджене вивчення всіх аспектів таких економічних змін, які з своїми масштабами можна окреслити як системні, можуть бути корисними для сучасної історичної та економічної наук.

У контексті розбудови сучасної незалежної української держави залишається відкритими багато питань, пов'язаних із економічною спадщиною Радянського Союзу, що і по-сьогодні сильно впливає на економічний розвиток нашої держави. Складною залишається проблема переходу від планових методів регулювання економіки України до ринкових. Глибоке історико-економічне коріння окреслених проблем заслуговує на значну увагу та викликає жвавий інтерес у сучасних науковців, політиків та державних діячів.

Одним з елементів вивчення даної проблематики є аналіз фінансової реформи 1947 р. в СРСР та її впливу на зміни в економіці держави та добробуту населення України.

Аналізом даних проблем у різний час та з різною глибиною вивчення займалися такі радянські історики та економісти, як Зверев А. Г., Геращенко В. С., Алхімов В. С., Атлас З. В., Плотніков К. Н., Марьяхін Г. Л., Мец Н. Д., Черніков Д. А., Чунтулов В. Т., Деревякін Т. І., Городній В. В., Лаута С. П. З сучасних українських науковців дослідження проблеми займалися такі дослідники: Николаєнко Ю. В., Литвин В. М., Лисенко О. Є., Дубик М. Г., Перехрест О. Г., Баран В. К., Гаврилов В. М., Дорофєєва Н. В, Лановик Б. Д. та інші. Із зарубіжних вчених висвітленням та аналізом питань реформи займалися: Лутц фон Крозіг, Грузницький Ю. Л., Панін А. М., Альтман М. І., Дегтев С. В., Ходяков М. В., Пушкарьов В. С. та інші. Незважаючи на достатню кількість наукових публікацій і праць, у повному обсязі та з позиції сучасних наукових підходів дана проблема і по сьогодні залишається не повністю дослідженою.

Аналіз будь-яких економічних реформ в історичній науці повинен мати всеохоплюючий характер та інтегрувати у собі розгляд історичних процесів та явищ через призму економічних закономірностей. Виходячи з цього: визначення причин та передумов фінансової реформи 1947 р. має дуже важливе значення для найбільш об'єктивної та цілісної характеристики проведення самої реформи.

«Інфляція як засіб необмеженого фінансування воєн була в фінансово-економічному відношенні одним з основних «досягнень» Першої світової війни. Великі зміни, що сталися у методах ведення і фінансування війни, призвели до усвідомлення того, що, по-перше, фінансовий фактор вже не є вирішальним для ведення війни і що, по-друге, сучасна війна не може фінансуватися без певної міри інфляції. Війна відкинула фінансове гальмо і знеціненням грошей зробила революцію

в економічному, суспільному, і політичному житті країн. Обидві ці тенденції цілком і повністю поширюються і на процес озброєння країни, якщо він проходить у великих масштабах», – писав на початку 1950-х років колишній міністр фінансів нацистської Німеччини граф Шверін фон Крозіг [7].

Від можливостей держави мобілізувати всі засоби для фінансування армій, серед них, і емісії незабезпечених грошей, залежав результат боїв і у другій світовій війні. Це створило у всіх воюючих державах величезний «грошовий навіс», позбутися якого було необхідно у перші повоєнні роки. Без цього був неможливий перехід до мирної економіки, її сталого розвитку.

Як і в інших воюючих країнах, стійкості народного господарства СРСР у перші повоєнні роки погрожував величезний фінансовий колапс, викликаний заходами щодо мобілізації національного доходу і частини національного багатства на військові потреби у 1941–1945 рр. В умовах зменшення національного доходу через руйнування виробничих потужностей і окупації частини території противником, фінансування військових витрат могло здійснюватися, насамперед, шляхом збільшення споживання за рахунок зменшення накопичення, і скорочення цивільного споживання за рахунок військового, у подальшому.

Реформа 1947 р. була зумовлена багатьма факторами, що сягали ще передвоєнного часу. На думку більшості радянських та сучасних істориків і економістів основними причинами реформи були економічні наслідки світової війни, але на сучасному етапі можна зробити припущення, що зміни в структурі фінансової системи СРСР розпочалися набагато раніше, аніж 1941 р. Так, із середини 30-х років розпочалась активна кампанія з милітаризації економіки Радянського Союзу, що полягала в збільшенні фінансових ассигнувань на витрати армії.

Аналіз динаміки виконання держбюджету СРСР у 1933 р. на потреби Наркомату оборони показує витрати, що склали 2 млрд. 433 млн. 140 тис. 169 рублів – це 9,6 % від держбюджету [11], у 1935 – 8 млрд. 185 млн. 758 тис. 290 рублів – це 12,3 % від держбюджету [11], у 1940 р. – 56 млрд. 800 млн. рублів – це 33 % від держбюджету [12], у 1941р. – 83 млрд. рублів – це 43,3% від держбюджету [13], у 1945 р. – 128 млрд. 200 млн. рублів – це 49,6% від держбюджету [13]. Така динаміка зміни бюджету чітко демонструє, що в період з 1933 по 1940 р. СРСР збільшив витрати на оборону майже на 78%, а з 1941 по 1945 на 126%.

За підрахунками В. А. Ломшина у роки війни емісія грошей збільшилась у чотири рази [8, с. 316].

Підтвердженням доцільності таких витрат на думку З. В. Атласа є напруженість міжнародної ситуації, пов'язаної з розгортанням агресивних акцій німецького фашизму в Європі у 1939 р., а також військовими діями у результаті радянсько-фінського конфлікту, що вимагало від СРСР значного збільшення поточних грошових і матеріальних витрат для зміцнення власної обороноздатності [1, с. 285].

З метою компенсації даних витрат у 1939–1940 рр. держава підняла ціну на горілку, вино та деякі інші товари; у сфері державної роздрібної торгівлі відбулося підвищення цін, і у розрахунку на рік склало 14 – 15 млрд. рублів. Індекс цін в державній та кооперативній торгівлі збільшився з 1937 по 1940 р. на 12 %. Піднялись ціни і на оптові товари на продукцію важкої промисловості в середньому на 30 % [1, с. 285].

Провідний радянський економіст та партійний діяч А. Г. Зверев пояснював процес збільшення витратної частини держбюджету СРСР на оборону з загальнодержавним курсом на індустріалізацію, що суттєво охоплювала і галузь оборонної промисловості [5, с. 96–97].

Велика Вітчизняна війна нанесла значних втрат народному господарству всієї держави. З початком війни були різко порушені господарські зв'язки і грошові відносини між підприємствами та організаціями. У перші місяці війни дуже сильно зросла заборгованість за товари та послуги між державою та всіма сегментами економіки. Основними неплатниками були підприємства та організації, які припинили своє існування у зв'язку з окупацією військами фашистської Німеччини частини території України. Підприємства, евакуйовані у східні регіони країни, хоч і не відмовлялися від виконання своїх боргових зобов'язань, але могли почати робити платежі тільки після відновлення своєї господарської діяльності на новому місці [3, с. 3].

Умови воєнного часу ще більше посилювали централізацію, адміністративні підходи до управління економікою країни, контроль за виконанням планових завдань і військово-господарських програм. 23 червня 1941 р. було розпочато реалізацію мобілізаційного плану виробництва боєприпасів, а ще через тиждень – «мобілізаційний господарський план» на III квартал 1941 р., згідно з яким кошти і ресурси перерозподілялися на користь виробництва військової продукції. Програми випуску військової техніки порівняно з довоєнним часом зросли на чверть, а загальні військові витрати у другій половині 1941 р. – на 20,6 млрд руб. (у зіставленні з першим півріччям) [4, с. 329]

З перших днів війни за твердженням міністра фінансів СРСР А. Г. Зверєва значною проблемою стала емісія грошей, що була викликана значним перерозподілом фінансових капіталовкладень [5, с. 221].

Для погашення витрат економіка СРСР разом з республіканськими фінансовими установами пройшли швидко трансформацію та збільшила обіг грошових знаків за 1941–1943 рр. у 2,4 рази [10].

У період військової економіки виняткове значення у справі мобілізації і перерозподілу матеріальних ресурсів на користь війни мав державний кредит. У перші два роки війни перевищення поточних бюджетних витрат над поточними доходами було покрито значною мірою шляхом мобілізації матеріальних резервів і запасів народного господарства СРСР. Мобілізація запасів товарів у різних галузях господарства на різних стадіях виробничого процесу здійснювалася кредитною системою радянських банків, які враховували ці товари і виконували роль інструменту в перерозподілі запасів на користь військового господарства. Таким чином, відбувалося використання на поточні військово-господарчі потреби запасів, товарів, накопичених до війни в народному господарстві [2, с. 42].

Гроші в цей період відігравали роль економічного інструменту, користуючись яким держава здійснювала контроль за суспільним виробництвом і розподілом продуктів. Проте в період військової економіки обійтися без емісії було неможливо. Емісія грошей була одним з важливіших джерел фінансування війни, хоча, окрім неї, існували й інші інструменти як, наприклад, мобілізація прибутків населення.

Цілком усвідомлюючи небезпечність воєнного положення для фінансів та фінансової системи держави та республік, уряд СРСР здійснив і ряд заходів для обмеження готівкового обігу. Частково, уже в перший день війни – 22 червня було оголошено про те, що згортається видача позик під заставу держоблігацій та обмежується виплата вкладів заощаджувальними касами на сумму не більше 200 рублів на місяць [1, с. 289].

Стійкість грошового обігу країни в період Вітчизняної війни визначалася такими факторами:

- збереженням твердих державних роздрібних цін на предмети продовольства і предмети першої необхідності;

- збереженням стійких відпускних цін на засоби виробництва і військову техніку при помітному зниженні собівартості;
- централізованим розподілом матеріальних ресурсів, підпорядкованих плану, що виключає панування ринкового закону попиту і пропозиції;
- стійкими заготівельними цінами на сільськогосподарські продукти при зосередженні основних мас цих продуктів в руках Радянської держави;
- відновленням і розвитком промислового виробництва, сільського господарства, транспорту і товарообігу в період військової економіки.

Як бачимо, надлишок грошей в обігу пояснюється випуском значної кількості грошей у 1941–1945 рр. для фінансування військових витрат. Одночасно скоротилося виробництво товарів, що продавалися населенню, внаслідок чого звичайним шляхом – через товарообіг – виявилось неможливим вилучити із обігу зайві гроші [10].

Окрім емісіювання грошових знаків радянською владою, за роки війни у фінансовому обороті на окупованих українських територіях зросла кількість різноманітної іноземної валюти, що достатньо сильно вдарило по радянському рублю, змінивши, його цінність, порушивши існуючі товарно - грошові відносини на окупованих територіях.

Відповідно до розроблених третім рейхом економічних планів, щодо України, одним з провідних аспектів була швидка зміна фінансової системи на окупованих територіях. Спеціалізована група, що мала назву «W» (Wirtschaft), відповідно до директив Рейху, займалась упорядкуванням банківської та фінансової системи на окупованих територіях [4, с. 340].

На всіх окупованих територіях було проведено воєнні емісії грошей. У губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» в листопаді 1943 р. в обороті знаходилося банкнот Рейху на суму 3 352 млн рейхсмарок, дистрикті «Галичина» наприкінці 1944 р. – близько 10 млрд., рейхскомісаріаті «Україна» на 25 квітня 1943 р. 2 млрд. рублів [4, с. 340].

У військовій зоні окупації нова грошова одиниця не вводилася і платіжним засобом залишалися радянські рублі.

Введення нових грошових знаків на окупованих територіях було здійснено з метою пониження курсу а з часом повної ліквідації радянського рубля та заміною іншою валютою. Прямі негативні наслідки такої політики з боку окупантів відчувало на собі місцеве населення, на плечі якого інтервенти намагались покласти всі економічні та фінансові витрати на війну.

Окрім зазначеного, не слід забувати про те, що на окупованих територіях та навіть в тилу діяла значна кількість фальшивомонетних угруповань, що також впливали на кількість валюти, що перебувала в обігу.

За свідченнями В. Шеленберга, організовуючи масове виробництво фальшивих іноземних грошей, нацистське керівництво переслідувало мету придбати дефіцитну сировину й інші матеріали для воєнної промисловості, підірвати економічну могутність своїх супротивників, а також використати це для фінансування учасників п'ятих колон за межами Рейху [6, с. 68].

Радянський уряд не мав особливих претензій в питанні фальшування радянських грошей до керівників фашистської Німеччини і, відповідно, не висував звинувачення проти злочинців під час Нюрнберзького процесу. Наявні документи, факти лише дають підстави стверджувати про те, що керівники третього рейху виношували плани використання у війні проти СРСР фальшивих

радянських грошей, проте з певних причин не реалізували повністю свої наміри. Питання відшкодування економічних збитків вирішувалось через репараційні виплати і є окремим об'єктом для дослідження.

Очевидно, гітлерівське керівництво дійшло до висновку про недоцільність виготовлення фальшивих радянських грошей, адже згідно з операцією «Барбаросса» війна з СРСР планувалася як короткотривала [6, 74].

За час війни достовірно відомо про те, що німецькі окупаційні фінструктури, так само як і радянські фіксували значну кількість підроблених валютних знаків, але сказати про масовість такого явища не можна. Вплив підроблених грошей за весь період війни був значним, але не вирішальним для проведення реформи.

Точну кількість валюти на окупованих територіях і по сьогодні дуже складно підрахувати, але те, що її кількість була значною підтверджує у праці «Наш рубль» Н.Д. Мец кажучи про те, що за роки війни емісія грошей надрукованих і введених в обіг Німеччиною, не могла не вплинути на купівельну спроможність і цінність рубля [9, с 87].

Аналізуючи постанову Ради міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1947 р. «Про проведення грошової форми та відміну карток на продовольчі та промислові товари» слід підкреслити зазначені в ній основні причини проведення реформи: в роки Великої Вітчизняної війни різко зросли витрати Радянської держави на утримання армії та на розширення військової промисловості; величезні військові витрати вимагали введення в обіг великої кількості грошей; в роки війни німецькі та інші окупанти на тимчасово захопленій території випускали фальшиві гроші в рублях, що «засмічувало» грошовий обіг в державі; в результаті їх купівельна спроможність різко знизилась [14, с. 460–464]. Такий перелік передумов та причин, звичайно, не є вичерпним та не відповідає на основні питання реформи 1947 р., але він частково підтверджує наведені вище причинно-наслідкові зв'язки.

У відповідності до змін у фінансовій системі за передвоєнні та воєнні роки зміна рівня життя населення СРСР і, відповідно, УРСР суттєво знизився. Але, якщо руйнації та злидні війни були помітними простому громадянину, то грошовий колапс був набагато руйнуючим та непомітним.

Таку думку підтверджував А. Г. Зверев у спогадах, кажучи про те, що війна наносить збитки потрійного роду. Перші можна повернути досить швидко, відновивши, наприклад, зруйновану дорогу чи будинок. Другі ліквідуються досить повільно, потребуючи достатню кількість часу. Треті взагалі, вічні – такі як людські жертви, знищені мистецькі витвори. Розхитаність товарно-грошових відносин належить наслідків другого роду [5, с. 231].

За роки війни внаслідок інфляції та знецінення рубля, наявності величезної кількості іноземної валюти, що перебувала в обігу, зростання цін на товари для населення тяжко вдарили по мешканцях окупованих територій і тих хто був у тилу.

Ціни за 1941–1943 р. збільшились у 17 разів та досягли найвищого рівня у 1942 р. З переломом у війні інфляційні процеси втрачали темп, але всерівно негативно впливали на ціноутворення товарів загального вжитку [1, с. 291–292].

Таким чином, воєнний аспект був основним та найбільш фундаментальним підґрунтям грошової реформи 1947 р., що акумулював у собі значну кількість передумов та причин, та які мали суттєве значення для характеристики економічної ситуації в СРСР у 40-х рр. XX ст. Не підлягає сумніву те, що з нього виходить ще більше коло проблем, які потребують подальшого вивчення.

Джерела та література:

1. Атлас З. В. Социалистическая денежная система / З. В. Атлас. — М. : Финансы, 1969. — 384 с.
2. Вознесенский Н. А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. А. Вознесенский. — М. : Госполитиздат, 1948. — 192 с.
3. Геращенко В. С. Госбанк в годы Великой Отечественной войны / В. С. Геращенко // Вестник Банка России. — № 17 (57). — С. 1–6
4. Економічна історія України: Історико - економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин, Г. В. Боряк, В. М. Гець та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — 608 с.
5. Зверев А. Г. Записки министра / А. Г. Зверев. — М. : Политиздат, 1973. — 270 с.
6. Клименко О. О. Фальшиві грошові знаки як засіб економічної, ідеологічної та психологічної боротьби у роки Другої Світової війни / О. О. Клименко // Архіви України. — 2009. — № 6. — С. 64–82.
7. Лутц Шверин фон Крозиг. Как финансировалась вторая мировая война. // Типпельскирх Курт, Кессельринг Альберт, Гудериан Гейнц и др. Итоги второй мировой войны. Выводы побежденных, 1998. — [Электронный ресурс] — Режим доступа <http://militera.lib.ru/h/ergos/20.html>. — Дата звернення: 23.10.12.
8. Ломшин В.А. Денежная реформа 1947 г. и отмена карточной системы/ Ломшин В. А. // Регионология. — 2010. — № 2. — С. 314–320.
9. Мец Н. Д. Наш Рубль. Исторический очерк / Н. Д. Мец — М. : Соцэкиздат, 1960 — 102 с.
10. Овсієнко А. М. Фінансова система СРСР в період воєнної економіки [Електронний ресурс] / А. М. Овсієнко. —Переяслав —Хмельницький: Економічний вісник університету. — № 15/1, 2010. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Evu/2010_15_1/Ovsienko.pdf. — Дата звернення: 21.10.12.
11. История индустриализации СССР 1933–1937 (Документы и материалы) [Электронный ресурс] // Из объяснительной записки к отчету Наркомфина СССР об исполнении госбюджета за 1933 г. — М. : Наука, 1971. — Режим доступу: <http://istmat.info/node/3919>. — Дата звернення: 01.11.12.
12. История индустриализации СССР 1938-1941 гг. (Документы и материалы) [Электронный ресурс] // Из объяснительной записки к отчету Наркомфина СССР об исполнении госбюджета за 1935 г. — М. : Наука, 1972 — Режим доступу: <http://istmat.info/node/3961>. — Дата звернення: 01.11.12.
13. Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. статистический сборник. Госкомстат СССР [Электронный ресурс]. — М. : Информационно-издательский центр, 1990. — Режим доступу: http://www.mysteriouscountry.ru/wiki/index.php/Народное_хозяйство_СССР/1941-945/Финансы_и_кредит. — Дата звернення: 12.11.12.
14. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам в 5 ти томах. 1917–1967 гг. Сборник документов. — М. : Политиздат, 1968.— Т. 3 (1941–1952). — 751 с.

СТАРООБРЯДНИЦТВО В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У даній статті надається історіографічний аналіз старообрядництва в Російській імперії другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Основна увага зосереджується на працях світських істориків дореволюційного періоду.

Ключові слова: старообрядництво, розкол, сектантство, російська історіографія.

Старообрядництво є унікальним феноменом російського духовного та суспільно-політичного життя. Тому не дивно, що до сьогоднішнього часу не існує сталої концепції, яка б так чи інакше пролила світло на дане явище. Цю тенденцію ми можемо прослідкувати і в російській дореволюційній історіографії, що стосувалась питання старообрядства та його ролі як в духовному, так і суспільно-політичному житті царської Росії.

Перші історіографічні дослідження історії старовірів з'являються наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. і характеризуються своїм проблемним та концептуальним різноманіттям. На початковому етапі монополію на вивчення старообрядництва мала офіційна церква. В працях церковних вчених основна увага зверталась на догматичний аспект вчення старовірів, превалювали засудження їх діяльності та ідеологічна боротьба з ними. Різноманітні аспекти функціонування старовірської «секти» аналізували в своїх працях відомі православні священнослужителі: Дмитро Ростовський, А. Іоаннов, Д. Опоцький, митрополит Макарій (Булгаков), протоієрей А. Г. Левшин, П. Охотін та ін. [3, с. 148]. Цей етап в історіографії проблеми можна схарактеризувати як донауковий, оскільки в ньому превалював публіцистичний елемент.

Наступний етап з дослідження старообрядництва починається з другої половини ХІХ ст. В цей час з'являється новий напрямок в історіографії проблеми – «світський», що характеризується новим підходом до розуміння старовірства: на лише з релігійної сторони, а і як суспільно-політичну складову російської дійсності.

Відкриває новий етап в дослідженні старообрядництва відомий російський історик А. П. Щапов, який розглядав історію розколу, як історію народної боротьби проти політичного режиму, в зв'язку з важким становищем народних мас, безпосередньо – з кріпосним правом. В своїй праці «Земство и раскол» (1862 р.) він акцентує увагу на соціальній природі старообрядського руху. Релігійний же фактор, вважає історик, був лише своєрідним поштовхом, що в майбутньому став знаменням і приводом, за яким стояла громадянська опозиція низів панівним класам: «Никто тогда не думал, не гадал, что это будет страшная общинная оппозиция податного земства, массы народной против всего государственного строя – церковного и гражданского. Никто не думал, что этот раскол возник для объединения, для обобщения всех бывших дотоль и будущих разрозненных местно-областных народных движений в одно общее оппозиционное согласие недовольного земства» [9, с. 28–29].

В старообрядництві А. П. Щапов також часто виділяв і негативні моменти, вважаючи, що в розкол йшли не найбільш ревно віруючі, а, навпаки, нерелігійні, антицерковно налаштовані люди, які отримали привід звільнитися від духовної опіки священників. Він стверджував, що

старообрядництво в принципі не могло ставити собі завдання захисту християнської віри, оскільки в масі своїй не було знайоме з тонкощами християнського віровчення. Перебільшена увага до соціальних, матеріальних аспектів життя суспільства, недооцінка самостійної ролі релігійних вірувань у розвитку історичного процесу приводили дослідника до тенденційних, односторонніх висновків про сутність старообрядництва.

Даний напрямок в трактуванні розколу підтримали такі дослідники, як В. Андреев, Н. Аристов, В. Кельсієв. Досліджуючи історію старообрядництва з моменту його появи і до середини XIX ст., вони взяли на озброєння ідею про соціально-політичні причини розколу, причому надали їй гіпертрофованого значення. Безперечною ж заслугою зазначених учених є той факт, що вони вперше представили історію розколу як частину громадянської, а не тільки церковної історії [3, с. 153].

Так, наприклад, В. В. Андреев фактично відкидає релігійну сторону розколу, що, на його думку, з самого початку було лише зовнішнім приводом, але більш зрозумілим для народної маси гаслом протесту: «Раскол в своем происхождении является протестом земства против поглощения его прав центральной властью. Раскол в своем историческом развитии борется не за старину, а против способа введения новых порядков без спроса земства. Старина для него лишь предлог» [1, с. 5].

Також досить цікавою є концепція В. Андреева щодо зміни характеру руху в залежності від слабких сторін в державному управлінні: «В эпоху религиозных гонений он (рух – Л.Ч.) является с церковным оттенком; при Петре I и политических гонениях – с политическим; при Екатерине II по прекращению гонений, но при ненормальном социальном положении народа и благодаря остающемуся крепостному праву, раскол принимает оттенок социальный, экономический» [1, с. 6].

Перші історики-демократи, що змогли подолати монополію офіційної церкви на трактування та дослідження феномену старообрядства та показати багатогранність цього явища, поклали початок фундаментальним дослідженням цього явища в російському суспільстві. Так, спробу вивчити старообрядництво в якості історико-культурного явища російського життя розпочав у 70-ті рр. XIX в. М. І. Костомаров.

На думку Костомарова, розкол є «великим явищем розумового прогресу», і його значення для народу, перш за все, полягає в освітньому навантаженні. Звернувши увагу на високий рівень грамотності старовірів, їх прагнення самостійно осмислити релігійні догмати, Костомаров дійшов висновку, що в розколі російський народ проявив своєрідність в області формування відповідної специфічної думки, переконання і тому він є «великим явищем розумового прогресу»: «Потребность удержать то, что прежние века стояло твердо, не подвергаясь колебанию, вызывало вслед за собой такие духовные нужды, которые вводили русский народ в чуждую ему до того времени область мысленного труда, – писал историк, заставляя читателя сомневаться в, казалось бы, незыблемых истинах, – Раскол не есть старая Русь; раскол – явление новое, чуждое старой Руси. Раскольник не похож на старинного русского человека... В старой Руси господствовало отсутствие мысли и невозмутимое подчинение авторитету властвующих: раскол любил мыслить, спорить, раскольник не успокаивал себя мыслью, что если приказано сверху так-то молиться, то, стало быть, так и следует. Раскол хотел сделать собственную совесть судьей приказания, раскол пытался сам все поверить и исследовать» [4, с. 469–470, 506].

У 80-х рр. XIX ст. з'являються праці, присвячені актуальній на той час темі – політичним поглядам старовірів. Так, наприклад, А. С. Пругавін та І. І. Юзов, що належали до народницького напрямку в історіографії, писали про їхні антидержавні протести та навіть «комуністичні ідеї».

А. Пругавін розвивав ідею Костомарова про творчий потенціал старообрядництва, вважаючи що «в раскол идут люди наиболее одаренные духовными талантами, наиболее способные и даровитые». Автор показував, як розкол поступово звільняється від забобонів, стає все світліше і розумніше, прагне до моральної досконалості. Саме з ним він пов'язує майбутній розвиток народу, пророкуючи, що цей рух внесе в свідомість народних мас нові здорові ідеї, поставить нові життєві ідеали. Догматична сторона поглядів старообрядництва, за висновками народників, була не втіленням роботи думки, а всього лише зовнішнім оформленням прихованих соціальних ідей, коли протест проти соціального ладу був сформульований за допомогою істин, запозичених з богословських книг. Бажання побачити реалізацію народних інтелектуальних і творчих можливостей у старообрядницькому вченні і оголосити його близьким народницьким поглядам призвело до схематизації і модернізації неоднозначних і суперечливих старообрядницьких теорій [7, с. 101].

Підтримував цей напрямок в дослідженні старообрядства і Н. І. Суботін, який очолював тоді кафедру історії та викриття розколу в Московській духовній академії. Він в своїй праці «Раскол, как орудие враждебных России партий» (1867 р.) висловив думку, що старообрядці слугують зрядям ворожих Росії партій за кордоном: «людьми, повсюду ищущими антиправительственных, революционных элементов, принимается за несомненное что раскол есть явление социально-демократическое, что он крайне враждебно относится к правительству и всегда по первому призыву, готов восстать против установленной власти. Понятно, что при таком воззрении на раскол антирусская революционная партия признала его родной себе силой, которой может воспользоваться в нужном случае» [8, с. 7].

Наприкінці XIX ст. з'являється ряд фундаментальних праць з історії старообрядства XVII – XVIII ст., що знову звертаються до релігійної складової цього явища. Так, наприклад, П. С. Смирнов в праці «История русского раскола старообрядства» (1893 р.) називає розкол «тяжелой болезнью русской церкви.., букво-обрядовое направление в религиозной жизни, исчерпываемое учением об известном рода церковно-богослужбных книгах», а саме старообрядство «порождением еретического новшества» [6, с. 3]. На протигагу своїх попередників він повністю відкидає як соціальну так і політичну складову розколу: « Будучи явлением церковной жизни, раскол лишь косвенно затрагивает жизнь гражданскую... По духу своих верований, они (старообрядцы – Л.Ч.) не только не способны быть политическими деятелями, но даже и орудием таких деятелей» [6, с. 4, 6]. Також автор іронічно помічає, що «взгляд на раскол, как явление гражданское, начал с того, что заподозрил вред от раскола даже с политической стороны, а кончил открытием одних светлых сторон в расколе: оборот, по меньшей мере странный, хотя и невозможный там, где имеют место предвзятые или заранее составленные теории, где обыкновенно факты подбираются искусственно» [6, с. 243]. Смирнов називає цих авторів «ідеалізаторами розколу» і всіляко протестує проти переосмислення старообрядства поза його релігійної обрядової сутності [7, с. 98].

Інший представник офіційної церкви, професор духовної академії Н. Каптерев в праці «Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов» (1913 р.), проаналізувавши обрядові відмінності старообрядців, зробив висновок, що ті особливості обряду, які відстоюють розкольники, є найдавнішою формою, запозиченою у греків, і що в їх використанні нема нічого протиправного чи неправильного. Його висновки викликали свого роду шок у середовищі церковних істориків, адже фактично зі старовірів були зняті звинувачення в тупій впертості при захисті спотвореного обряду як причини виникнення руху [7, с. 102].

Дуже цікавою з методологічної точки зору являється робота Н. Громогласова, який характеризує старообрядство як «протест релігійно-національного самосознання части русского народа против попытки подчинить его стороннему авторитету.., этот протест возник и выразился открыто, как только старорусский уклад мыслей пришел в столкновение с иными течениями, возникшими у нас после сближения с учеными-иноземцами – греками и малороссами» [2, с. 55]. Доречно відмітити, що Н. Громогласов одним із перших серед церковних істориків відзначив в розколі «не только проявление темных сил русской истории, но и некоторых светлых сторон русской народной души» а саме, любов до рідної старовини і готовність жертвувати собою заради неї [2, с. 56].

На початку ХХ ст. з'являються фундаментальні праці і самих старообрядців, це, насамперед, зумовлено проголошенням віросповідних свобод у 1905 р. Саме в працях Ф. Мельникова, В. Сенатова, І. Кирилова пропонується новий погляд на історію та релігійні основи старообрядства, що виступають альтернативою негативним оцінкам офіційної церкви.

Так наприклад, Ф. Мельников дійшов висновку про традиційно-творчу природу старовірів. Якщо раніше старообрядництво розумілося як явище суто релігійне, то тепер воно виступало не тільки як зберігач «старої віри», але і як соціально-економічна, політична сила, хранитель історії та культури, носій освіти. Причому автор вказує на помилковість оцінок офіційної церкви, щодо розкольників: «Не имея настоящей православной веры, господствующая церковь и ее миссионеры не могут правильно судить о благодатности старообрядческой иерархии. Они сами нуждаются в просвещении и наставлении в истинах Христовой веры, их самих нужно еще выводить из тьмы и заблуждений на путь вселенского православия, от которого они так далеко ушли и заблудились в разных лжеучениях, взятых ими на пользование у католиков, протестантов и других еретиков» [5, с. 71].

Таким чином можна зробити висновок, що російська дореволюційна історіографія пройшла еволюційний шлях від однозначно негативного ставлення щодо феномену старообрядства до більш-менш зважених оцінок. Якщо в церковній історіографічній літературі основна увага зосереджувалась на тлумаченні старообрядства як релігійного сектантського руху та його викритті, то світські дослідники висвітлювали переважно політичну складову цього явища. Але не можна сказати, що в суспільстві на цей час сформувалась єдина думка на цю проблему, як і єдиного підходу до її трактування в історіографії.

Джерела та література:

1. Андреев В. В. Раскол и его значение в народной русской истории / В. В. Андреев. – СПб. : Типография М. Хана, 1870. – 426 с.
2. Громогласов И. М. О сущности и причинах русского раскола так называемого старообрядства / И. М. Громогласов. – Сергиев Посад : 2-ая тип. А. И. Снегиревой, 1895. – 56 с.
3. Латыпов И. Р. Краткий обзор историографии старообрядчества / И. Р. Латыпов // Православный собеседник: Альманах Казанской Духовной Семинарии. Вып. 2(15)–2007. – Казань : Казан. Духов. Семинария, 2007. – С. 148–160.
4. Костомаров Н. История раскола у раскольников // Вестник Европы. – 1871. – Кн. 4. – С. 469–470.
5. Мельников Ф. Е. Краткая История древлеправославной (старообрядческой) Церкви / Ф. Е. Мельников – Барнаул : Лествица, 1999. – 117 с.
6. Смирнов П. С. История русского раскола старообрядства / П. С. Смирнов. – Рязань : Типография В. О. Тарасова, 1895. – 316 с.
7. Соболева Л. С. Истоки представлений о старообрядчестве в творчестве Д. Н. Мамина-Сибиряка / Л. С. Соболева // Известия Уральского государственного университета. – 2002. – № 24. – С. 97–122.
8. Субботин Н. И. Раскол как орудие враждебных России партий / Н. И. Субботин – М. [б.в.], 1867. – 199 с.
9. Щапов А. П. Земство и раскол / А. Щапов. – СПб. : Д. Е. Кожанчиков, 1862. – Вып.1. – 161 с.

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ РЕФОРМИ 1862 р. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті проаналізовано головні положення фінансових актів, які були прийняті в 1862 р. та суттєво змінили фінансову систему Російської імперії.

Ключові слова: Російська імперія, головне управління, міністерство фінансів, державний розпис, фінансовий кошторис.

У сучасній історичній науці питання фінансової політики в Російській імперії протягом 60-х років XIX ст. не достатньо вивчено. Це стосується як законодавчого забезпечення, так і проведення реформ та функціонування фінансової системи. Відтак маємо на меті проаналізувати законодавчу базу фінансової реформи 1862 р., котра започаткувала суттєві зміни у галузі фінансів імперії. Також варто наголосити, що дослідження фінансових актів та положень реформи 1862 р. дає змогу простежити зміну фінансової політики царського уряду та міністерства фінансів на той час.

Дослідженню цього питання присвячено праці ряду вчених-фінансистів, зокрема Л. П. Берднікова [1], С. Л. Лоніна [1], І. С. Блюх [2], А. А. Головачева [3], І. Х. Озерова [5], А. П. Погребінського [6], Я. П. Соловійова [8]. Вони дозволяють сформулювати загальне уявлення про функціонування фінансової системи імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Проте для аналізу визначеної проблеми нами було використано комплекс джерел: «Министерство финансов 1802–1902. В 2-х томах. Т. 1.» [4], де подано аналіз фінансової політики міністерства фінансів протягом XIX та початку XX ст., «Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 37. Отделение первое. 1862 г.» – збірник законів, де містяться фінансові акти 1862 р. [7].

Метою статті є дослідження та аналіз законодавчої бази фінансової реформи 1862 р.

Вивчення законодавчої бази фінансової реформи 1862 р. має велике значення для розуміння механізму функціонування фінансової системи Російській імперії протягом останньої третини XIX та на початку XX ст.

У другій половині XIX ст. в економіці Російської імперії, яка в цілому йшла в загальному руслі світового економічного розвитку, під бюджетом вже розумівся план ведення державного господарства. Розпис застосовувався як цифрове вираження плану ведення господарства на певний період часу, який розглянуто законодавчими установами та затверджено законодавчою владою. Таким чином, розпис був частиною бюджету, додатком до бюджетного закону. Державний розпис складається з фінансових кошторисів міністерств та головного управління. «Бюджет визначає загальні норми складання і затвердження фінансового плану, а розпис визначає собою самий фінансовий план на цей період часу» [5, с. 8–10].

Після Кримської війни 1853–1856 рр. економіка та фінансова система країни потребували суттєвих змін. Ставши на шлях перетворень, царський уряд вимушений був піти на реформування й фінансово-кредитної системи, щоб підвести її під нові умови, котрі характеризувались інтенсивним розвитком капіталістичних відносин.

На початку 50-х рр. XIX ст. було запропоновано декілька проектів для реорганізації фінансової системи Російської імперії, але вони були далекими від досконалості. В кінці війни царський уряд почав підготовку фінансової реформи. За рекомендацією міністерства фінансів, для ознайомлення з бюджетною справою, до США був направлений чиновник міністерства фінансів М. Х. Рейтерн (у подальшому – міністр фінансів). А вивчати фінансову справу в чотирьох європейських країнах – Бельгії, Франції, Австрії та Пруссії – був направлений чиновник державного контролю В. О. Татаринів [4, с. 404].

Особливо докладно вивчалась фінансова система Франції, котра на той час була однією із найрозвинутіших країн Європи із дієвою фінансовою системою. У матеріалах, які були надіслані з-закордону В. О. Татаринівим, містились відомості про бюджет Франції, порядок затвердження щорічних кошторисів, форми та методи проведення ревізій, штатах фінансових закладів і т. д. [6, с. 34].

У результаті перебування за кордоном В. О. Татаринів підготував широку доповідь (записку) про дію кошторисної та контрольної справи у капіталістичних державах та заходи, які, на його думку, потрібно провести Росії. На перший план він висував раціоналізацію державного бюджету [6, с. 35].

На підставі його записок був складений проект покращень у різних галузях фінансового господарства. А 22 травня 1862 р. імператором Олександром II було затверджено «Правила про складання, розгляд, затвердження і виконання державного розпису і фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь», чи так звані загальні кошторисні правила. Як зазначає І. Х. Озеров: «Отже, з введенням реформи 1862 р. наш розпис отримав ті риси, які він має на Заході». Однак, запроваджений в Росії бюджетний процес, на відміну від західних країн, мав свої особливості [5, с. 70].

Порядок прийняття державного розпису і фінансового кошторису знайшов відображення у ст. 5: «Державний розпис і фінансові кошториси міністерств та головних управлінь, після розгляду їх у законодавчому порядку, затверджуються Вищою владою, а потім подаються міністрам кредити із міністерства фінансів» [7, с. 469–470]. Він суттєво змінив механізм формування державного розпису та фінансового кошторису, адже до фінансової реформи в державному розпису зазначалась тільки загальна сума доходів і витрат кожного відомства та міністерства. Розподіл цих витрат на різні потреби було надано на розгляд керівників відомств. Засоби надавались валовими сумами і зберігались у відомчих касах. Натомість нові правила вимагали, щоб кожне управління та міністерство надавало детально розроблені кошториси з уточненням окремих статей та параграфів. Таким чином, міністерство фінансів отримувало можливість більш детально аналізувати та встановлювати розміри витрат державних засобів на різні потреби. Після затвердження бюджету розпорядники відомств зобов'язані були чітко керуватися затвердженою номенклатурою витрат [7, с. 469–471].

Відповідно до положень реформи, бюджетний розпис включав усі види державних доходів та витрат. Однак, у ст. 2 зазначався перелік державних доходів та витрат, які не підлягають внесенню до фінансових кошторисів: «... а) доходи та витрати станів чи громад ... для задоволення губернських та приватних земських повинностей; б) доходи та витрати окремих благодійних організацій; в) грошові засоби... пожертвування та доходи, що знаходяться під контролем уряду, які не належать до казни. Важливі капітали і доходи були вилучені із відання окремих міністерств й установ та передані тільки міністерству фінансів...». У ст. 3 зазначалося «будь-які збори та доходи, які не ввійшли до згаданої у попередній статті положення, а саме які належать до засобів казенних, заносяться у фінансовий кошторис» [7, с. 469].

Згідно зі ст. 4 «Правил» 1862 р. доходи та витрати у фінансових кошторисах «... розподіляються за затвердженою для кожного кошторису формою, на параграфи, а вони у свою чергу на статті». Відповідно у ст. 8-9 зазначалось, що в параграфі не допускалось переміщення ніяких сум, бо вони призначались для одного параграфа...», «державний розпис і фінансові кошториси склалися на один рік: право користування відкритими за кошторисами кредитами обмежувалося певним періодом часу, після його закінчення кредит знищувався і не витрачені суми переходять до державного казначейства» [7, с. 469].

Законодавці розробили й практичні заходи, які передбачали створення єдиної каси. Усі державні доходи зосередились в касах державного казначейства. Витрати здійснювались із цих кас у співвідношенні з бюджетними кошторисами та касовими розписами. На території Росії впроваджувалась єдина система бюджетного обліку та звітності [8, с. 76].

Вчені економісти досить високо оцінювали положення реформи та наголошували на її позитивному впливові на економічний розвиток імперії. Зокрема, на думку А.П.Погребінського, реформа касової справи полегшила маневрування грошової готівки міністерства фінансів. Вона створила державному казначейству «можливість вільного переміщення державних фондів у місця, де вони дійсно необхідні, і, що важливо, ця операція почала здійснюватись з незрівнянно меншою готівкою державних коштів» [6, с. 38].

Також фінансова реформа 1862 р. проголосила принцип гласності бюджету. Державою було видано наказ про обнародування державного розпису, хоча до цього часу вважалося, що фінансове господарство держави – це велика державна таємниця. У ст. 29 зазначалось: «Державний розпис і фінансові кошториси оприлюднюються міністерством фінансів на загальне обнародування» [7, с. 473].

Ці положення реформи було сприйнято сучасниками неоднозначно. І.С.Бліох у своїй книзі «Фінанси Росії» пише, що деякі з державних службовців, зокрема Н.П. Ключарьов (член фінансової комісії), після того, як зрозуміли, що розпис належить опублікуванню, подали міністру фінансів прохання про відставку [2, с. 78]. Проте з 1862 р. державний бюджет став відкритим: річні розписи публікувались у російських та іноземних журналах.

Також було чітко визначено порядок складання фінансових кошторисів, що знайшло відображення у ст. 10-17. Зокрема за ст. 10 «кожне міністерство і головне управління щорічно за встановленими правилами складає фінансові кошториси про доходи і витрати»; статті 12-15 детально характеризують порядок складання приватних розписів міністерств та головного управління [7, с. 470–471].

У ст. 16-17 характеризується структура фінансового кошторису зокрема визначається, що «кожен фінансовий кошторис поділяється на чотири частини: 1) перелік; 2) кошторис (детальний); 3) додатки; 4) пояснювальна записка», а також вказується порядок їх розгляду Радою міністрів і головною думуючими з подальшим переданням до Міністерства фінансів, державний контроль та державну раду. «Термін передачі визначається першим вересням...» [7, с. 471].

Ст. 18-29 роз'яснюють порядок розгляду та затвердження кошторисів. Відповідно, у ст. 18 аналізується порядок розгляду фінансових кошторисів міністерств та Головного управління, а з кошторису Міністерства фінансів складається загальний державний розпис доходів та витрат. Ст. 19–21 регламентують складання державного кошторису «При складанні... міністр фінансів прагне встановлення пропорційності доходів і витрат..., може бути досягнута скороченням витрат

кошторисів, проте міністр фінансів складає особливе міркування про ті статті витратних кошторисів, які на його думку, можуть бути скорочені або виконання яких може бути відкладено. Складений державний розпис доходів та витрат, міністр фінансів представляє із своїми зауваженнями і висновками не пізніше першого листопада на розгляд державної ради» [7, с. 471–472]. Відтак фінансова реформа заклала принцип позитивного сальдо державного бюджету, що було головною вимогою для життєздатності фінансових систем розвинутих країн того часу.

Ст. 22–28 детально характеризують порядок розгляду фінансових кошторисів державним контролем та департаментом державної економії. Зокрема, функція державного контролю полягала у перевірці кошторисів та кошторисних пропозицій відповідно до виконання кошторисів за попередні фінансові роки [7, с. 472].

Реформа в сфері державного контролю перетворила державний бюджет в єдиний ревізійний орган, який мав право документальної перевірки усіх державних, як центральних, так і місцевих установ, в тому числі і тих, які постачали армію. На місцях були створені контролюючі органи: губернські контрольні палати та їхні відділи. Це надавало змогу встановити більш швидкий та дієвий контроль за витратами державних ресурсів, ніж у дореформений період. Був встановлений контроль і за отриманням деяких видів державних доходів: алкогольного, цукрового, поштової справи та ін. За новим положенням на державний контроль покладалось також завдання попереднього розгляду річних кошторисів, які представляли відомства при складанні бюджетного розпису та звіту про виконання бюджету [7, с. 271–273].

Реформа 1862 р. в області державного контролю, таким чином, являла собою певний крок вперед. Вона певною мірою сприяла послабленню того безладу в розтраті державних засобів, який був характерний для миколаївської Росії.

Умови виконання кошторису містять ст. 30–33, де зазначалося, що «міністри та інші високопоставлені розпорядники кредитів не мають ні в якому разі права робити будь-яких змін у головних підрозділах кошторисів» [7, с. 473].

Порядок і терміни дії кошторисів визначались статтями 34–47. Так, ст. 34–36 встановлює: «Дія витратних кошторисів починається з 1 січня і продовжується виключно до 31 грудня того року, який дає найменування кошторису. Якщо до 31 грудня по кредитах не буде ... здійснено витрат за статтями кошторису, а за кредитами господарство-операційними не буде зроблено розпоряджень до заготовки предметів або до завершення робіт, тоді всі кредити за статтями знищуються. Однак, якщо витрата кредитів до 31 грудня вже відбулася, тоді для остаточного розрахунку з кредитами скарбниці та для повного їх задоволення потрібен особливий пільговий термін» [7, с. 474]. Окремо ст. 48–58 регламентували порядок складання та прийняття надкошторисних кредитів як додаткових або екстраординарних, за предметами, не вказаними у кошторисах [7, с. 476].

Найбільш суттєві перетворення діяли в системі податків і це виражалось в заміні винних відкупів акцизом на вино. Окрім того, був збільшений акциз на тютюнові вироби [1, с. 84].

Менш за все була змінена система прямих податків. Царські реформатори зберегли подушний податок, незважаючи на те, що перед початком фінансової реформи не тільки демократичні, але й ліберальні кола російського суспільства вважали за необхідне відміну цього феодально-кріпосницького пережитку [3, с. 86].

Разом із тим, більшість дослідників наголошують на одному із її недоліків – це збереження подушного податку. Хоча на етапі підготовки реформи, у царському указі, що регламентував створення комісії для підготовки реформи зазначалось, що метою комісії було: «...знищення податкової

становості і скасування подушного податку із зниженням будь-якого роду зборів і повинностей, що лежать на селянах, до розміру, відповідного їх платіжним можливостям». Але у самому Положенні ці позиції не знайшли відображення. [4, с. 482].

Таким чином, законодавче забезпечення фінансової реформи 1862 р. було більш прогресивним і впорядкованим у порівнянні з дореформеним часом. Сама ж реформа мала стати важливим кроком на шляху реорганізації фінансової системи імперії відповідно до нових історичних умов. Зокрема вона була покликана сприяти стабілізації та впорядкуванню грошового обігу в державі. Проте більшість дослідників наголошують, що вона не виконала поставлених перед нею завдань.

Разом із тим, варто наголосити, що визначена проблема потребує подальшого ґрунтовного дослідження, особливо це стосується практичної реалізації реформи на регіональному рівні.

Джерела та література:

1. Бердников Л. П., Лони́на С. Л. От денежной кладовой до Министерства финансов: очерки истории административно-хозяйственного управления Енисейской губернии Красноярского края (1822–2009). Ч. 1. Столетний путь Енисейской Казенной палаты / Л. П. Бердников, С. Л. Лони́на. – Красноярск : Издание Министерства финансов Красноярского края, 2009. – 264 с.

2. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. – Т. 2 / И. С. Блюх : История-статистика. – СПб. : Тип. Тов-ва «Обществ. польза», 1882. — 304 с.

3. Головачев А. А. Десять лет реформ 1861–1871 / А. А. Головачев. – СПб. : изд. «Вестника Европы», в тип. Ф. С. Сущинского, 1872. – 398 с.

4. Министерство финансов 1802–1902. В 2-х томах. Т. 1. – СПб. : Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 641 с.

5. Озеров И. Х. Основы финансовой науки / И. Х. Озеров. – М. : ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2008. – 622 с.

6. Погребинский А. П. Очерки истории финансов дореволюционной России: XIX-XX вв. / А. П. Погребинский. – М. : Госфиниздат, 1954. – 288 с.

7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. 37. Отделение первое. 1862. Приложения. – СПб., 1865. – 837 с.

8. Соловьев Я. В. Министерство финансов Российской империи в 1858–1903 гг.: организация и функционирование. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Я. П. Соловьев. – М., 2003. – 393 с.

Ольга Анищенко

КНДР: ШЛЯХ ДО ЯДЕРНОГО СТАТУСУ

У статті розглядається шлях КНДР до отримання ядерної зброї та спроби міжнародного товариства врегулювати проблему.

Ключові слова: ядерна зброя, атомна енергетика, КНДР, ядерні випробування, нерозповсюдження ядерної зброї.

Витоки нинішньої складної ситуації навколо ядерного статусу КНДР слід шукати в подіях Корейської війни 1950–1953 рр., коли, за підтримки США і СРСР, виникли дві незалежні та ворожі одна одній держави. Вже незабаром по досягненню перемир'я, обидві Кореї розпочали форсований розвиток ядерної енергетики [1].

Перша міжурядова угода про співробітництво в галузі атомної енергії, була підписана в 1959 р. між Радянським Союзом і Корейською Народною Демократичною Республікою. У 1965 р. КНДР розпочала будівництво власного дослідницького центру в Йонбені [2].

Але серйозні роботи по створенню ядерної зброї були розпочаті в КНДР лише у 70-ті рр. ХХ ст. У 1974 році КНДР вступила до Міжнародної агенції з атомної енергетики (МАГАТЕ). 12 грудня 1985 року країна приєдналася до договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Північна Корея гарантувала, що ядерні матеріали, обладнання та прилади, що імпортуються з СРСР, ніколи не будуть застосовуватися для виготовлення ядерної зброї та будуть перебувати під міжнародним контролем [1].

У 1992 р. Південна і Північна Корея підписали декларацію про створення на Корейському півострові зони, вільної від ядерної зброї. Обидві країни погодилися не випробовувати, не виробляти, не володіти, не одержувати, не зберігати, не розгортати та не використовувати ядерні озброєння, не дозволяти (або закрити наявні) виробництва збагачення урану і використовувати атомну енергію виключно в мирних цілях.

У березні 1995 року Південна Корея, США та Японія заснували Організацію розвитку енергетики на Корейському півострові (Korean Peninsula Energy Development Organization). Через два роки до роботи цієї організації приєднався і Євросоюз [6].

Однак, досягнута у 90-ті рр. домовленості так і не вступили в силу. Режим Кім Ір Сена ініціював вихід з ДНЯЗ та активізував свої зусилля по створенню власної ядерної зброї.

У листопаді 1998 р. США і КНДР провели в Пхеньяні перший раунд переговорів на вищому рівні. Предметом обговорення стала інформація про будівництво Північною Кореєю підземного ядерного об'єкту. Американська сторона також вимагала допуску в країну інспекторів МАГАТЕ. Тоді ж Держдепартамент США заявив, що у Північній Кореї ведуться роботи з удосконалення ракет дальнього радіусу дії, що здатні нести ядерну зброю. Президент Буш попередив, що КНДР «понесе відповідальність», якщо буде розробляти зброю масового ураження і тероризувати нею сусідні країни [4].

Завершальним акордом стала заява уряду КНДР від 10 січня 2003 р. про остаточний вихід із ДНЯЗ [1]. 28 лютого 2004 року, за ініціативою Пхеньяна переговори з ядерної проблеми були згорнуті. Вимоги США щодо врегулювання ядерної проблеми були відкинута, до того ж уряд КНДР пригрозив США створити «більш значні сили ядерного стримування» [3].

У лютому 2005 р. КНДР офіційно оголосила про наявність у неї ядерної зброї, але під міжнародним тиском, вже у червні погодилась відновити переговори.

19 вересня 2006 р. в рамках шестисторонніх переговорів з ядерної проблеми Корейського півострова КНДР пообіцяла «відмовитися від ядерної зброї і нинішніх планів, пов'язаних з ядерними розробками, в максимально короткі терміни відновити своє членство в Договорі про непоширення ядерної зброї, а також відновити контроль над ядерними дослідженнями з боку МАГАТЕ» [4]. В обмін Північна Корея домогалася права на мирне використання ядерної енергії, а право на побудову ядерного реактора на легкій воді.

В січні 2009 року північнокорейське радіо «Голос Кореї» на усіх дев'яти мовах свого іномовлення (включаючи російську) повідомило, що за КНДР проведена ядерне випробування: «проведені ядерні випробування є рішучою мірою для захисту вищих інтересів республіки для захисту суверенітету країни та нації в умовах, коли посилюється загроза з боку Сполучених Штатів Америки ядерного превентивного удару» [2].

Однак, запроваджені санкції (США перестали направляти до КНДР гуманітарну допомогу) зробити режим більш поступовим. На тлі розвитку ситуації намітилася тенденція до поступового спаду напруженості, а зацікавлені сторони приступили до пошуку можливостей для відновлення переговорного процесу. Під час підготовки нових переговорів центральне телеграфне агентство Північної Кореї (ЦТАК) повідомило, що міністерство оборони країни готове до «могутньої ядерної відплати» і до початку «священної війни» проти США і Південної Кореї: «армія і народ КНДР готові почати у відповідь священну війну, засновану на засобах ядерного стримування, якщо буде необхідно дати відсіч імперіалістам США та їх маріонеткам з Південної Кореї, що ставлять ситуацію на межу війни» [8].

Інцидент привів до різкого охолодження відносин між КНДР і Республікою Корея. Президент Південної Кореї напередодні запропонував план об'єднання із КНДР, що передбачав три етапи, однак, дводенні переговори між Північною і Південною Кореями завершилися ледь розпочавшись [6].

Станом на 2012 рік КНДР заявляє про готовність припинити ядерні дослідження та випробування атомної зброї. Але за цей час у Північній Кореї була завершена розробка ракетносія далекого радіусу дії: у середині квітня 2012 року КНДР офіційно оголосила про плани запуску «робочого» штучного супутника Землі.

Міжнародну спільноту також шантажували відновленням роботи заводу з виробництва збройного плутонію. У лютому 2012 року КНДР повідомило про вихід з угоди про заборону на ядерні дослідження [5].

Були поновлені роботи на ядерному реакторі. Кім Чен Ин нагадав про свій наказ розгорнути рішучий контрнаступ, у разі коли «хоча б один снаряд супротивника впаде у воду або на землю, що належить КНДР» [6].

За повідомленням ЗМІ, 2 вересня 2012 року представники Ірану і КНДР підписали меморандум щодо співробітництва в галузі технічного і наукового співробітництва [4]. Хоча інформаційні агенції і не повідомили зміст договору, у документі вочевидь йдеться про співпрацю в галузі атомної енергетики (аналогічний досвід вже набутий в області розробки балістичних ракет).

Таким чином, на сьогодні світ отримав ще одну ядерну країну з могутньою армією, непрогнозованим керівництвом та непослідовною політикою. Уряд КНДР намагається використати «ядерний» козир як засіб шантажу, але нездатність угодувати власний народ робить КНДР залежною від гуманітарних поставок продовольства із Заходу.

Джерела та література:

1. Багдамян О. Ядерная проблема Корейского полуострова [Електронний ресурс] // Ежемесячный информационно-аналитический журнал «Обозреватель–Observer». – 2005. – № 4 (183). – Режим доступу до журн.: http://www.rau.su/observer/N4_2005/4_11.htm – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.09.12.
2. Воронцов А. А. Ядерная проблема Корейского полуострова. [Електронний ресурс] // Newsland / Новости / Политика. – Режим доступу: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/450626/> – Назва з екрана. – Дата звернення: 16.09.12.
3. Власова О. Ядерный шантаж Ким Чен Ира [Електронний ресурс] // Эксперт. – 2003. – № 2. – С. 48. – Режим доступу до журн.: http://expert.ru/expert/2003/02/02ex-korea_34474/ – Назва з екрана. – Дата звернення: 27.09.12.

4. Іран і КНДР підписали меморандум про наукове співробітництво [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня / Новини. – Доступ до ресурсу: http://news.dt.ua/POLITICS/iran_i_kndr_pidpisali_memorandum_pro_naukove_spivrobotnitstvo-107964.html – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.09.12.
5. КНДР майже готова до випробування ядерної зброї [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня / Новини. – Доступ до ресурсу: http://news.dt.ua/POLITICS/kndr_mayzhe_gotova_do_viprobuvannya_yadernoi_zbroyi-101027.html. – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.09.12.
6. КНДР офіційно проголосила себе ядерною державою [Електронний ресурс]. // Дзеркало Тижня / Новини. – Доступ до ресурсу: http://news.dt.ua/POLITICS/kndr_ofitsiyno_proghosila_sebe_yadernoyu_derzhavoyu-102917.html – Назва з екрана. – Дата звернення: 15.09.10.
7. Кузнецов Д. В. Проблема нераспространения ОМУ и общественное мнение: в 2-х частях. Ч.11: Ядерная программа Северной Кореи / Д.В. Кузнецов. [Електронний ресурс]. – Благовещенск : Изд-во БГПУ, 2009. – 178 с. – Доступ до ресурсу: <http://www.istmira.com/knigi-noveishee-vremya/11/Yadernaya-programma-Severnoy-Korei.html>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 20.09.12.
8. Пхеньян заявив про готовність до переговорів щодо ядерної програми [Електронний ресурс]. // Дзеркало тижня / Новини. – Доступ до ресурсу: http://news.dt.ua/POLITICS/phenyan_zayaviv_pro_gotovnist_do_peregovoriv_schodo_yadernoi_programi-85334.html – Назва з екрана. – Дата звернення: 20.09.12.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Аліна Бенько

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У ПОДІЯХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (1648–1657 рр.)

Стаття присвячена з'ясуванню місця та ролі Запорозької Січі у подіях початкового етапу Української національної революції XVII ст., аналізу відносин запорозьких козаків з гетьманським урядом.

Ключові слова: Запорозька Січ, Українська національна революція XVII ст., повстання, битва, козацтво, державотворення, гетьман, автономія, адміністративно-територіальна реформа, паланка.

Минуле кожної країни і кожної нації ототожнюється в історичній пам'яті поколінь з епохальними подіями і періодами, які з плином часу не втрачають своєї актуальності. Такою подією в історії України стала Національна революція 1648–1676 рр. Внаслідок досягнень вітчизняної історіографії нині навряд чи потрібно доводити що Національна революція започаткувала нову епоху в боротьбі українського народу за незалежність, а її головною метою стало створення соборної незалежної національної держави. І все ж дотепер чимало питань, пов'язаних з цією подією, є дискусійними або маловивченими. Однією з малодосліджених проблем Національної революції лишається з'ясування політичної ролі Запорожжя в її розвитку.

У 1648 р. на українських землях спалахнуло потужне повстання проти польського панування. Його готувала група козаків на чолі з чигиринським сотником Б. Хмельницьким. Оскільки про плани козаків стало відомо польській владі, Б. Хмельницького було ув'язнено. Звільнившись завдяки допомозі близьких сподвижників, Б. Хмельницький з кількома десятками однодумців подався на Запорожжя [1, с. 79].

Найімовірніше, втікачі з'явилися на Запорожжі на початку січня 1648 р. Оскільки на Січі, яка розміщувалася на мисі Микитин Ріг, перебувала залога (переважно з реєстровиків Черкаського полку), то Б. Хмельницький зупинився на о. Тормаківка (Буцькому). Він згуртував навколо себе козаків, селян та міщан, які втікали сюди від утисків магнатів та шляхти. Підготувавшись належним чином і заручившись підтримкою частини реєстрових козаків, Б. Хмельницький вирішив взяти під свій контроль Запоріжжя. 4 лютого 1648 р. повстанці пішли у наступ і без бою досягли успіху – реєстровці, а разом з ними і драгуни зі складу залоги на о. Хортиця поспішно відступили. А на Січі козаки Черкаського полку перейшли на бік наступаючих [2, с. 70]. Захоплення Січі та звільнення Запорожжя від польського контролю стали першими перемогами повстанців, які водночас ознаменували початок Національної революції, що призвела до кардинальних змін в усіх сферах життя українського суспільства. Близько 10–15 лютого 1648 р. на козацькій раді Б. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького [3, с. 17].

Запорізька Січ стала основою для підготовки потужного виступу проти польського панування. Для створення своєї армії Б. Хмельницький використав досвід, що був нагромаджений на Запорозькій Січі. Саме запорозькі козаки становили ядро гетьманського війська, що розпочало переможний похід територією України, звільняючи її від польсько-шляхетського панування. Запорозькі козаки були найбільш досвідченими та умілими бійцями. Вони були чудовими розвідниками, майстерно вели авангардні бої та уміло виконували сторожову службу [4, с. 50].

Запорожці становили основу для формування нової еліти, вели перед у процесах державотворення, чинили найорганізованіший опір феодальним соціально-економічним відносинам, оскільки виступали станом повноправних землевласників [1, с. 90].

Вже у 1648 р. на визволених від поляків землях розпочався процес національного державотворення, що у загальних рисах завершився на початок 1650-х рр. Процес інтенсивної розбудови національної держави відбувався на основі традицій, нагромаджених у попередні роки на Запорозькій Січі. Відтак, саме з Запорізької Січі «на волость» були перенесені такі головні принципи політичного життя, як виборність усіх органів влади, демократизм при вирішенні важливих військово-політичних питань, козацький присуд і т. ін. [5, с. 34]. Оскільки розбудова державної структури відбувалася на основі традицій Війська Запорозького то, відповідно, нова держава отримала назву «Військо Запорозьке» [1, с. 206].

Отже, Запорозька Січ на початковому етапі Української Національної революції відіграла досить значну роль: вона стала місцем початку революції, а традиції «козацької республіки» стали своєрідним фундаментом для розбудови Української держави.

Але вже з літа 1648 р. Запорозька Січ поволі втрачає провідну роль у розвитку революції і до кінця гетьманування Б. Хмельницького Запорожжя не чинило помітного впливу на політичне життя держави. Причин цієї переміни було кілька. Так, якщо в перші місяці революції всі найважливіші військово-стратегічні та політичні питання вирішувалися на загальних «чорних радах», то в подальшому гетьман послідовно проводив курс на усунення їх з політичної арени [6, с. 4]. Одним з факторів, що підштовхував гетьмана до цього, була досить низька ефективність та громіздкість загальних рад. Досить важко було швидко прийняти організоване рішення [7, с. 350]. Яскравим прикладом цього може слугувати скликання «чорної ради» з приводу укладення перемир'я з Річчю Посполитою на початку червня 1648 р. Коли з'явився посланець від А. Киселя П. Ласко з пропозицією укласти перемир'я та надіслати посольство до Варшави, то гетьман погодився їх прийняти. Але скликана 10 червня «чорна рада» й слухати про це не хотіла, вимагаючи «втяти П. Ласко голову». Врешті-решт вирішили перенести обговорення питання на 12 червня. Робота ради проходила дуже напружено та тривала 7 годин. З великими труднощами Б. Хмельницькому вдалось переконати її схвалити рішення про відмову від наступу та надіслати посольство до столиці Польщі [3, с. 18]. Гетьман дедалі більше почав вдаватися до практики скликання більш дієвих Старшинських рад, а то й до прийняття одноосібних рішень [6, с. 5]. Відтак запорозькі козаки поступово усувалися від участі у вирішенні важливих державних та військових питань.

Б. Хмельницький поволі зводить нанівець принцип виборності представників генеральної старшини, почавши призначати їх самостійно [8, с. 159]. Це, все, безумовно, не залишилось не поміченим рядовим козацтвом. Уже наприкінці серпня 1648 р. козаки ремствували, що Б. Хмельницький тепер із черню рад не має, «чого перед цим ніколи не було, а тепер лише із самою старшиною має раду...» [5, с. 35].

Окрім того, розбудова національної держави потребувала досвідчених адміністраторів, яких насамперед знаходили у середовищі української шляхти, яка покозачилась. Це також провокувало конфлікт нової української аристократії та Січі: січова старшина прагнула зберегти за собою роль політичного лідера, поширити свій вплив на всю гетьманську Україну [5, с. 35].

Слід також зазначити, що в основі конфліктів, що почали виникати між гетьманським урядом та запорозькими козаками, лежали соціальні протиріччя. Як відомо, битва під Зборовом 15–16 серпня 1649 р. завершилась укладенням Зборівського мирного договору між Богданом Хмельницьким та Яном Казимиром. Цей договір, зокрема, передбачав встановлення 40-тисячного козацького реєстру, шляхта дістала право повертатися до своїх маєтків; селяни та міщани повинні були виконувати дореволюційні повинності [3, с. 23]. Закономірно, що складений реєстр не міг включити всіх повстанців. Майже всі селяни оголосили себе козаками і слухати не хотіли про відновлення колишніх кріпацьких порядків [9, с. 385].

Зборівський договір 1649 р. дуже яскраво продемонстрував уже існуючі розбіжності між старшиною та січовим рядовим козацтвом. Для перших цей договір був відносно вигідним: підписання цього документу знаменувало початок становлення адміністративної системи нової держави. Практично в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств визначилась автономія козацької держави, що дало можливість одержати старшині не лише військову владу, а й права вищих цивільних чиновників. Для покозачених, як уже зазначалось, договір означав повернення до попереднього залежного становища. Тому не дивно, що величезна кількість учасників війни, незадоволена такою ситуацією, хлинули на Микитинську Січ [10, с. 59].

Особливо обстановка погіршилася після схвалення Зборівської угоди сеймом Речі Посполитої у січні 1650 р., оскільки тепер шляхта почала масово повертатися до маєтків та чинити розправу над підданими. Це у свою чергу викликало масові повстання. Так вибухнуло повстання проти Б. Хмельницького у лютому 1650 р. на Запорозькій Січі. На козацькій раді запорозькі козаки позбавили Б. Хмельницького гетьманської булави. Гетьманом було обрано Я. Худолія. Ця звістка не могла не занепокоїти Б. Хмельницького, оскільки авторитет Січі в народі був досить високим і ця ухвала могла дуже похитнути підвалини його влади. Гетьман відреагував відразу і направив на Січ каральну експедицію, що спромоглась схопити Я. Худолія й привезти його до Чигирина, де незабаром останнього було страчено. Однак заворушення на Січі не припинилися [6, с. 5]. Майже же одразу на Січі з'явився новий гетьман, Гуцький, який збирав навколо себе невдоволених Б. Хмельницьким. Але й Гуцький діяв не довго: його схопили самі козаки й відіслали до Чигирина [11, с. 163]. Не задовольнившись цим, Б. Хмельницький у кінці березня 1650 р. здійснив похід на Запорозьку Січ «для в гамування свавільних» [6, с. 5].

Але і надалі на Запорозжжі продовжували концентруватися антиурядові сили, перетворюючи Січ в потенційний центр громадянської війни. Головним чинником цієї небезпеки була повна автономія Січі. Щоб позбавити недоторканності бунтарів, взяти під свій контроль Запорозжжя, Б. Хмельницький вирішив негайно провести реформу Січі, переслідуючи при цьому головну мету – обмеження її автономії [12, с. 20].

Таку реформу гетьман здійснив у квітні 1650 р. Суть її полягала у тому, що основи полковотенного державного устрою, запровадженого Б. Хмельницьким в Україні, були трансформовані на землі Запорозької Січі з урахуванням її традицій щодо управлінсько-функціональних структур.

Насамперед зазнали ліквідації кошові (малі) об'єднання куренів, які були автономними осередками у внутрішній структурі Січі. На січовому майдані були залишені лише управлінські центри куренів, що були об'єднані в єдиний (великий) кіш Січі.

На базі ліквідованих кошових об'єднань куренів створюються територіальні військово-адміністративні одиниці – паланки, які поділялися на первинні територіальні військово-господарчі одиниці – курені. Загалом було створено п'ять паланок: Самарська, Козацька, Інгульська, Кальміуське та Бугогардівська. Кожна паланка очолювалася територіальним полковником, у руках якого зосереджувалася вся військово-адміністративна влада. Для вирішення кадрових та інших важливих питань життя паланки скликалаь рада паланки, на яку, очевидно, запрошувались курінні отамани і представники козацької громадськості та цивільної влади. З військово-організаційних питань половник паланки підпорядковувався безпосередньо гетьману Війська Запорозького.

Посада кошового отамана Січі була адміністративно-господарчою, і він, уособлюючи самоврядування Січі, виконував функції начальника південного філіалу гетьманського штабу і діяв від імені гетьмана або за дозволом. На кошового отамана покладалось проведення мобілізаційних функцій та створення матеріальних запасів куренів для забезпечення ними похідних формувань.

Отже, внаслідок реформ Б. Хмельницького обмеження автономії Запорозької Січі було закладено у її внутрішню структуру через подвійне підпорядкування куренів і їх козаків полковнику паланки, з одного боку, та кошовому отаману – з іншого. Тепер доля козаків куреня вирішувалася не в Січовому коші, а в паланці, де була зосереджена вся військова та судова влада. Управлінські центри групи куренів здійснювали кураторство над господарською діяльністю козака, його спорядженням та бойовою готовністю. Свої дії з цих питань курінний отаман узгоджував з кошовим отаманом та полковником паланки. За таких умов полковник паланки чи кошовий отаман не мав можливості провести загальну мобілізацію Війська Запорозького без відповідного погодження з усіма гілками влади або дозволу гетьмана України [12, с. 22].

Однак і надалі у відносинах з гетьманською адміністрацією і Запорозькою Січчю зберігалася напруга. Поразка української армії під Берестечком завершилася укладенням з Річчю Посполитою не вигідного Україні Білоцерківського мирного договору, згідно з яким територія Гетьманщини обмежувалася Київським воєводством, а – реєстр 20 тисячами чоловік. На великій території України розпочалось руйнування полково-сотенного державного устрою і ведення замість нього адміністративної структури польської шляхти [12, с. 22]. Це викликало глибоку кризу в українському суспільстві, оскільки вже перші спроби відновити польське панування викликали супротив широкого кола народних мас. Частина козаків подалася на Запорожжя, розпочались вбивства шляхти [1, с. 163]. Похитнувся авторитет самого гетьмана. Серед частини козаків і покозачених селян та міщан у кінці липня 1651 р. набула поширення думка про доцільність зібрання „чорної ради” й переобрання гетьмана [3, с. 25]. Ряд повстань вибухнуло на Лівобережжі. На Правобережній Україні в опозиції залишалися значні сили незадоволених козаків під проводом І. Богуна та А. Хмелецького [2, с. 301].

Гетьман жорстоко придушив повстання. Це спрямувало опір Білоцерківському договору в інше русло: в міграцію населення України на Запорожжя. Таким чином Запорожжя знову перетворилося на центр концентрації сил, незадоволених політикою Б. Хмельницького [13, с. 16].

Як наслідок, гетьман вирішує змінити місце розташування Запорозької Січі. По-перше, Січ переносилася південніше, ближче до кордону з Кримським ханством, що давало можливість покращити охорону південних кордонів. А по-друге, гетьман прагнув встановити абсолютний

контроль над життєдіяльністю Запорозької Січі. У березні 1652 р. Б. Хмельницький видав універсал, за яким наказував змінити місце розташування Запорозької Січі [13, с. 31]. За наказом гетьмана з 1652 р. Запорізька Січ була розташована над річкою Чортомлик поблизу сучасного с. Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області. За місцем розташування ця Січ отримала відповідну назву – Чортомлицька [14, с. 18]. Своїм універсалом Б. Хмельницький призначав кошового отамана Запорозької Січі. Ним став козак Лутай, який і очолив подальше доопрацювання та організацію життя у новозбудованій Запорозькій Січі, визначив кількість старшини запорозьких козаків та окреслив її чіткі обов'язки, визначив кількість куренів та чисельні межі кожного з них [13, с. 32]. Таким чином, Б. Хмельницький вдався до чітких дій, з метою взяти під свій контроль Запорозьку Січ та унеможливити у подальшому утворення на Запоріжжі антигетьманської опозиції. Але повністю реалізувати свій план гетьману не вдалося.

Подальшому загостренню відносин між запорожцями та гетьманським урядом сприяла зовнішньополітична стратегія Б. Хмельницького.

Тривала виснажлива війна проти Речі Посполитої вимагала від України величезних матеріальних витрат та людських життів. Неспроможність власними силами довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою, ненадійність кримських татар як союзників, значне економічне виснаження України – все це змушувало гетьмана активно шукати військової допомоги [9, с. 392]. Усвідомлення важкого становища, в якому перебувала Українська держава, й нагальна необхідність отримати військову допомогу ззовні, змусили гетьманський уряд схилитися до ідеї прийняття протекторату московського царя. Слід звернути увагу на той факт, що перед тим як прийняти остаточне рішення про протекцію Московської держави, Б. Хмельницький надіслав листа на Запорожжя, в якому пояснював необхідність такого кроку [11, с. 164].

18 січня 1654 р. в Переяславі відбулася козацька рада, що ухвалила рішення прийняти протекцію московського царя. Після ради постало питання про складання присяги українським населенням на вірність московському цареві. Присягати мали і запорожці. Але останні від присяги ухилились. Сам гетьман з цього приводу писав до Москви: «запорожские козаки люди малые з войска переменные, и тех в дело почитать нечемо». Але московська сторона наполягала на присязі запорожців. На початку травня 1654 р. запорожці врешті-решт склали присягу на вірність московському цареві [11, с. 166].

Запорозьке низове військо було включено гетьманом у стратегічні плани спільної українсько-російської військової кампанії. На запорожців покладалось завдання створювати загрозу тилам союзника Польщі – кримського хана. Своїми нападами на володіння останнього запорозьке козацтво мало завдати ударів по тилах татарських військ і цим самим прикувати в Криму частину ординських військ для захисту володінь хана [14, с. 111]. У більшості випадків запорожці дійсно діяли у відповідності з військовою стратегією гетьмана. Відбулося об'єднання запорозького війська з донським. На початку літа 1655 р. союзницькі війська організували великий похід проти Кримського ханства. В результаті цієї експедиції основна мета була досягнута: бойові дії об'єднаного козацького війська налякали хана і він відклав свій похід на Україну для допомоги польському королю [11, с. 115]. Кримський хан поніс великі втрати. Він був змушений надіслати до гетьмана посольство з пропозицією укладення перемир'я [2, с. 341].

Таким чином, на початковому етапі Української національної революції XVII ст. роль Запорозької Січі важко переоцінити. Вона стала місцем початку революції, основою для підготовки потужного виступу проти польського панування. Запорозькі козаки становили кістяк армії

Б. Хмельницького, що міцно тримала провід та винесла основний тягар національно-визвольної боротьби. Важливе значення Запорожжя полягає у тому, що процес інтенсивної розбудови Української держави та формування основних ланок державного апарату відбувається на основі традицій, що були нагромаджені у попередні роки на Запорозькій Січі.

Водночас вже з літа 1648 р. Запорожжя втрачає провідну роль у розвитку революції. Запорозькі козаки усуваються від активної участі у вирішенні важливих військово-політичних питань. Це призвело до посилення протистояння між урядом Б. Хмельницького та запорожцями. Запорозька Січ стала своєрідним віддзеркаленням соціальних негараздів у суспільстві, своєрідним центром скупчення опозиційних сил. Для того, щоб взяти Запорозьку Січ під свій контроль, обмежити її автономію гетьман провів у квітні 1650 р. на Січі адміністративно-територіальну реформу. Однак і надалі у відносинах запорожців з гетьманським урядом зберігається напруга. Це спричинило зміну місця розташування Запорозької Січі: у 1652 р. столиця запорожців була перенесена до гирла річки Чортомлик.

Джерела та література:

1. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, Степанков В. – К.: Либідь, 1999. – 320 с.
2. Смолій В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В. Смолій, Степанков В. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.
3. Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) / В. Степанков // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–32.
4. Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу / К. Гуслистий, О. Апанович. – К.: Дніпро, 1954. – 80 с.
5. Горобець В. Запорозькій Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ – Запоріжжя, 1997. – С. 34–44.
6. Степанков В. Політична роль Запоріжжя в розвитку Національної революції 1648–1676 рр. / В. Степанков // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ – Запоріжжя, 1997. – С. 4–11.
7. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – К.: АН УРСР, 1954. – 624 с.
8. Степанков В. Українська державна ідея / В. Степанков // Історія української культури у 5 томах. – Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3. – С. 150–182.
9. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 534 с.
10. Яковлева Т. Богдан Хмельницький та рядове козацтво / Т. Яковлева // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 57–67.
11. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Львів: Світ, 1991. – Т. 2. – 392 с.
12. Стороженко І. Реформування Запорозької Січі Б. Хмельницьким / І. Стороженко // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 10–28.
13. Стороженко І. Відродження Запорозької (Чортомлицької) Січі Богданом Хмельницьким у 1652 р. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 16–32.
14. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти татаро-турецької агресії / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1961. – 299 с.

ПОВІТОВІ МІСТА ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (1781–1917 рр.): ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ

У статті розглянуто зміни в системі адміністративно-територіального устрою, системи управління та місцевого самоврядування повітових міст Північного Лівобережжя кінця XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, повітове місто, адміністративно-територіальний устрій, місцеве самоврядування, міська дума, міська управа.

Впродовж останніх років склався новий напрямок історичних студій – містознавство, який увібрав напрацювання фахівців з політичної, економічної, соціальної історії та краєзнавства. Особливістю урбаністичних студій є увага, насамперед, до історії великих міст, зокрема губернських центрів. На цьому тлі вивчення історій повітових міст Північного Лівобережжя практично залишається на рівні містознавчих розвідок, тому наступним кроком повинна стати розробка історичною урбаністикою наукових досліджень повітових центрів.

Більшість істориків схиляється до думки про неможливість подати загальне визначення міста для всіх часів як у світовому вимірі, так і в межах однієї країни. В кожную історичну добу, і в кожній країні, це поняття має конкретне економічне, соціальне й політичне значення.

Частина науковців, спираючись на методологічні зауваги В. Семенова-Тянь-Шанського, доводить необхідність вивчати так зване «реальне місто», не зважаючи на адміністративний статус населеного пункту в той чи інший час. Найголовнішим критерієм при цьому є ступінь розвитку промисловості, торгівлі, ремесла та промислів [16]. Натомість, можна погодитися з Б.М.Мироновим про те, що містами є ті поселення, які визначалися сучасниками як міста [14, с. 242]. Адже досить часто спостерігалась ситуація, за якої повітові міста за рівнем економічного розвитку відставали від містечок.

У Російській імперії від початку XVIII ст. до 1917 р. містом називався населений пункт, визначений таким офіційно державою. Населення такого міста автоматично набувало юридичних прав міських жителів.

Сенатським указом від 16 вересня 1781 р. були створені Чернігівське [3, т. 21, с. 247] та Новгород-Сіверське намісництва [3, т. 21, с. 246]. До складу Чернігівського намісництва увійшло 10 повітових міст, які до цього мали правовий статус сотенних містечок. Проте, лише Березне, Борзна, Городня, Ніжин [9, гл. 2, с. 153] входили до територіальних меж Північного Лівобережжя і «за открытием Черниговскага наместничества учреждены уездными городами. В 3-й день мая 1783-го высочайшим указом присвоены этим городам разные выгоды и преимущества, каковыми по жалованному высокомоунаршим грамотам Киев, Чернигов и тому подобные города пользуются. А 1785 года апреля 21-го пожаловано этим городам всевысочайшею грамотою городовые положения и права, по силе которых отданы им разные казенные оброчные с городских мест доходы» [6, с. 82].

До складу Новгород-Сіверського намісництва входило 11 повітових міст: Новгород-Сіверський, Глухів, Конотоп, Короп, Кролевець, Мглин, Нове Місто, Погари, Сосниця, Стародуб і Сураж [8].

Наприкінці 90-х рр. XVIII – на початку XIX ст. відбулися адміністративно-територіальні реформи в Російській імперії. Згідно з Указом Павла I «О восстановлении Малороссийского правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним порядкам» від 30 листопада 1796 р. [3, т. 24, с. 212–213] була утворена Малоросійська губернія, до складу якої увійшли 19 повітових міст, з них, лише 8: Козелець, Ніжин, Сосниця, Конотоп, Глухів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Мглин входили до Північного Лівобережжя. Городня, Березне, Короп втратили правовий статус повітового міста і були переведені в статус заштатних міст, а Сураж – до статусу містечка [7].

Указом від 27 лютого 1802 р. Малоросійська губернія була розділена на дві – Чернігівську та Полтавську [3, т. 27, с. 59–60]. До складу Чернігівської губернії, яка охоплювала терени Північного Лівобережжя, входило 11 повітових центрів – Кролевець, Ніжин, Конотоп, Глухів, Новгород-Сіверський, Сосниця, Городня, Борзна, Нове Місто, Стародуб та Мглин.

Згідно з Указом «О новом разделении Малороссийской губернии на поветы» від 27 березня 1803 р. в Чернігівській губернії статус повітових міст отримали ще три міста – Козелець, Остер та Сураж [3, т. 27, с. 509–510].

Наступні зміни в адміністративно-територіальному устрої повітів та правовому становищі повітових міст відбулись вже 30 січня 1809 року, згідно з Указом «Об уничтожении в Черниговской губернии поветового города Новое Место называемого, об учреждении такового в слободе Зыбкой с наименованием оного Новозыбкой...» [3, т. 30, с. 187–188]. Дане рішення було пов'язане з цілком об'єктивними та реальними обставинами –Новозибків за всіма показниками більше відповідав статусу повітового міста, ніж Нове Місто.

Відтоді до 1917 р. до складу Чернігівської губернії входило 15 повітів, які включали 14 повітових міст.

Впродовж 1775–1785 рр. управління повітовими містами здійснювалося на основі «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. [3, т. 21, с. 295–296]. У повітових містах розміщувались місцеві органи влади та управління повітами. До складу повітових установ входили: 1) нижній земський суд – орган виконавчої влади, під контролем якого була повітова поліція та адміністрація; 2) повітовий суд – здійснював правосуддя у справах, що стосуються місцевого дворянства; 3) городовий магістрат – судовий орган для жителів міста, підконтрольний губернському магістрату; 4) нижня розправа – суд для державних селян, підконтрольний Верхній розправі; 5) дворянська опіка – займалася піклуванням про вдів і дітей дворян; 6) сирітський суд – для піклування за вдовами і сиротами городян; 7) словесний суд – вирішував справи про закупівлю та продаж товарів, грошові позики, найм приміщень, суперечки господарів з прикажчиками і робітниками [11; 13].

В кожному повітовому місті призначався городничий, на якого покладалося виконання низки функцій: «...Ст. 254. Городничий не судья, но долженствует: 1) иметь бдение, дабы в городе сохранены были благочиние, добронравие и порядок; 2) Чтоб предписанное законами полезное в городе исполняемо и сохраняемо было; 3) Городничий в городе право имеет привести в действие повелении правления решения палат и прочих судов; Ст. 269. Городничий смотрение иметь должен в городе за местами, переправами и улицами, дабы они в такой исправленном состоянии были, чтоб на них остановки и опасности никому не приключилось; Ст. 274. Городничий словами долженствует поощрять обывателей не токмо ко всякому роду дозволенного трудолюбия, рукоделия и промысла, но и вообще всех людей, в городе живущих, к добронравию, человеколюбию и порядочному

житию; Ст. 275. Городничий о прокормлении нищих и убогих в городе особенное попечение иметь долженствует и стараться, чтоб всякий приход своих нищих, убогих и по телесным недугам работать не могущих прокормил, и оных отнюдь не допускал до такой крайности, чтоб от голода и холода принуждены были по миру шататься и стыдным и порочным образом докучать людям прошением милостыни» [12, с. 81–89].

21 квітня 1785 р. була видана «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» [3, т. 22, с. 538–539]. На підставі цієї грамоти у повітових містах створювалися міські думи, що складалася з міського голови і гласних від станових груп населення міста. Міські думи перебрали на себе майже усі функції городових магістратів – у останніх залишилися головним чином поліцейські і судові функції. До основних обов'язків міських дум належало: «1) доставить жителям города нужное пособие к их прокормлению или содержанию; 2) сохранять город от ссор и тяжб с окрестными городами или селениями; 3) сохранять между жителями города мир, тишину и доброе согласие; 4) возбранять все, что доброму порядку и благочинию противно; 5) посредством наблюдения доброй веры и всякими дозволенными способами поощрять привоз в город и продажу всего, что ко благу и выгодам жителей служить может; 6) наблюдать за прочностью публичных городских зданий, стараться о построении всего потребнаго; 7) стараться о приращении городских доходов на пользу города» [10].

Міська дума обирала виконавчий орган – шестигласну думу, в якій кожна верства населення мала по одному гласному. Головою цього постійно діючого установи був міський голова.

Перепоною для централізаторської імперської політики був традиційний автономний устрій українських земель, зокрема магдебурзьке право українських міст. На початок XIX ст. серед повітових міст Північного Лівобережжя його зберегли Стародуб, Ніжин, Мглин, Козелець, Остер та Новгород-Сіверський. Ці міста вважалися привілейованими і були практично незалежними від урядової влади.

Позитивним імпульсом для розвитку місцевого самоврядування стала земська реформа. На основі «Положення про губернські й повітові земські установи» від 1 січня 1864 р. [4, т. 39, с. 1], земські установи склалися з повітових і губернських зборів та їхніх виконавчих органів – повітових і губернських земських управ. Функції земських установ обмежувалися місцевими господарськими та деякими культурними справами: вони опікувалися станом шляхів сполучення, займалися організацією медичного обслуговування населення, будівництвом і матеріальним забезпеченням шкіл, налагодженням поштового зв'язку тощо.

Значним кроком у напрямі розширення самостійності органів міського самоврядування та підвищення їх ролі стало затвердження імператором Олександром II нового Міського положення від 16 червня 1870 р. [4, т. 45, с. 821]. Ним враховувалися принципи всестановості, майнового цензу, розподілу гілок влади. Населенню надавалася можливість формувати на законних підставах представницькі органи – міські думу та управу. Міське самоврядування у повітових містах Північного Лівобережжя вводилось поступово. У Глухові в 1871р., Ніжині та Стародубі – 1872 р., Борзні, Конотопі, Кролевіці, Мглині, Новгород-Сіверському, Сосниці, Суражі – 1873 р., Городні, Козельці, Новозибкові – 1874 р., Острі – 1875 р. [17, с. 462].

До основних обов'язків міської думи входило: «1) назначение выборных должностей и дела общественного устройства; 2) назначение содержания должностным лицам городского общественного управления и определения его размеров; 3) установление, увеличение и уменьшение

некоторых видов городских налогов и сборов: с движимого имущества, с документов на право торговли и промышленности, с трактиров, постоянных дворов и продуктовых лавок, с извоза, с частных лошадей и экипажей, с квартир и жилых помещений, с животных (в частности с собак), с аукционов; 4) сложение недоимок по городским сборам; 5) отчисления на содержание мостовых, тротуаров, чистки улиц за счет средств города и переложение натуральных повинностей в денежные» [1].

Повноваження міської управи як виконавчого органу визначались наступним: «На городскую управу возлагается непосредственное заведывание делами городского хозяйства и общественного управления, на основании настоящего положения и согласно правилам и указаниям, преподаваемым городской думой. Управа ведет текущие дела по городскому хозяйству, изыскивает меры к его улучшению, исполняет определения думы, собирает нужные ей сведения, составляет проекты городских смет, взывает и расходует городские сборы на установленных думою основаниях и представляет, в назначенные думою сроки, отчеты о своей деятельности и состоянии подведомствованных ей частей» [1].

Ключовою фігурою самоврядування був міський голова. Він керував роботою як думи, так і управи. Він віддавав розпорядження про скликання думи і визначав порядок денний її засідань, представляв інтереси міста у відносинах з адміністративними органами та іншими установами.

За Міським положенням 11 червня 1892 р. [5, т. 12, с. 430] за міськими органами самоврядування було збережено усі повноваження, які вони мали раніше. Незмінною залишилася і колишня організація громадського управління [2]. Проте в результаті проведення реформи докорінно змінювався характер відносин між державною владою та думами, відбулося посилення вертикалі влади, держава посилювала контроль над самоврядуванням, скоротивши межі їх самостійності [15, с. 68].

У 1917-1919 рр. міські думи та управи не припиняли виконання господарських функцій. Вони опікувалися справою соціального захисту, завідували продовольчою справою, проводили заходи з розвитку освіти, охорони здоров'я, культури. Остаточо думи та управи були ліквідовані у 1919 р.

Джерела та література:

1. Городовое положение 16.06. 1870 года. Издание 2-е. – СПб., 1871.
2. Городовое положение 11.06. 1892 года. Издание неофиц., 4-е, испр. и доп. – СПб., 1893.
3. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649-1825 гг.: В 45 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
4. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 1825 – 1881 гг.: В 55 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1885.
5. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. 1881 – 1913 гг.: В 33 т. – СПб. : Государственная типография, 1885–1916.
6. «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. [Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко] // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 82–95.
7. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798-1800 рр. // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: Описово-статистичні джерела. – К., 1998.
8. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.). – К., 1931.
9. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – К., 1851.
10. Гессен В. М. Міське самоврядування / В. М. Гессен. – СПб., 1912.
11. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II. «Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.» / В. Григорьев. – Спб., 1910.

12. Джаншиев Г. А. Городское самоуправление / Г. А. Джаншиев. – М., 1898.
13. Кизеветтер А. А. Городовое положение Екатерины II / А. А. Кизеветтер. – М., 1909.
14. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.1. – 548 с.
15. Миш М. І. Міське положення 11 червня 1892 року з внесеними до нього вказівками, судовими і урядовими роз'ясненнями / М. І. Миш. – СПб., 1910.
16. Семенов-Тянь-Шанський В. Город и деревня в Европейской России / В. Семенов-Тянь-Шанський // Записки Императорского Русского географического общества по отделению статистики. – Т. 10. – Вип. 2. – СПб., 1910.
17. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник [За ред. А.В. Кудрицького]. – К. : УРЕ, 1990. – 1008 с.

Юлія Казимир

РОДИНА КРАСОВСЬКИХ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття має на меті висвітлити генеалогію родини Красовських та проаналізувати провідні напрямки діяльності видатних представників роду на громадсько-політичній та культурній ниві у другій половині XVII – на початку XX ст.

Ключові слова: Чернігівська губернія, земство, гласний, партія, панславізм, мистецтво.

Формування цілісного уявлення про історичне тло загальнодержавних соціально-економічних та культурних процесів поставило на порядок денний як теоретичне, так і практичне завдання – перманентне студіювання діяльності видатних родів, окремі представники яких своєю завзятою працею зробили значний внесок у розбудову притаманного кожній історичній епісі суспільно-політичного та соціально-економічного простору. Родина Красовських у цьому відношенні не є винятком. Однак сторінки життя окремих її визначних репрезентантів не знайшли належного висвітлення в історичному доробку дослідників. Дана публікація націлена на заповнення зазначеної прогалини.

Козацький рід Красовських веде свій початок від Йосипа Красовського, якого за віддану та хоробру службу у Війську Запорозькому іменували «благородним». На Сеймі у Варшаві польський король Ян Казимир у 1659 р. надав Й. Красовському титул дворянина та ленне помістя с. Волинку у Чернігівському воєводстві зі всіма угіддями та виселками. У 1673 р. привілеєм короля Михайла було підтверджено дворянський титул Й. Красовського, його право на с. Волинку з хуторами, а також пожалувано с. Чорнотичі зі всіма угіддями йому та його нащадкам. Серед них сини Самуїл, Михайло, Фома, Андрій та Олександр, а також рідні брати та їх нащадки [1, с. 566].

Надалі строкатий життєвий шлях знакових постатей родини Красовських був непосредньо пов'язаний з Чернігівською губернією. Так, Син Йосипа, Михайло близько 1700 р. розпочав службу у Чернігівському полку білоуським сотником. Протягом 1710–1716 рр. він був Чернігівським полковим осавулом. За універсалом гетьмана І. Мазепи М. Красовський отримав у Седнівській сотні с. Старі Боровичі та слобідку Андрушичі, які пізніше були віддані чернігівському полковнику Павлу

Полуботку. Завдяки військовим звитягам та хоробрості 19 січня 1710 р. М. Й. Красовський отримав від гетьмана села Роїще та Скоренець Чернігівського полку [1, с. 566–567].

Привертають до себе увагу й успіхи на службовій ниві яскравого представника родини Красовських Василя Дмитровича (1752–?). Його сходження службовою драбиною розпочалася в 1768 р. з призначення сотенним отаманом Чернігівського полку. Протягом 1771–1773 рр. він мав чин значкового товариша. Білоуським сотником В. Красовський був до 1782 р., коли отримав звання бунчукового товариша. У 1784 р. Василь Красовський був призначений презусом у Військовому суді (до військово-судової реформи 1867 р. таку назву мала посада голови військового суду). У 1787 р. він отримав чин прем'єр-майора, наступного року став суддею Чернігівського повітового суду. Впродовж 1791–1794 рр. В. Красовський був засідателем Чернігівського верховного земського суду, потім у 1795–1799 рр. – депутатом у Дворянській комісії. З 1808 р. він розпочав службу в міліції Чернігівського повіту «тисячним начальником». Пізніше В. Д. Красовський був призначений на посаду комісара Маршалківсько-комісарського суду. У відставку В. Красовський пішов у званні прем'єр-майора [1, с. 570].

Виняткове місце серед кола провідних постатей роду посідає Опанас Іванович Красовський (1781–1843). Його звитяжна військова кар'єра розпочалася зі служби унтер-офіцером четвертого батальйону Бузького егерського корпусу. У 1804 р. у чині поручика О. Красовський взяв участь у поході з Одеси у Корфу. Наступного року під час походу морем до Неаполю він брав участь у порятунку фрегата з десантними військами та чотирьох кораблів, які сіли на мілину поблизу Мессіни, за що був нагороджений орденом св. Анни 3 ступеня.

Відданість справі та неабияку хоробрість виявив О. Красовський під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Так, у військовій кампанії 1806 р. він взяв участь у битві з французами поблизу Нової Рагузи. Участю у блокаді м. Нікшича, що у Герцеговині, позначилася для О. Красовського кампанія 1807 р. У липні 1809 р. він отримав звання капітана. Того ж таки року О. Красовський у складі військового загону генерала О. І. Маркова брав участь у захопленні дунайської фортеці Мачин і за відвагу, виявлену під час облоги Силістрії, що у Болгарії, отримав орден св. Володимира 4 ступеня. На чолі стрілецьких військ О. І. Красовському вдалося 20 травня 1810 р. заволодіти турецькою фортецею Туртукай, за що він був нагороджений орденом св. Георгія 4 класу. За переможний бій біля фортеці Руцук у 1811 р. та за облогу фортеці Журжа О. Красовський знову був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня та отримав золоту шпагу з гравіюванням «за хоробрість». Того ж таки року йому було пожалувано звання майора, згодом, після перемоги над ворожим загonom поблизу Віддина, підполковника О. Красовського вдруге було нагороджено золотою шпагою з написом «за хоробрість». У серпні 1811 р., під час взяття штурмом укріпленого острова на Дунаї, О. Красовський, командуючи батальйонами Мінгрельського й 43-го егерського полків, був поранений. За бій, який відбувся 7 вересня 1811 р. поблизу Віддина йому було надано звання полковника. За бойові заслуги та доблесть, виявлені впродовж усієї Турецької кампанії О. І. Красовський отримав орден св. Анни 2 ступеня та діамантові знаки цього ж ордену [2, с. 157].

Не менш героїчною для О. Красовського була й війна з Наполеоном. У 1812 р. на чолі 14-го егерського полку він брав участь у боях поблизу Козиноного Броду, Городечні, Новосвержина. За взяття штурмом Борисівських укріплень 9 листопада 1812 р. був нагороджений орденом св. Георгія 3 класу. Під час форсування Березини у бою при Молодечному в листопаді 1812 р. О. Красовський був поранений кулею в живіт. За відвагу, виявлену під час битви під Лейпцигом 16–19 жовтня 1813 р.,

йому було надано звання генерал-майора. У 1814 р. Опанас Іванович був нагороджений золотою шпагою, інкрустованою діамантами та стрічкою св. Анни за вдалу облогу фортеці Гамбург, героїчні бої поблизу французьких міст Краон і Лаон та взяття Парижа.

Не залишила осторонь генерал-лейтенанта О. Красовського й російсько-турецька війна 1828–1829 рр. Так, у 1828 р. війська під його командуванням у бою під Ушагеном розбили 30-тисячну перську армію під проводом Аббас-Мірзи, за що О. Красовський був нагороджений орденом св. Володимира 2 ступеня. У тому ж таки бою він отримав чергове поранення у праву руку. О. Красовський брав участь у взятті Сардар-Абада й керував облоговим корпусом під Єриваном. У 1829 р. він був призначений командиром 3-го піхотного корпусу, з яким примусив капітулювати фортецю Силістрію, отримавши за це орден св. Володимира 1 ступеня. Залишаючись дійсним корпусним командиром, О. Красовський 22 серпня 1830 р. був призначений Новоросійським та Бесарабським генерал-губернатором, посадові обов'язки якого виконував до 15 лютого 1831 р.

Під час польського повстання 1831 р. О. Красовський, командуючи авангардом, відкинув ворожий корпус Ромаріно у Галичину, розбив військові загони Камінського та Рожицького й зайняв Краків. Завдяки хоробрості та військовим успіхам О. Красовський 20 листопада 1831 р. отримав звання генерал-ад'ютанта Його Імператорської Величності, а через 10 років йому було надано чин генерала від інфантерії. Серед різноманітних орденів О. Красовський мав й Пруський орден Червоного Орла 2 класу.

Серце відважного військового командира зупинилося 18 травня 1843 р. Похований О. Красовський у Києво-Печерській Лаврі [2, с. 158–159]. Ім'я учасника «битви народів» під Лейпцигом викарбувано золотими літерами на мармуровій дошці у Георгіївській залі Кремлівського палацу в Москві [3, с. 230–231].

Справжнім фундатором нового політичного та соціокультурного конструкту на теренах Російської імперії, апологетом відродженої ідеї слов'янської єдності по праву вважається один з найяскравіших представників родинного гнізда Михайло Васильович Красовський (1851–1911). Дід М. В. Красовського по батьківській лінії Іван Красовський розпочав службу кар'єру у 1797 р. у чині губернського реєстратора письмових справ земського суду Чернігівського повіту. Упродовж службової діяльності він мав чини колезького реєстратора (1800), губернського секретаря (1803), титулярного радника (1808). З 1815 р. Іван Васильович був депутатом у 2-му департаменті Чернігівського генерального суду, а з 1830 р. – депутатом дворянства від Чернігівського повіту в Чернігівському дворянському депутатському зібранні. За вірне служіння обов'язку та активну діяльність був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня (1823) [1, с. 576].

Батько Михайла Василь Іванович Красовський (1823–1859) розпочав своє кар'єрне сходження на військовій службі. У 1839 р. закінчив перший курс Київської гімназії, але у 1841 р. вступив на службу до Гренадерського Імператора Франца І полку унтер-офіцером. Того ж таки року отримав чин підпрапорщика. З 1843 р. він служив прапорщиком Дніпровського піхотного полку. Закінчив військову кар'єру В. І. Красовський у 1845 р. у чині підпоручика. З 1847 р. перебував на цивільній службі на посаді судді Остерського межового суду [4, с. 160].

Про дитячі роки та навчання Михайла Васильовича Красовського відомо небагато. Середню освіту він здобув у Київській гімназії протягом 1861–1867 рр., а вищу – на юридичному факультеті університету св. Володимира у 1867–1871 рр. Закінчивши навчання, молодий та обдарований юрист переїхав до Петербурга й у 1872 р. вступив на державну службу в Сенат [5, с. 6]. Протягом

1882–1891 рр. він обіймав посаду статс-секретаря Державної канцелярії. Активна діяльність М. В. Красовського на цій посаді позначилася на вирішенні ряду законодавчих питань. Він зробив значний внесок у розробку Положення про земських начальників, земського та міського положень, загального статуту залізничних доріг та багатьох інших законопроектів. Вагомою була й редакційна робота М. В. Красовського [6, с. 38].

Вихід у відставку з посади обер-прокурора, яку він обіймав протягом 1901–1904 рр., відкрив якісно нову сторінку життя М. В. Красовського. Ніколи не пориваючи зв'язків з Чернігівщиною, він доклав чимало зусиль для покращення загального добробуту населення губернії. Будучи гласним спочатку Козелецького повітового, а пізніше Чернігівського губернського земських зібрань, М. В. Красовський сприяв модернізації суспільно-політичного та соціокультурного життя краю. Поява телефонного зв'язку та перших вогнестійких споруд, розширення мережі колодязів, покращення шляхів сполучення, будівництво нових шкіл та медичних пунктів – ось далеко невичерпний перелік здобутків наполегливої та невтомної діяльності М. В. Красовського у системі земського самоврядування.

Початок ХХ ст. ознаменувався новим явищем у столичному житті – появою політичних клубів. Не залишився осторонь цього процесу й М. В. Красовський. Займаючи з 1905 р. посаду голови Петербурзької міської думи, М. В. Красовський взяв на себе ініціативу створення першого такого політичного союзу. Клопотання про дозвіл на відкриття клубу було подано у травні 1905 р., а 14 жовтня Статут Клубу громадських діячів був зареєстрований [7, с. 1–2]. Головною метою діяльності Клубу було об'єднання громадян, які прагнуть оновлення вітчизни на мирних рейках та торжества в ній порядку і законності, у єдину спілку на принципах, проголошених у Маніфесті 17 жовтня 1905 р. [8, с. 3].

Політичні зміни, що спіткали Російську імперію з появою Жовтневої царської декларації 1905 р. залишили істотний відбиток на подальшій громадсько-політичній діяльності М. В. Красовського. Прояв початкових ознак організованого політичного життя, що знайшли свій вияв у зародженні перших політичних партій, не залишив байдужою палку вдачу М. В. Красовського. Визнаючи необхідність невідкладних перетворень державного устрою, М. В. Красовський водночас не вірив у можливість якісного забезпечення таких модифікацій шляхом радикальних реформ. Життя, на його погляд, повинно вдосконалюватися поступово, не зазнаючи експериментальних трансформацій. Така умоглядна концепція спонукала його стати у ряди меншості й бути одним із засновників ліберально-національної партії «Союз 17 октября». У листопаді 1905 р. М. В. Красовський був обраний заступником голови Центрального комітету партії [9, с. 1143]. Залишаючись дійсним членом партії, М. В. Красовський у 1906 р. взяв участь у перших виборах до Державної ради Російської імперії, до складу якої він входив до останніх днів життя [10, арк. 8].

Останні роки життєвого шляху та громадської-політичної діяльності М. В. Красовського пройшли під прапором панславїзму. Відданість проекту слов'янського єднання сприяла призначенню М. В. Красовського згідно постанови Державної ради очільником російської делегації на Слов'янському з'їзді, який проходив у Празі [11, с. 34]. Незабаром М. В. Красовський став одним із засновників «Общества славянской взаимности», яке було утворено у Петербурзі в березні 1909 р. Новостворене товариство наріжним каменем своєї діяльності проголосило зближення й взаємне збагачення слов'янських народів на засадах рівності та братерства [12, с. 135].

Бурхливий плин життя таємного радника, члена Державної ради від Чернігівського земства обірвався після чергового нападу стенокардії в с. Озеряни Козелецького повіту 26 квітня 1911 р. Похований М. В. Красовський на погості Озерянської церкви [5, с. 27].

Залишив по собі небуденну згадку й рідний брат М. В. Красовського – Костянтин (1853–?). Розпочавши службу земським лікарем після закінчення курсу наук в Імператорському університеті св. Володимира у 1878 р., він зажив собі слави діяльністю на посаді земського начальника Гоголівської дільниці Остерського повіту, від якого у 1902 р. був обраний губернським земським гласним [13, арк. 10]. У Чернігівському губернському земському зібранні К. В. Красовський входив одразу до кількох комісій: страхової, кошторисної, шляхів сполучення та народної освіти. Активна діяльність К. В. Красовського у зазначених комісіях сприяла вирішенню ряду гострих питань щодо загального впорядкування та покращення життєдіяльності населення Остерського повіту [14, с. 283].

Мабуть, найзагадковішою постаттю родини є художник Олексій Андрійович Красовський (1884–?). Тривалий час ім'я О. Красовського та його творчість, як імена багатьох інших митців, під впливом життєвих обставин та міри подарованого їм хисту були віднесені до прикрого списку «забутих» художників й надовго викреслені з історії мистецького життя. Достеменно невідомо місце народження художника, перші кроки його повсякденної та творчої діяльності. Спираючись на свідчення старожилів та краєзнавців Лебединщини, а також уривчасті згадки з листів дружини відомого російського митця Р. Фалька А. Щокін-Кротової, видається можливим пунктирно окреслити головні віхи життєвого та творчого шляху О. Красовського. Місцем народження художника, скоріш за все, слід вважати село Куличку, що здавна належало поміщикам Красовським, зокрема згаданому вище уроженцеві с. Рябушки генералові від інфантерії Опанасу Красовському синові Івана Тимофійовича Красовського (1744–?) – сотника 1-ї Лебединської сотні Сумського слобідського полку, поручика Сумського гусарського полку [15, с. 65–67]. Кар'єрне сходження І. Т. Красовського розпочалося у 1752 р. з посади підпрапорного в Сумському козацькому полку. У 1768 р. він отримав звання прапорщика. У 1771 р. був нагороджений чином поручика. У Лебединському повіті поміщицький маєток І. Т. Красовського нараховував на 1786 р. 272 підданих [1, с. 569].

Документальні свідчення про те, коли й де Олексій Красовський розпочав займатися мистецтвом, відсутні, однак з листів А. Щокін-Кротової стає відомим, що він навчався разом з Р. Фальком у Московському училищі живопису, ліплення та архітектури. Таким чином, знайомство обох митців відбулося не раніше 1905 р. й не пізніше 1906 р. й доволі швидко переросло у товариські взаємини.

Освіченість О. Красовського, його заняття мистецтвом дивним чином поєднувалися з господарським хистом. Відомо, що він доволі багато часу відводив вирішенню господарських питань. За його сприяння, наприклад, у 1915 р. був збудований млин. Судячи зі спогадів, О. Красовський був невибагливою та вихованою людиною. Відповідний спосіб життя вочевидь занепокоював владу, за намовою якої у маєтку двічі відбувався обшук. Заворушення, що розпочалися у 1917 р., не обійшли стороною й Куличку. Селяни розграбували усе майно Красовських. За деякими свідченнями, ані О. Красовський, ані його рідні не чинили супротиву, поїхавши до Харкова, а звідти – до Угорщини. На чужині митець жив у бідності й, напевне, там таки й помер [16, с. 136–137].

Основний корпус робіт О. Красовського знаходиться у Лебединському міському художньому музеї ім. Б. К. Руднева та складається з 23 пастелей та однієї роботи, написаної технікою масляного живопису. Окрім мистецьких пошуків, О. Красовський займався й колекціонуванням. У своєму

захопленні віддавав перевагу українському декоративно-ужитковому мистецтву. Деякі зразки були представлені на Першій експозиції українських старожитностей, яка була розгорнута влітку 1918 р. у Лебедині [17, с. 123–136].

Студіювання життєвого шляху митця залишає ще чимало лакун і широке поле діяльності для дослідників, однак вже зараз цілком очевидно, що ім'я забутого художника Олексія Андрійовича Красовського повинне зайняти належне місце в історії мистецького життя не лише Сумщини, а й усієї Української землі.

Де кілька слів необхідно сказати й про родинний герб Красовських. Він має вигляд щита, де на блакитному тлі зображено золоту підкову, яка супроводжується всередині золотим кавалерійським хрестом. У нашоломку розташоване зображення яструба, який тримає у кігтях подібну ж підкову з хрестом. Зокрема, Михайло Васильович Красовський використовував родинний герб у якості особистої печатки [18, с. 84].

На жаль, буремні події першої половини ХХ ст., що знаменували собою докорінні зміни суспільно-політичного та адміністративного простору колишньої тепер Російської імперії, не могли не позначитися й на долі знаного дворянського роду Красовських. Сьогодні про віддану працю окремих представників родини нагадують розрізнені рештки визначних колись здобутків у громадсько-політичній та культурній галузях життя монархії. Однак безперечним залишається той факт, що багатогранна діяльність знакових постатей родинного гнізда Красовських повинна знайти належне відбиття в історії становлення як українського, так й загальноімперського культурно-громадського простору другої половини ХVІІ – початку ХХ ст.

Джерела та література:

1. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К., 1910. – Т. 2. – С. 566–576.
2. Затворницкий Н. М. Память о членах Военного Совета: портреты и биографические очерки / Н. М. Затворницкий. – СПб., 1907. – С. 157–159.
3. Власенко В. М. Красовські // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – С. 230–231.
4. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 3–6. – С. 160.
5. Соколовский Г.Н. Памяти М.В.Красовского / Г. Н. Соколовский // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – №5. – С. 6–27.
6. Галерея государственных, общественных и торгово-промышленных деятелей России: Совет Министров, члены Государственного совета и высшие государственные чины. – СПб., 1908. – 274 с.
7. Красовский М., Дементьев Е. Краткий исторический очерк возникновения и деятельности клуба / М. Красовский, Е. Дементьев // Отчет о деятельности Санкт-Петербургского клуба общественных деятелей с 1 ноября 1905 г. по 1 мая 1906 г. – СПб., 1906. – С. 1–2.
8. Устав Санкт-Петербургского клуба общественных деятелей. – СПб., 1906. – С. 3.
9. Красовский М. В.: [Некролог] // Исторический вестник. – 1911. – Т. 124. – С. 1142–1144.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 321, арк. 8.
11. Дьякин В. Славянская идея в России периода империализма / В. Дьякин // Вопросы истории. – 1987. – № 3. – С. 28–41.
12. Шелохаев В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907 – 1914 гг. / В. Шелохаев. – М., 1991. – 293 с.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. 147, оп. 1, спр. 14, арк. 10–13.

14. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 38-й очередной сессии 1902 года (26 ноября – 10 декабря). – Чернигов, 1903. – С. 283.
15. Побожій С. І. Забуті художники і Сумщина. – Суми, 2008. – С. 64–87.
16. Побожій С. І. Олексій Красовський. Матеріали до біографії художника // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № 6–7. – С. 133–140.
17. Каталог першої виставки української старовини / Уклад. С. А. Таранушенко. – Лебедин, 1918. Републікація каталогу здійснена у виданні: Побожій С. І. Забуті художники і Сумщина. – Суми, 2008. – С. 123–136.
18. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник / В. Лукомский, В. Модзалевский. – СПб., 1914. – 213 с.

Дмитро Косенко

МІСТЕЧКА ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті охарактеризовано розвиток містечок Північного Лівобережжя як особливого виду міських поселень. Особливу увагу приділено правовому статусі містечок у системі міських поселень Російської імперії.

Ключові слова: містечко, Чернігівська губернія, органи самоврядування, повітове місто, волость.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної історичної науки є ґрунтовне вивчення різних аспектів регіональної історії. Історія виникнення та розвитку невеликих населених пунктів України залишається одним з малодосліджених напрямків вітчизняної історичної регіоналістики. У цьому річизці актуальним є вивчення історії зародження і розвитку містечок як особливого виду міських поселень. Саме міста і містечка завжди були і залишаються економічними, політичними та культурними центрами держави. Вивчення історії розвитку містечок практично залишається на рівні краєзнавчих розвідок, не виходячи на рівень урбаністичних розробок. Сучасна вітчизняна історіографія має лише поодинокі роботи з цього питання. Зокрема у дослідженнях А. Доценка [7], Г. Денисика [6], А. Івченка [8] розкрито історико-економічні аспекти життя містечок, етапи їх розвитку, зібрано відомості про час заснування поселень та надання їм статусу містечок. Розглянута на широкому контексті проблема актуалізує поглиблене вивчення цього феномену на рівні однієї адміністративно-територіальної одиниці.

У сучасному адміністративно-територіальному поділі України поняття «містечко» відсутнє. Містечко (від польського – «miejsce») у широкому сенсі означає напів-місто – напів-село [14, с. 187]. Містечка виступали і продовжують виступати у ролі адміністративних і господарських центрів сільськогосподарських районів.

З останньої чверті ХVІІІ ст. територія Північного Лівобережжя поступово була інкорпорована до складу Російської імперії. Цей процес втілювався в адміністративно-територіальних реформах кінця ХVІІІ ст., які істотно позначилися на правовому статусі містечок, що поступово втрачали свою самостійність. Спочатку це проявилось в обмеженні сфер діяльності органів самоврядування

містечок – ратуш. Відповідно до законодавчого акту Катерини II «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» від 7 листопада 1775 р. [11, т. 20, с. 229–280], а згодом за Жалованою Грамотою містам 1785 року [11, т. 22, с. 364–365] ратуші, були ліквідовані. Органи самоврядування у містечках мало нагадували міські, хоча у деяких містечках, зокрема у Понорниці, Серединній Буді, Воронежі ще продовжували існувати ратуші, але вони вже мало нагадували органи місцевого самоврядування. Їх було усунено від завідуваннями справами містечок, а їх функції обмежувалися лише судовими справами. У решти містечок органи самоврядування являли собою збори всіх членів містечкового суспільства, на якому обирали «городових старост», які уособлювали, так зване, самоврядування [7, с. 180].

У першій половині XIX ст. в Північному Лівобережжі чисельність міського населення мала тенденцію до зростання. Це не в останню чергу було зумовлено тим, що перша половина XIX ст. відзначилась бумом утворення містечок. Якщо на початку XIX ст. у Чернігівській губернії нараховувалося 33 містечка, то вже у 1851 р. їхня кількість складала 49 [2, с. 8–25]. Але отримання статусу містечка майже не позначалося на житті його мешканців, оскільки створені органи місцевого самоврядування не могли суттєво впливати на ситуацію. Дослідники народонаселення Росії першої половини XIX ст. зазначали, що містечка можна поділити на державні і приватні. Заснування приватних містечок у поміщицьких маєтках врегульовувалося законом «О дозволеніи учреждать местечка в помещицких имениях» від 14 листопада 1838 року [10, т. 13, с. 304]. Згідно з ним «...дозволяется учреждение в местечках с предполагаемыми ограничениями, может принести пользу, содействуя и большему развитию сельской промышленности и сбыту местных произведений и не вреда, по близости расстояния, промышленности городов...» [10, т. 13, с. 304–305]. Разом з тим, виникали питання про механізми отримання існуючими населеними пунктами статусу містечок. Порядок отримання статусу містечка був затверджений законом «О порядке переименования селений в города» від 11 листопада 1863 року [10, т. 38, с. 200–201]. У ньому визначено основну ознаку, яка відрізняла містечко від села – приналежність жителів містечка до стану міщан. Містечкові жителі до 60-х рр. XIX ст. не належали до міщанського стану, і, в залежності від форми оподаткування, вважалися представниками купецького, цехового або селянського станів [9, с. 105].

Питання перенесення податкового тягаря на заможні класи стало одним із напрямків проведення податкових реформ у XIX ст. Як наслідок 1 січня 1863 р. затверджено Тимчасові Правила про збирання в 1863 р. податку з нерухомого майна в містах, посадах і містечках [10, т. 38, с. 15–19]. 4 жовтня 1866 р. було ухвалено «Положення про податок з нерухомого майна в містах, посадах і містечках» [1, с. 156]. Відтоді, міщани були звільнені від подушного податку, його замінив податок з нерухомого майна в містах, посадах і містечках, а жителі містечок було офіційно віднесено до стану міщан.

В рамках реалізації Міської реформи 1870 р., хоча вона й не стосувалась містечок, законодавчо було передбачено звільнення міст від завідуваннями справами містечок і задекларовано в майбутньому створення органів самоврядування в містечках. Відповідно до «Городового положення» 1870 року [10, т. 45, с. 821–840], у Чернігівській губернії протягом 1871–1873 рр. формування самоврядних структур відбулося більш ніж у 30 населених пунктах. Серед перших було дозволено уведення «Городового положення» у містах Козелець, Борзна, Городня, Березне, Короп і містечку Добрянка [13, с. 34].

Питання щодо утворення самоврядних структур, повинні були вирішити новообрані міські думи повітових міст, після чого місцева адміністрація звільнялися від управління справами містечок: «Общественные

управління городів, в коих введено будет Городовое Положение 16 июня 1870 г., освобождаются от заведывания делами приписанных к тем городам, на основании прежних постановлений, других городских поселений, т. е. городов владельческих и местечек» [10, т. 45, с. 822].

Однією з ознак, яка відрізняла містечко від села, була наявність у складі населення євреїв. У «Сборнике статистических сведений о России», виданому Російським географічним товариством у 1851 р., було використано зовнішні ознаки, які відрізняють міське населення від землеробського. Такою ознакою у губерніях, які входили у смугу осілости, зокрема і у Чернігівській губернії, була наявність у поселенні євреїв, оскільки їм було заборонено осідати в селах, а «известно, что их можно найти везде, где есть малейший зародыш городской жизни» [6, с. 51]. Але населення поселень, у багатьох випадках, мало складні відносини з євреями, про що свідчать єврейські погроми, які прокотилися територією Російської імперії у 1881–1882 років. Щоб на законодавчому рівні врегулювати питання стосовно євреїв і здійснити давнє бажання уряду звільнити села від євреїв, Комітет міністрів видає Положення «О порядке приведения в действие правил о евреях» від 3 травня 1882 року [12, т. 2, с. 200–202], відповідно до якого, для відмінності містечка від села були встановлені наступні ознаки:

- 1) найменування поселення містечком в офіційних актах, згідно з постановою законодавчої влади або в належних розпорядженнях поміщика і місцевої адміністрації;
- 2) оподаткування нерухомого майна в цих поселеннях податком на користь скарбниці за законом від 31 травня 1872 року.

Відтак, за цим «Положенням» у містечках офіційно було дозволено проживати євреям.

Подальший економічний розвиток Російської імперії вимагав реформування не лише міст, а й менших міських поселень. Саме містечка протягом другої половини XIX ст. багато в чому визначали економічний розвиток Північного Лівобережжя. Губернське та більшість повітових міст в економічному відношенні залишалися слабо розвинутими.

Городовим Положенням 1892 р. містечка характеризувалися як «щось середнє між містом і селом» [4, с. 64]. З метою економії урядовці вирішили запровадити у заштатних містах, посадах, містечках управління на кшталт волосного самоврядування. Для цього планувалося спростити структуру виборних інституцій, замінивши думи зборами уповноважених, а управи, як виконавчі органи, не формувати взагалі. На практиці це виглядало наступним чином. Повноправні громадяни (домовласники, котрі сплачували до місцевої скарбниці не менше 100 руб. податку) делегували на чотири роки уповноважених у кількості 12-15 осіб. Ті в свою чергу вибирали старосту та 1-2 помічників (кількість уповноважених і помічників визначалася губернатором). Уповноважені збиралися для вирішення загальноміських чи посадських справ, а староста й помічники працювали щоденно [13, с. 37]. У Чернігівській губернії спрощене управління вводилося у заштатних містах Коропі, Новому Місті і Погарі, посадах – Ардоні, Воронку, Еліонці, Злинці, Климові, Клинях, Лужках, Митьківці, Млинцях, Свяцькій, Чуровичах і Шеломах, містечках Серединній Буді, Воронежі, Добрянці, Нових Млинах, Радулі, – всього у 20 населених пунктах. З 94208 мешканців лише 1871, або 2% населення користувалися виборчими правами. В подальшому кількість міських поселень (у тому числі і містечок), які були охоплені «Спрощеним управлінням» зростала, однак це стосувалось лише великих містечок, роль яких в економічному житті краю була значною. У решті містечок нові органи самоуправління створено не було.

Містечка на кінець XIX ст. перебували у маргінальному становищі. Вони, за російським законодавством, нібито й відносилися до міських поселень, але на практиці їх статус піддавався сумніву. У 1894 році Правлячий сенат випустив роз'яснення, в якому зазначалося, «что единственное, что отличает местечко от села – его официальное название таковым». З приходом радянської влади ставлення до містечок, як виду міських поселень майже не змінилося. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про загальну назву селищ міського типу» від 28 жовтня 1925 року було вирішено в українських текстах назву «містечко» замінити на «селище міського типу» [7, с. 142]. Відтоді термін «містечко» у нормативних актах, більше не використовувався.

Джерела та література:

1. Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах / М. М. Алексеенко. – Спб. : Типография М. Стасюлевича, 1879. – 250 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба / [сост. Мицевич]. – Спб. : Типография Генерального штаба, Т. 12. – Ч. 2. – Черниговская губерния. 1851. – С. 8–13.
3. Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение с объяснениями. – Спб., 1873. – С. 10.
4. Горбачев В. П. Принципы городского избирательного права по городской реформе 1892 года Российской империи / В. П. Горбачев // Проблемы правознавства та правоохоронної діяльності. – 2010. – № 4. – С. 62–70.
5. Гринь О. Адміністративно-територіальний устрій Чернігівської губернії: джерела дослідження / О. Гринь // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини : Матеріали наук.-практ. конф. / [За ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка]. – Ніжин : ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 62–63.
6. Денисик Г. Містечка Східного Поділля / Г. Денисик. – Вінниця, 2001. – 92 с.
7. Доценко А. І. Розвиток містечок як форми територіальної організації розселення / А. І. Доценко // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: [Збірник статей]. – Київ; Донецьк : Рідний край, 2001. – Вип. 15. – С. 138–142.
8. Івченко А. Містечка України [Довідник] / А. Івченко. – К. : НВП «Картографія», 2000. – 184 с.
9. Орлик С. В. Проекти оподаткування нерухомого майна в Російській імперії в 50–60-х рр. XIX ст. / С. В. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ : Інститут історії України, 2011. – С. 105–112.
10. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг.: В 55 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1885.
- Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. : В 45 т. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
- Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. 1 марта 1881–1913 гг. : В 33 т. – СПб.: Государственная типография, 1885 – 1916.
11. Шара Л. М. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871–1880 р.) / Л. М. Шара // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С. 31–38.
12. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К., 1851.

ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО: БАЧЕННЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

В статті окреслено погляди щодо мовної політики уродженця Чернігівщини, дисидента, одного із членів-засновників Української Гельсінської групи, народного депутата України Левка Лук'яненка. Основна увага приділяється його активній діяльності щодо поширення української мови.

Ключові слова: Левко Лук'яненко, українська мова, держава, нація.

Здавна українська інтелігенція веде боротьбу за рідну українську мову, за можливість вживати її в усіх сферах суспільного та політичного життя. Мовне питання не раз ставало причиною «гострих» дискусій в період панування радянської ідеології між різними полярними політичними або ж національними силами. Але навіть тепер, коли Україна є суверенною державою, коли здавалося б, склались позитивні умови для розвитку національної мови, на цьому підґрунті виникають певні протиріччя.

Левко Григорович Лук'яненко – наш видатний земляк, один із небагатьох нині живих дисидентів, правозахисників, хто упродовж всього життя не забував свого походження, коріння, всіма можливими засобами боровся за українську мову – один з головних атрибутів Української держави.

Основа світогляду майбутнього дисидента та правозахисника Л. Лук'яненка була закладена ще в дитячі роки батьками хлопчика, які були простими чернігівськими селянами: «уже в дошкільному віці я знав кільканадцять пісень і вельми любив співати. Якщо безмежна любов до пісні не народилася в мені разом з народженням, тоді прищепили мені її мати. І якщо Україну люблю більше за життя, то пісня – величезна частина Вкраїни, – писав він [3, с. 8]. Можливо, що саме любов до української пісні стала джерелом натхнення для Л. Лук'яненка протягом всього життя.

Під час навчання в Москві Л. Лук'яненко ще раз переконався в парадоксальності ситуації, коли українець зі своїми принципами, вірою, мовою для росіян не є рівнею, а «другий сорт», який не повинен думати і почувати, а лише сліпо виконувати! «Збагатило мою самостійницьку свідомість і вивчення росіян. За п'ять років мене сім разів образили «хохлою»... Я влучив момент і точно в його доброзичливому тоні назвав його кацапом. І тут сталося несподіване: мій добрий колега несподівано зупинявся, повертався, витріщався на мене наче на якогось марсіанина і кидав:– та ти націоналіст! Я й не знав...» [3, с. 16–17].

У другій половині ХХ ст. за доби «Хрущовської відлиги» активізується національно свідомою частина українського суспільства, яка боролася за національні права українців як нації із своїми звичаями, мовою та культурою. До її лав належав і наш земляк. У 1961 р. відбувся суд, на якому Л. Лук'яненка звинуватили в плеканні антирадянської ідеології і прагненні відділити УРСР від СРСР. Підсудного було засуджено до страти через розстріл. Але згодом покарання замінили на п'ятнадцять років тюрми, які не минули даремно, а лише загартували волю в'язня.

Вийшовши з таборів достроково, він знову включився в боротьбу. Серед пріоритетів не останнє місце посідала мова. Його знову заарештували і він досиджував свій термін в Чернігові. Вийшовши з в'язниці він писав: «Чернігів як географічне місце мені подобається, але як місце людей справив неприємне враження. Старше покоління знає українську мову і вмів нею розмовляти, середнє покоління розуміє українську мову, але розмовляти вже не вмів, молодше покоління майже

не розуміє української мови, значить, за теперішнього стану справ, за теперішніх темпів русифікації мине покоління і Україна в Чернігові пропала!» [3, с. 27]. Подібна точка зору знаходила поширення серед дисидентів. Так, І. Дзюба у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» з боєм описував типову ситуацію, коли діти під впливом нерозумних батьків зневажають рідну мову: «Ось хлоп'я другого класу заявляє: ух как я ненавижду етат українский язык. В нього немає ніяких переконань, але це вже є» [1, с. 126–127]. Влада заохочувала подібні настрої. У 1970 – 1980 рр. зменшується кількість журналів та книжок, що виходять українською мовою. Натомість кількість російськомовних видань значно збільшується. І що важливо, і в освіті проявляються русифікаційні тенденції. Одним із осередків української мови, де вона ще зберігалась, було село, але і там через систему початкової освіти, проводилась русифікація українського села [2, с. 70–72].

Л. Лук'яненко нетерпимо ставиться до таких речей, він ототожнює мову з народом, його добробутом і гідністю, і тут з ним важко не погодитись. «О, ні! Хай краще я помру в тюрмі, аніж дивитимусь спокійно, як тут плондрують Україну, – скільки маю сили чинитиму опір русифікації! Не можна допустити, щоб ворог подужав!» – це не просто красиві слова, а життєве кредо цієї людини [3, с. 27].

І коли склалися умови для продовження боротьби, то Л. Лук'яненко увійшов до Української Гельсінської групи (УГГ), яка зобов'язувалась слідкувати за дотриманням прав людини в УРСР, серед яких було й право на самовизначення, право вільно користуватися національною мовою й називати себе українцем. Документи, видані УГГ написані українською мовою, це свідчить про домінування національної ідеї у діяльності групи. Але владний режим, який боровся проти українства, всіляко тиснув на членів групи, багатьох було ув'язнено, і Л. Лук'яненка не обминула ця біда. Хоча він і перебував у в'язниці, але у 1987 р., коли було засновано Українську Гельсінську спілку, яка стала наступницею УГГ на шляху боротьби за незалежність, то Л. Лук'яненка було обрано її головою.

У таборі він писав: «Ренесанс поневоленого народу, що відчув послаблення колоніального ярма, завжди починається з ренесансу мови... І це не випадково: мова – найочевидніша форма вияву національної культури, літератури, усіх сфер спілкування членів нації» [4, с. 161]. І це є істинно так, бо коли поневолена нація відчуває ослаблення тиску із сторони колонізатора, то починає шліфувати власну забруднену мову. «Окупація не тільки грабує землю і таланти окупованої країни, але й спотворює культуру й мову. [...] Мова – не просто засіб спілкування, не просто засіб вияву національного духу, мова – це форма існування національного духу» [4, с. 161–162].

Повернувшись з ув'язнення за доби «перебудови», Л. Лук'яненко стає на чолі Української республіканської партії, метою діяльності якої була розбудова самостійної, соборної і заможної Української держави та розвиток української нації, яка повинна стати складовою світової спільноти завдяки своїй мові, символіці, звичаям... Саме Л. Лук'яненко є автором «Акту про незалежність України» від 24 серпня 1991 р. До речі, День незалежності співпав з днем народження Л. Лук'яненка.

У праці «Цивілізаційний вибір України» Л. Лук'яненко наголошує, що після здобуття незалежності Україна залишилась на підсвідомому рівні залежною від Росії. Вона зазнає впливу від русифікованої влади, бо не має власного інформаційного простору, бо значна частина ЗМІ російськомовні. «Винен кожен українець і українка, які мовчки терплять російську мову та звичаї» [5]. Можливо, в цьому і є «зерно» істини. Більша частина населення називає себе українцями, хоча не вживають української мови взагалі. Але ми самі вирішуємо, якою мовою розмовляти. «Донині російська еліта не відмовилась від наміру повернути під владу Україну» [5]. Л. Лук'яненко закликає народ до дії і говорить, якщо ми не хочемо втратити українську державу, ми не повинні цуратися мови діда-прадіда.

Особливої гостроти в сучасній Україні набуло питання статусу української мови. «Мовний закон» Колесніченка і Ківалова, суть якого зводиться до запровадження другої державної мови – російської, ледь не призвів до розколу України. І тут Л. Лук'яненко не дає зламати дух українців.

В інтерв'ю 5 каналу він заявив: «Проблема мови – проблема збереження української нації, це надзвичайно важливо. І тут я не дивуюсь російським шовіністам, які власне вчиняли цей наступний крок... цей закон є частиною наступу на українську незалежність [6].

Коли було створено Всеукраїнський комітет на захист української мови, метою якого об'єднання всіх, хто розмовляє українською мовою та засуджує спробу зневажити мову й Конституцію України, Л. Лук'яненко одним із перших поставив підпис про його утворення і діяльність. Народний депутат України О. Доній сказав: «Ми створили комітет не проти російської мови чи мови нацменшин, ми не виступаємо проти жодної іншої мови, ми виступаємо проти русифікації, проти деукраїнізації України. Ми виступаємо на захист усіх мов, які потребують державної і громадської підтримки, а тому звертаємося до народу України створити осередки комітету в кожному регіоні України, в кожному місті, селі» [10]. З роками громадянська позиція Л. Лук'яненка не змінюється, він готовий на самопожертву задля держави, це, на нашу думку, і є виявом справжнього патріотизму.

Треба відчутися себе не другорядними у відносинах з Росією, а рівними, особливо в «мовному» питанні. Мовний закон є суперечливий з багатьох сторін. Виникає питання, А чому лише російська мова?, бо ж в Україні проживає майже сто національних меншин. Л. Лук'яненко пояснює це залежністю влади від Москви.

Отже, питання «мови» для України залишатиметься актуальним до тих пір, поки не визріє нове покоління влади, народжене в демократичній незалежній державі. Внесок Л. Лук'яненка у оборону національної мови є неоціненним. Л. Лук'яненко – це та людина, хто не боїться говорити гірку правду, хто не хоче втратити державу, яка «побудована на кістках» українського народу і повинна цінуватися, як найбільший скарб.

Джерела та література:

1. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 330 с.
2. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «КМАкадемія»; Всеукр. Т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 2004. – 163 с.
3. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Л. Лук'яненко. – К. : «Преса України», 2006. – 144 с.
4. Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну / Л. Лук'яненко. – К. : Софія-А, 2007. – 308 с.
5. Левко Лук'яненко: Цивілізаційний вибір України [Електронний ресурс] Персонал плюс // Режим доступу: www.personal-plus.net/276/3382.html
6. Інтерв'ю Л. Лук'яненка 5 каналу УТ [Електронний ресурс] / Лайк.юа // Режим доступу: www.like.ua
7. Мовний закон загрожує Україні розколом – Левко Лук'яненко [Електронний ресурс] / Обозреватель // Режим доступу: obozrevatel.com/.../61920-movnij-zakon-zagrozhue-ukraini...
8. Мовний закон дає базу п'ятій московській колонії в Україні – Левко Лук'яненко [Електронний ресурс] / Влада // режим доступу: zik.ua/ua/news/2012/07/05/357138
9. Багато росіян стане на нашу сторону, а Україна поступово українізується [Електронний ресурс] / Газета. юа // Режим доступу: gazeta.ua
10. На захист української мови створять комітети і містах в селах [Електронний ресурс] / Газета. юа // Режим доступу: gazeta.ua

ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ЛІКВІДАЦІЇ АВТОНОМІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Стаття присвячена аналізу причин та передумов, що призвели до ліквідації автономного устрою Гетьманщини. Висвітлюються заходи, які здійснював російський уряд у XVIII – XVIII ст. з метою обмеження державного суверенітету України.

Ключові слова: Гетьманщина, українська державність, державний суверенітет, автономія, договір, протекторат, Російська імперія, інкорпорація.

Українська революція, що розпочалася взимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, а потім охопила всі стани українського суспільства, закінчилася появою на політичній карті Європи нового державного утворення – Української козацької держави (Війська Запорозького). Останнє внесло принципові зміни у геополітичну обстановку в регіоні. Україна, яка доти виступала як об'єкт регіональної міжнародної політики, стала її важливим суб'єктом.

Нагальна потреба пошуку союзників у боротьбі проти Речі Посполитої та забезпечення гарантій для існування нової держави зумовили активну зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду. Від початку революції відносини з Московією посідали одне з пріоритетних місць у діяльності гетьманської адміністрації. Однак, «московська карта» була важливою, та не єдиною у тогочасній дипломатичній грі гетьмана Б. Хмельницького. У першій половині 1649 р. він активно контактував з трансільванським двором, а з кінця 1649 р. – вів постійні перемовини з урядом Османської імперії, обговорюючи питання військової допомоги та протекції з боку останньої.

Гетьман Б. Хмельницький усвідомлював тогочасну мілітарну слабкість османів, які вели зтяжну і виснажливу війну з Венеціанською республікою, а отже не могли серйозно втрутитися в конфлікт у Центрально-Східній Європі. Разом тим, релігійне протистояння християнського та мусульманського світів, ненадійність турецького васала – Кримського ханства ставили під сумнів доцільність спілки з султаном. У 1653 р. становище Української держави ускладнилося утворенням антиукраїнської коаліції у Придунайському регіоні, до якої увійшли Річ Посполита, Трансільванія, Валахія та Молдавія. Отже, на підтримку Придунайських держав гетьман вже не міг розраховувати. Водночас, погіршувалася ситуація всередині країни. Внаслідок зтяжної війни з Річчю Посполитою було зруйновано господарство краю, місцеве населення, потерпаючи від військових лихоліть, економічної розрухи, епідемій, було виснажене. Крім того, у настроях переважної більшості українців виразно вдавалося взнаки почуття емоційно-психологічної втоми, розчарування та зневіри.

За реалій, що склалися на кінець 1653 р., прийняття протекції російського царя ставало одним з небагатьох відносно прийнятних для керівництва Гетьманщини шляхів виходу зі скрутного зовнішньополітичного становища, ускладненого внутрішньополітичними негараздами козацької України. Слушною є думка І. Крип'якевича про те, що союз з Москвою 1654 р. постав з тверезих міркувань тогочасної української політики [1, с. 179].

18 січня 1654 р. у Переяславі відбулася рада, яка прийняла рішення, що суттєво змінило українську історію. У березні 1654 р. у Москві два тижні тривало обговорення союзних статей українсько-російського договору, що увійшов в історію під назвою Березневих статей. Погоджуємося із твердженням О. Апанович, що договір 1654 р. не був для України «ні трагедією, ні ганьбою» [2, с. 92].

Він не змінив державного статусу України. «Військо Запорозьке» й далі залишилося окремою самостійною державою, з власним головою держави – гетьманом Війська Запорозького, обраним довічно, з власним урядом, власним військом, власною зовнішньою політикою (обмеження зносин з Польщею й Туреччиною не було запроваджене в життя), власним суспільним та економічним устроєм, власним законодавством і судівництвом, власними фінансами, нарешті, з власним церковно-культурним життям. Виходячи з основних принципів об'єднання, більшість дослідників вважають, що договір 1654 р. із Москвою не перекреслював досягнень української нації у державотворенні [3, с. 120].

Однак в укладений у 1654 р. українсько-московський договір обидві сторони вкладали різний зміст. Українська сторона прагнула укладення двостороннього договору та військового союзу – щось на зразок протекторату. На думку гетьмана, цей союз мав забезпечити безповоротність змін, що відбулися на той час в Україні, та сприяти возз'єднанню у майбутньому всіх українських земель під гетьманською булавою. Та ці сподівання суперечили імперським задумам російського царизму щодо України. Українська держава з її демократичними, республіканськими традиціями не мала історичної перспективи у складі монархістсько-абсолютистської Росії. В. Липинський зазначав, що основною відмінністю України від Росії є не мова, не плем'я, не віра, а «кінший віками витворений політичний устрій, інший метод правлячої верхівки, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянина» [4, с. 68]. Московське розуміння влади визнавало не договірні взаємовідносини між царем та його суб'єктами, а лише одностороннє підпорядкування. Ця концепція царської влади яскраво проявилася, коли московський посол у Переяславі В. Бутурлін категорично відмовився присягнути від імені царя.

Існування автономної козацької України було для московської політичної системи аномальним явищем. У своїх стосунках з козацькою Україною московська влада виходила не стільки з теоретичних чи конституційних міркувань, скільки з завдань прагматичної політики. Цим пояснюється те, що Російська держава з перших же днів намагалася змінити політику протекторату на політику підкорення української території. З метою реалізації таких задумів, Москві необхідно було насамперед встановити контроль над гетьманським урядом.

Після смерті Б. Хмельницького відбувається радикалізація курсу російського уряду щодо України. Тісніше залучення Гетьманату до адміністративного управління Російської держави здійснювалося через впровадження інституту царських воєвод у головних українських містах. За угодою 1654 р., воєводи мали призначатися у Київ. Натомість, укладені Ю. Хмельницький з московським урядом у 1659 р. Переяславські статті 1659 р. вже дозволяли присутність воєвод у шести містах. За часів гетьманства І. Брюховецького російські війська, очолені воєводами, розмістилися у найбільших містах Лівобережної Гетьманщини. Після антимосковського повстання 1668 р. московський уряд, підписуючи Глухівські статті з гетьманом Д. Многогрішним, задовольнився розміщенням воєвод з військами лише у п'яти містах. Після поразки визвольних змагань гетьмана І. Мазепи російська військова присутність в Україні суттєво зростала.

Первісно московським аргументом на користь розташування воєвод в Україні був захист від іноземної агресії. Кожен воєвода командував гарнізоном російських військ і не мав права втручатися у справи місцевої адміністрації. Але поступово воєводи почали виступати проти козацької адміністрації на боці міщан, захожуючи їх звертатися зі своїми скаргами до російських чиновників. Московський уряд через своїх воєвод все частіше брав на себе роль арбітра у внутрішніх суперечках між українцями.

З утвердженням нової більш радикальної політики Москви в українському питанні викристалізувалося й принципово відмінне від норм договору 1654 р. ставлення російського керівництва до порядку гетьманської елекції в Україні та до безпосередніх повноважень гетьмана. Так, якщо в українсько-російському договорі 1654 р. було закріплено положення про те, ще «Войску Запорозькому обирати гетьмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетьманом оберут, и о том писати к нам, великому государю...», то вже договір 1659 р. зазначав нову необхідну передумову визнання правомочності гетьманського обрання, зокрема, дозвіл московського царя на проведення виборів гетьмана, з наступною поїздкою новообраного гетьмана до Москви, де його мав затвердити цар: «...по обранию гетману ездить к великому государю... и великий государ... пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетьманство свою государеву жаловальную грамоту дати ему велит...» [5, с. 98]. Від цього часу це положення повторюється в усіх наступних договірних статтях. Крім того, Переяславські статті 1659 р., як і всі наступні, забороняли гетьману проводити самостійну зовнішню політику. Це була перша ознака втрати Україною державного суверенітету.

Посилення наступу російського уряду на українську державу відбувається в ході антимосковського виступу гетьмана І. Мазепи. Царський уряд формально зберіг автономний статус Гетьманщини. Так, затверджуючи у листопаді 1708 р. на гетьманському уряді І. Скоропадського, Петро I обіцяв «все вольности, права и привелегии, которые от Богдана Хмельницкого имели, ненарушимо и свято содержатъ» [6, с. 93]. Однак дійсний правовий статус новобраного гетьмана фактично визначався у його присязі, в якій останній давав обіцянку бути «во всяком верном подданстве» у царя і його наступників «со всем малороссийским народом по постоновленным статьям» Б. Хмельницького.

Важливою новиною в колоніальній політиці Москви щодо України було призначення царського резидента А. Измайлова при гетьманові. Він мав здійснювати всебічний контроль за діяльністю гетьмана та гетьманського уряду. Петро I не наважився відразу знищити українську державність, але розпочав системну ліквідацію основних її засад.

Політика російського самодержавства завдавала великої шкоди й господарству України. Царський уряд визначив для себе головну мету: позбавити Гетьманщину економічної незалежності, підпорядкувати її господарське життя економіці Росії та перетворити на надійне джерело своїх прибутків. Царські заходи насамперед стосувалися торгівлі.

На початок XVIII ст. Україна мала широкі торговельні зв'язки з Центральною та Західною Європою. Петро I змусив українських купців замість вигідних торговельних маршрутів вивозити свої товари на Захід виключно через російські порти, що значно удорожчувало українські товари, робило їх неконкурентоспроможними. Російський уряд суттєво обмежив український експорт та імпорт. Стримувала розвиток торгівлі й російська митна політика: встановлене на російсько-українських кордонах мито використовувалося для збагачення російської, а не української державної скарбниці. Руйнувало економіку України постійне перебування на її території численного російського війська (понад 10 тисяч), що утримувалося коштом українського населення.

При Петрі I ведеться активний наступ на українську культуру та церковну автономію. Обраних на вищі церковні посади кандидатів приймали тільки після затвердження їх російським урядом. Київська митрополія була позбавлена своїх автономних прав і перетворилася на звичайну єпархію Російської православної церкви.

Апогеєм заходів Петра I, спрямованих на обмеження української державності, стало запровадження у 1722 р. Малоросійської колегії. Остання мала надглядати за діяльністю гетьмана, генеральної і полкової старшини, контролювати діяльність Генеральної військової канцелярії, здійснювати збір податків до царської скарбниці, забезпечувати розквартирування російських солдат і офіцерів в Україні, виконувати обов'язки вищої судової інстанції. З квітня 1723 р., коли черговим указом Петра I повноваження Малоросійської колегії були розширені, вона перетворилася на вищу адміністративну і судову інстанцію в Україні з підпорядкуванням їй Генеральної військової канцелярії. Крім всього іншого, після смерті І. Скоропадського у 1722 р. Петро I не дав дозволу на проведення виборів гетьмана. Виконувати функції наказного гетьмана він доручив П. Полуботку.

Отже, зрозумівши, яку загрозу для Росії становить український «сепаратизм», Петро I вирішив назавжди ліквідувати цю небезпеку. З цієї метою він без поспіху, але послідовно, систематично й неухильно нищив усі ознаки української державності. Російський імператор політично й економічно ослаблював Україну, тероризуючи її населення, винищуючи його, ліквідовуючи матеріальний добробут українців.

Після смерті Петра I політика царату до України пом'якшилася. Найближчі спадкоємці імператора на російському престолі – Катерина I та Петро II – під тиском як зовнішньо-, так і внутрішньополітичних чинників були змушені відмовитися від навального наступу на українську автономію, який спостерігався у попередні роки. Через загрозу початку війни з Туреччиною Катерина I віддала наказ: «Понеже по турецьким поступкам в Персии войны с ними миновать невозможно будет, того ради определенно между тем к той войне себя надлежащим образом предуготовить...» [5, с. 226]. У зв'язку з підготовкою до війни російський уряд дедалі більше уваги приділяв українським справам, оскільки в майбутньому військовому конфлікті Гетьманщині надавалася важлива стратегічна роль. Так, граф П. Толстой у поданій на ім'я Катерини I записці від 25 січня 1726 р., зазначав, що незважаючи на нагальну потребу збільшити військову присутність Росії на перському театрі військових дій, «...прибавлять туда малороссиян..., мнится мне, что невозможно, понеже когда с турками война начнется, тога малороссияне будут в оборону от крымских татар...» [5, с. 226].

За умов, в яких опинилася Росія, цілком логічною стала поява на засіданні Верховної таємної ради 11 лютого 1726 р. проекту контрреформ в Україні, які повинні були, за розрахунками їхніх авторів, забезпечити спокій на території, що потрапила в центр міжнародної політики. На цьому засіданні члени ради вирішили: «...о Малой России Ее Императорскому Величеству донести мнение их: 1) что пока еще с турками до разрыва не дойдет, до тех мест ради удовольствия и приласкания тамошнего народа выбрать персону годную и верную из них, малороссиян, в гетманы; 2) подати, ныне собираемые, все сложить и брать неотменно те, как обирались при гетмане на войско, и войско содержать по-прежнему, как было при гетманах и в пунктах о том изображено; 3) суды между народом малороссийским отправлять им самим, только апелляциям, или перенос дела определить по коллегии малороссийской...» [7, с. 17]. Отже, досягався своєрідний компроміс між російською та українською сторонами. Він передбачав відновлення гетьманської форми правління, ліквідацію найбільш радикальних нововведень у сфері фінансів і судочинства. Разом з тим планувалося збереження Колегії в Україні, щоправда з істотними обмеженнями її прерогатив. Але серед членів Ради не було єдності у поглядах щодо відновлення українських прав і вольностей, тому довелося обмежитися лише рішенням про нарощування військового потенціалу в Україні.

Черговий поворот в українській політиці Російської імперії відбувся навесні 1727 р., після сходження на російський трон Петра II. Курс нового російського уряду щодо України, який був розрахований на відновлення «прежней формы правления», втілювався в життя надзвичайно продуктивно. Вже 16 червня 1727 р. Верховна таємна рада ухвалила рішення про перенесення українських справ з Сенату до Іноземної колегії, що знову повертало Україні її особливий статус в політичному житті імперії та свідчило про окреме становище як держави. Трохи згодом, 18 серпня, до Іноземної колегії з Синоду було перенесено справи українського духовенства (за винятком «самых духовних дел»), що мало таке ж політичне значення, як і попередній акт.

20 червня 1727 р. було видано указ «О бытии в Малой России гетмана и генеральной старшины по прежнему и о посылке в Малую Россию для обрання гетмана тайного советника Наумова». Останній отримав настанови про організацію виборів гетьмана та свої функціональні обов'язки в Україні як міністра при гетьманському уряді. Крім інструкції, Ф. Наумову було вручено формуляр гетьманської присяги та «особливые секретные пункты». Саме останні розкривають зміст акту реставрації Гетьманату та висвітлюють механізм реалізації проекту. Зокрема, в «пунктах» зазначалося, що декларовані урядом обіцянки повернути українському народові право «...выбрать по прежнему гетмана и старшину...» написані «для лица» [5, с. 229]. Насправді ж імператор виказав «соизволение быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу...». В тому ж разі, коли міністр буде не в змозі переконати виборців віддати свої голоси за миргородського полковника, автори інструкції наказували йому «...то собрание под каким пристойным претекстом остановитъ и писать в Коллегию иностранных дел...» [8, с. 72].

Отже, йшлося не про реставрацію давніх прав українського народу, а про призначення офіційним Санкт-Петербургом на посаду гетьмана Д. Апостола при збереженні лише видимості вільного волевиявлення учасників елекційної ради.

Відновлення Гетьманату в Україні супроводжувалося контрреформаторськими заходами у сфері фінансів та судочинства. Але всі дії, здійснювані у цьому напрямку були більше політичним маневруванням, яке мало на меті при забезпеченні видимості повернення до «давнин», зберегти фінансове підпорядкування Гетьманату російській владі. Конституювання в Україні системи оподаткування відтепер ставало прерогативою російського монарха. Він встановлював статті оподаткування, крім яких «...никаких зборов с малороссийского народа никому, без именного указа отнюдь не накладывать» [5, с. 232]. У сфері судочинства російський уряд, ліквідувавши вищу касаційну інстанцію Гетьманату – Малоросійську колегію, у 1727 – 1728 рр. провів реорганізацію Генерального військового суду, до складу якого увійшли як росіяни, так і українці.

Таким чином, у ході контрреформ 1727 р., зумовлених низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, російський уряд ліквідував найбільш радикальні інкорпорацій нововведення, запроваджені протягом 1722 – 1725 рр., та реставрував гетьманство в Україні. Однак владні прерогативи його вищого репрезентанта — гетьмана, було обмежено. Отже, по суті було повернено лише зовнішню видимість автономного устрою Гетьманщини без відповідного реального його змістового наповнення.

З утвердженням при владі на російському престолі імператриці Анни Іоанівни українська політика Петербурга знову набирає жорстких форм. Імператриця була переконана, що «...перемена в правлении малороссийском (проведена Петром I) от народа с великой благодарностью принята, только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно...» [5, с. 233]. Загалом, правління Анни Іоанівни дослідники кваліфікують як уособлення консервативного духу

правління останньої стадії абсолютизму. Імператриця декларувала себе продовжувачем «трудів Петра Великого» з удосконалення держави.

Після смерті Д. Апостала Анна Іоанівна не дозволила обрати нового гетьмана, а указом від 31 січня 1734 р. управління Україною передала Тимчасовому правлінню на чолі з князем О. Шаховським, яке згодом було перейменовано на Правління гетьманського уряду. Результатом діяльності Правління гетьманського уряду стало різке посилення російської реакції, фізичне, економічне, фінансове виснаження Лівобережної України. Поглибилась майнова диференціація козацтва, зросла міграція населення на Правобережну Україну.

Після смерті Анни Іоанівни в 1740 р. і усунення від влади її племінниці правительки Анни Леопольдовни в листопаді 1741 р. до влади прийшла імператриця дочка Петра I – Єлизавета Петрівна (1741 – 1761 рр.). За її правління Лівобережна Гетьманщина пережила «золоту осінь» своєї автономії.

Вже у грудні 1741 р. Єлизавета Петрівна видала указ, за яким Сенат мав виробити ряд заходів щодо зменшення податкового тиску на Україну. Водночас категорично заборонялося російським поміщикам, які мали маєтки на Лівобережній Гетьманщині, покріпачувати місцеве населення. Було підтверджено міські привілеї Києву, одержані ним від Петра I. Міським мешканцям Києва дозволялася вільна торгівля різними промисловими і продовольчими товарами та володіння угіддями, сіножатями, вигонами тощо. За надані переваги і пільги кияни повинні були щорічно сплачувати до державної скарбниці 600 крб. [9, с. 23].

Пік надзвичайної прихильності російської придворної верхівки до всього українського припав на літо 1744 року, коли імператриця здійснила тривалу подорож до України–Гетьманщини. Після Петра I це були перші відвідини України російським монархом. Сама ж поїздка цариці відзначалася надзвичайною помпезністю і урочистістю. По дорозі до Києва було подано нові прохання («чолобитні») про обрання гетьмана від козацьких полків, що супроводжували гостей.

Хоча Єлизавета Петрівна, зважаючи на підтримку й прохання Олексія Розумовського, поставилась до самої ідеї відновлення гетьманства досить прихильно, вона, безперечно, враховувала політику Петра I, спрямовану на всіляке обмеження (а то й повну ліквідацію) автономії України–Гетьманщини. Тому й з остаточним вирішенням цього питання у Санкт-Петербурзі не квапились. Але, враховуючи загострення суперечностей між Росією і Туреччиною та назріванням військових дій з Пруссією, Єлизавета Петрівна врешті-решт задовольнила прохання української старшини про відновлення гетьманського уряду. 5 травня 1747 р. вийшов указ Сенату про відновлення гетьманства в Україні. 16 жовтня 1749 р. було видано царський указ про передачу України–Гетьманщини з відомства Сенату і перехід її в підпорядкування до Колегії іноземних справ. За тим же указом оголошувалося про відправлення до Глухова спеціального царського представника графа І. Гендрикова для присутності при виборах нового гетьмана України.

Прибувши у січні 1750 р. до Глухова, граф І. Гендриков одразу ж дав зрозуміти українській старшинській верхівці, що процедуру виборів буде здійснено лише формально, а фактично гетьманом вже призначено молодшого брата фаворита імператриці Олексія Розумовського – Кирила. 18 січня 1750 р. на зібранні в Генеральній військовій канцелярії, генеральна старшина, під тиском І. Гендрикова, звернулася до російської цариці з окремим «проханням»: дозволити «обрати» гетьманом Кирила Григоровича Розумовського. Через місяць по тому царський посланець зібрав у Глухові військову старшину, до сотників включно, а також представників вищого православного

духовенства в Україні. На цьому зібранні й було оголошено про «всенародне» бажання обрати в гетьмани графа Кирила Розумовського.

22 лютого 1750 р. мешканці Глухова стали свідками урочистої події, що знаменувала початок нового і, як виявилось, останнього етапу в розвитку української державності ранньомодерної доби. Відновлення найвищої посади на теренах Гетьманщини давало надію усіх верств населення на (хоча б часткове) повернення Україні тих «прав і вольностей», що були здобуті нею внаслідок переможної Визвольної війни середини XVII ст. і що так нещадно знищувались російським самодержавством. Щоправда, подібні сподівання на кращі зміни з'являлися неодноразово. Та цього разу, видавалося, випадок був особливий. По-перше, гетьманство відновлювалось після досить-таки тривалої перерви (16 років минуло по смерті гетьмана Д. Апостола). А по-друге, зараз гетьманом України ставала незвичайна у традиційному розумінні для такої посади людина – представник вищої петербурзької еліти, рідний брат всемогутнього царського фаворита, до того ж українець. Про відновлення гетьманства й про особу гетьмана урочисто повідомляв сучасник, історіограф Петро Симоновський, який, зокрема, підкреслював, що відтепер Україною-Гетьманщиною став правити не чужинець, а «Его сиятельство, граф Кирило Григорович Розумовський, яко природный Малой России сын» [9, с. 43]. Царським указом від 5 червня 1750 р. було затверджено «обрання» К. Розумовського гетьманом України, а в жовтні цього ж року під його владу було передано й Запорозьку Січ.

Надзвичайно важливим чинником у відновленні гетьманства й зміцненні державотворчих процесів в Україні була ліквідація посади офіційного російського резидента і висилка з України усіх колишніх високопоставлених російських чиновників. Нарешті, 13 березня 1751 р. К. Розумовський присягнув на вірність імператриці: «все указы Ея Императорского Величества, от времени до времени присылаемые, надлежащим образом по совести исполнять и таким образом себя вести и поступать, как доброму и верному Е.И.В. рабу и подданному благопристойно есть и подлежит» [9, с. 87] Вищезазначене засвідчує, що російський уряд, відновлюючи гетьманство, зовсім не збирався повернути Україні усі її попередні права як автономної держави.

Кирило Розумовський, попри свій юний вік і відсутність політичного досвіду, не став безпомічною іграшкою російського уряду, як цього можна було очікувати. Новий гетьман став виразником прагнень козацької старшини щодо відновлення прав і свобод України. За правління К. Розумовського відбувається зміцнення державних інститутів Гетьманщини. Гетьман почав самостійно призначати козацьких старшин, зокрема полковників, хоча ще з часів Петра I подібні призначення вважались справою царського уряду. Посилилися позиції старшини, якій за відсутності гетьмана надавалося право керувати Гетьманщиною. Регулярним стало скликання Старшинської Ради. К. Розумовський обмежував сваволлю російських чиновників, які перебували в Україні. Зокрема, без дозволу гетьмана заборонялося заарештовувати українців, окрім карних злочинів.

Самостійницькі дії українського гетьмана, який, незважаючи на його близькість до імператриці, розглядався не більше як один з вищих чиновників Російської імперії, викликала невдоволення царського уряду й спонукала його до активного втручання у справи управління Лівобережною Україною. Імперський указом від 1754 р. К. Розумовському було заборонено призначати полковників, а дозволено лише пропонувати кандидатів на ці уряди. Під особливо суворий нагляд були поставлені фінансові справи України. Указом 1754 р. імператриця вимагала, щоб гетьман надсилав докладні звіти про всі прибутки і витрати. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні зносини Лівобережної Гетьманщини К. Розумовський отримав категоричну відмову. Того ж 1754 р. з

метою підірвати економічну незалежність України–Гетьманщини, царським урядом були ліквідовані внутрішні митні збори, відомі як «індукта» та «евекта». Загалом наявність митних кордонів з Росією вважалася важливою ознакою політичної окремішності Гетьманщини, а курс на їх ліквідацію був проявом інкорпораційної політики Петербурга [5, с. 235].

Після смерті Єлизавети Петрівни російський престол успадкував Петро III. Влада і вплив гетьмана, всі інші посади залишалися за ним. Але, у порівнянні з попереднім, становище гетьмана погіршилося. При дворі стали поширюватися чутки, що українець за походженням, фаворит імператора, генерал-ад'ютант Гудович має заступити К. Розумовського на посаді гетьмана. Прихильник пруської муштри Петро III примушував К. Розумовського, як і інших військових з свого оточення, виконувати різні військові справи і нерідко глузував з нього за виявлену при цьому незграбність. Це принижувало гідність гетьмана і все більше віддаляло від імператора. Невдале ведення зовнішньої політики, різні репресивні заходи відносно урядовців і особисті мотиви привели гетьмана у табір заклотників Катерини II. Саме Ізмайловський полк, яким командував К. Розумовський, відіграв у заклоті вирішальну роль, внаслідок чого Катерина посіла імператорський престол.

Якщо тогочасна українська старшина й знать в цілому була обізнана з поглядами Катерини на добре регульовану державу та урядову реформу, вони явно не усвідомлювали тієї загрози українським правам і вольностям, яку приховували в собі подібні погляди. Зовсім навпаки, захоплення Катериною влади 1762 р. нібито віщувало українській новій шляхті дальший розквіт Гетьманщини. Причиною такого оптимізму були саме тісні особисті приятельські стосунки нової імператриці з гетьманом К. Розумовським.

Влітку 1763 р. К. Розумовський відправився в Гетьманщину щоб продовжити реформи, перервані смертю Єлизавети. У вересні 1763 р. для обговорення широкого кола питань щодо реформ К. Розумовський скликав Генеральну раду старшин у Глухові. Передусім рада розглянула питання реформування системи судочинства. Крім судових справ, обговорювали також питання української автономії. Це було до певної міри сюрпризом, бо згідно з гетьманським універсалом рада збиралася тільки для розгляду судових реформ. Оскільки порядок денний засідань ради підготувала канцелярія К. Розумовського, цілком ймовірно, що гетьман сам вирішив розширити коло питань, винесених на обговорення [10, с. 86]. На засіданні ради гетьман і нова шляхта визнали, що ці збори являють собою можливість запровадити в життя широкомасштабні реформи.

Рада розглянула становище в Гетьманщині і обговорила заходи по відродженню її колишнього становища. Один із промовців скаржився, що за часів російського протекторату українські права й вольності зазнали обмежень. Змальовуючи безрадісну картину сьогодення, він сумував за віком славних козацьких вояків, що наводили страх на ворогів; звинуватив українців у тому, що вони втратили свою свободу, поставивши особисті інтереси вище громадянської відповідальності, що розгубили ті права, які мали 1654 р. Для виправлення становища промовець запропонував ряд реформ.

Основною ідеєю виступу промовця було те, що занепад Гетьманщини можна зупинити, поновивши її політичну автономію та традиційні права нової шляхти, кліру й козаків. Наголошуючи на цьому, промовець представляв інтереси нової української еліти.

Програма, накреслена анонімним оратором, стала підставою для резолюції, складеної радою під час перерви у своїх засіданнях. Петиція, що розпочиналася словами «гетьман, шляхта, малоросійське військо та народ», відбивала погляди, що були найбільш «незалежницькими» з усіх публічно висловлених у Гетьманщині з часів гетьмана І. Мазепи. У вступній частині

резолуції К. Розумовський подав офіційну українську інтерпретацію Переяславської угоди. Гетьман стверджував, що Б. Хмельницький прийняв протекторат російського царя через спільну православну віру. Цей протекторат, однак, ґрунтувався на договорах, які підтверджувалися, коли новий цар або гетьман приймали владу. Автори петиції з гетьманом включно пропонували відновити цей звичай. Вони також вимагали гарантій негайних виборів іншого гетьмана на випадок смерті К. Розумовського, стверджуючи, що минулі періоди безвладдя після смерті гетьмана були згубні для добра Гетьманщини і порушували українські права.

Автономістською була також економічна програма Глухівської ради. Автори звернення прагнули скасування імперських ліцензій на монополії та відміни петровського указу про те, що торгівля з іншими країнами має здійснюватися через російські порти. Вони також наполягали на скасуванні імперських пограничних тарифів та поновленні гетьманського акцизного податку, ліквідованого 1754 р. Нарешті, євреям, яким заборонялося перетинати кордон з Росією, слід було дозволити торгувати в Гетьманщині. Якби ця економічна програма була втілена в життя, тарифи за торгівлю між Гетьманщиною і Росією стали б такими самими, як між Гетьманщиною та Польщею-Литвою, Кримом й Османською імперією. Таким чином, відновлення політичної автономії Гетьманщини, на думку нової української шляхти, було б неможливе без здобуття економічної самостійності.

Щодо соціальних питань, то петиція вимагала для української нової шляхти тих самих привілеїв, якими користувалося російське дворянство, гарантій прав землеволодіння і платні з української скарбниці для козаків, які володіли невеликими неприбутковими маєтками. Щодо селян, то, навпаки, петиція вимагала обмеження їхнього права на переходи та повернення тих селян, які втекли з Гетьманщини. Петиція, як і рада в цілому, не приділяла значної уваги статусу кліру та міщан. Згідно з українськими церковними традиціями, духівництво користувалося усіма привілеями шляхти та мало право обирати свою власну ієрархію. Особливою турботою Глухівської ради було постійне зменшення кількості боекдатних козаків. Визначивши їх число у 10 тисяч, автори петиції рекомендували здійснити ряд заходів для підтримання козацтва.

Дана петиція відбивала безсумнівні антиросійські погляди нової шляхти. В цілому Глухівська рада розглядала Гетьманщину як самостійну державу, що має свої кордони, главу держави, уряд і окрему економічну систему. З Російською імперією Гетьманщина була зв'язана спільним сувереном – російською імператрицею. Але навіть таке підпорядкування мало підтверджуватися в договорах, що періодично повинні були поновлюватися між українським гетьманом і російським царем.

Глухівська петиція показала досягнення певного порозуміння між гетьманом й українською новою шляхтою. Однак, крім спільних патріотичних почуттів щодо Гетьманщини, кожна сторона була зацікавлена у збільшенні своєї влади. На основі цих об'єднувачих чинників, гетьман і нова шляхта досягли згоди з багатьох питань, але з питання гетьманства виникли розбіжності. Вже згаданий промовець, що представляв у Глухові погляди шляхти, не згадав два дуже важливі для гетьмана пункти з петиції: прохання, щоб цар підтверджував «Статті Богдана Хмельницького», і вимогу, щоб після смерті гетьмана негайно обирався його наступник. Пізніші спроби К. Розумовського зробити гетьманство спадковим свідчать про те, що, ймовірно, він сам виступив ініціатором тих вимог петиції. Але на Глухівській раді до конфлікту не дійшло і гетьманові вдалося встановити дружні стосунки зі старшиною та новою шляхтою. Отже, через 100 років після спроб Богдана Хмельницького вперше встановити монархічну владу, вимагаючи обрати свого сина гетьманом, українська правляча еліта в питанні спадковості гетьманства все ще була розколота на протилежні табори.

Ще до того як чутки про Глухівську раду і проект запровадження спадкового гетьманства досягли Санкт-Петербурга, посиленням антиукраїнських настроїв при імператорському дворі займався колишній наставник К. Розумовського Г. Теплов, який підготував на розгляд імператриці меморандум «Записку о неурядках в Малороссии». У даному документі автор висловлював погляди, які були протилежними ідеям Глухівської ради. Для Г. Теплова Гетьманщина не була окремою державою, що визнавала сюзеренітет царя на підставі спеціальних договорів. Скоріше це була давня російська земля, колись втрачена на користь Польщі–Литви. Г. Теплов вважав, що «Малоросія – не только землями своими й самым народом есть издревле Российская, следовательно, Вашему императорскому величеству, яко преемнице Всероссийского престола, прежде приступления ея под державу Российскую, принадлежащая в подданство» [10, с. 90].

Не звертаючи жодної уваги на те, що між Гетьманщиною і царем існували договірні відносини, Г. Теплов повторював звинувачення Петра I, що між 1657 і 1708 рр. усі гетьмани були зрадниками або схильними до зради. Правда, він визнавав, що внаслідок довготривалого польського панування населення Гетьманщини набуло специфічних вольностей і звичаїв. Але, як вважав Г. Теплов, ці «свободи» принесли тільки експлуатацію та непорозуміння. Більше того, царські землі та маєтки поступово відійшли у приватне володіння без відома або ухвали царя. Українському законодавству, згідно з думкою Г. Теплова, бракувало будь-якої раціональної системи і ґрунтувалося воно на мішанині з Литовського статуту та звичаєвих норм. Це безладдя породжувало бюрократичну тяганину та безконечні апеляції, надаючи новій шляхті можливість маніпулювати системою законів у своїх власних цілях. Найважливішим, на погляд Г. Теплова, був той факт, що республіканські польсько-литовські закони та звичаї, що практикувалися в Гетьманщині, суперечили принципу самодержавства. Отже, на його думку, вони абсолютно не підходили «малоросійській» нації, яка перебувала під владою самодержиці.

Вплив даної «Записки» на урядову політику вперше проявився в указі від 10 вересня 1763 р. Реагуючи на зазначене Г. Тепловим масове зайняття українцями державних земель, стривожена Катерина II суворо заборонила передачу останніх у приватне володіння та доручила проведення перепису російським чиновникам, яким мав підпорядковуватися гетьман. Ці розпорядження показали, що глибока недовіра Г. Теплова до українських переписів населення, гетьмана й української адміністрації перетворилися в офіційну політику імперії.

Події в Глухові дуже стривожили Катерину II. Одержавши повідомлення від російського генерал-губернатора в Києві Ф. Воєйкова, командуючого російською армією в Глухові де ля Тура і донесення від українського учасника наради члена Значного військового товариства Павловського та українських ієрархів, вона негайно відкликала гетьмана у Санкт-Петербург.

В Петербурзі становище К. Розумовського послаблювалось новими інтригами, до яких він мав тільки посереднє відношення. У липні 1764 р. В. Мирович, син генерального осавула в адміністрації гетьмана П. Орлика, здійснив спробу перевороту з метою скинути Катерину і посадити на престол ув'язненого Івана VI. Займаючи посаду молодшого офіцера Шліссельбурзької фортеці – там тримали Івана VI – Василь Мирович здійснив спробу перевороту, яка зазнала невдачі. Іван VI був убитий своїми охоронцями, а В. Мировича віддали до суду. Мимоволі в цю справу був втягнутий К. Розумовський. На суді В. Мирович твердив, що ідею перевороту йому підкинув гетьман. Коли він перед тим звернувся до К. Розумовського з проханням підтримати його справу, гетьман відповів йому, що це поза його можливостями і порадив молодому В. Мировичу виплутуватися самому. В. Мирович почав діяти за цією порадою гетьмана.

Важливішим було те, що ця справа висвітлила ставлення Катерини II до Гетьманщини й українців. У своєму маніфесті стосовно В. Мировича Катерина II спеціально наголосила на тому, що злочинець був українського походження, сином найближчого прибічника «зрадника» І. Мазепи. Записка Г. Теплова, Глухівська рада, проект спадкового гетьманства, а тепер — справа В. Мировича створили при дворі злісну антиукраїнську атмосферу.

Але виступ імператриці проти української автономії був пов'язаний не лише з придворними інтригами або антиукраїнською атмосферою при дворі. Вибух стався тому, що петиції Глухівської ради та гетьмана К. Розумовського йшли врозрід з фундаментальними поглядами та цілями Катерини II.

Вихована під впливом ідей камералізму, Просвітництва і концепції добре регульованої поліцейської держави, імператриця з самого початку свого правління продемонструвала прагнення посилити контроль над провінціями, раціоналізувати їхній устрій і збільшити податкові надходження до імперської казни. Метою програми державного будівництва для Катерини II була унітарна держава. Оскільки управління мало базуватися на розумі й універсальних принципах, закони та інституції повинні слугувати однаково добре для всіх підданих імперії, незалежно від того живуть вони в Москві, Сибіру або Гетьманщині. Національні відмінності визнавалися, але вважалися незначущими, а такими, що відображають лише рівень суспільного розвитку. Імператриця вірила, що з адміністративною інтеграцією і більшим однорідним її розвитком регіональні відмінності зникнуть. Кінцевою метою для неї було те, що Марк Раєв назвав «інституційною русифікацією», тобто такою інтеграцією, яка «... мала б призвести до однорідності, спершу адміністративної й економічної, інституційної і соціальної, і нарешті культурної [5, с. 237].

Заради досягнення такої однорідності Катерина II протиставляла новий раціональний порядок давнім «феодальним» привілеям окремих історичних регіонів. Для неї ці останні були допотопними реліктами, які тільки перешкоджали досягненню її основної мети – створення унітарної, добре врегульованої держави. Ці переконання були висловлені нею у таємній інструкції генерал-прокуророві Сенату князеві А. В'яземському: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такій же основі було б більше ніж помилкою. Ці провінції... треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки в лісі» [11, с. 532]. Усі подальші кроки Катерини II здійснювалися саме в такому напрямку.

Якщо Катерина II прагнула знищити окремі історичні регіони, то українці бажали відбудови автономної держави. Якщо Катерина II намагалася зламати економічні бар'єри, то Глухівська рада шукала шляхів до відновлення імпортно-експортних тарифів Гетьманщини, якщо Катерина II прагнула нових прибутків, то Глухівська рада відмовлялася давати будь-які кошти до імперської скарбниці, включаючи податки, які традиційно збиралися на утримання російських військ, що стояли в Гетьманщині. Саме ця діаметральна протилежність поглядів та цілей спричинила спалах боротьби між Катериною II та прихильниками відновлення українських прав і свобод.

Причини для ліквідації автономії Гетьманщини були закладені в самому устою Російської імперії. Під час укладання Б. Хмельницьким угоди про протекцію православного царя над Україною Росія лише починала набирати обертів в своєму розвитку, стаючи на шлях великого колонізатора і

загарбника сусідніх територій. Від початку українсько-російського союзу російська сторона розуміла, що окремішність Гетьманщини це тимчасове явище у складі самодержавної країни. Відтак російський уряд взяв курс на обмеження, а згодом і повне знищення політичної автономії Гетьманщини. Цієї стратегії у відносинах з Українською державною російський уряд дотримувався впродовж всієї другої половини XVII – XVIII ст. Єдине, що час від часу змінювалося – це тактика: від рішучого наступу на державні інститути Гетьманщини, як це було за правління Петра I та Анни Іоанівни, до певного послаблення, як це було за імператриці Єлизавети Петрівни. На зміну українського курсу російських монархів здебільшого впливала зовнішньополітична обстановка, а саме різноманітні війни, коли самодержавці потребували допомоги українського козацтва. В результаті ліквідації джерела небезпеки відпала потреба в українських військових силах, а отже демонстративним реформам на користь Гетьманщини приходив кінець. Остаточне рішення про перетворення України на звичайну російську область було прийнято Катериною II, у «добре регульованій державі» якої не було місця автономістським поглядам. Плани нової імператриці співпали з посиленням національної самосвідомості верхівки українського суспільства, яка зміцнивши свої позиції прямо й відкрито заявила про наміри повернути всі права і вольності українського народу. Про це чітко було зазначено у Глухівських петиціях 1763 р. Останні були сприйняті як активний прояв інакодумства і використані російською стороною в якості формального приводу для остаточної ліквідації автономії Гетьманщини.

Джерела та література:

1. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 560 с.
2. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. : Міфи та реальність / О. Апанович. – К. : Варта, 1994. – 96 с.
3. Політична історія України: Навчальний посібник / За ред. В. І. Танцюри. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.
4. Українська політологія: витоки та еволюція / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Ватра, 1995. – 328 с.
5. Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі : Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. – К. : В-во «Наукова думка», 2004. – 501 с.
6. Мельник Л. Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII ст.) / Л. Мельник // Розбудова держави. – 1998. – № 1. – С.93–97.
7. Нольде Б. Автономія України з історичного погляду / Б. Нольде. – К. : Україна, 1995. – 45 с.
8. Горобець В. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. / В. Горобець // Український історичний журнал. – 1993. – № 2 – 3. – С. 70–75.
9. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) : Монографія: в 2-х частинах / О. І. Путро. – К. : ДАКККіМ, 2008. – Ч. I. – 240 с.
10. Когут З. Російський централізм і українська автономія : Ліквідація Гетьманщини (1760 – 1830) / З. Когут – К. : Основи, 1996. – 317 с.
11. Уривок з настанови Катерини II князю О.О. В'яземському при вступі його на посаду генерал-прокурора (1764 р.) // Хрестоматія з історії Української РСР : з найдавніших днів до кінця 50-х років XIX ст. : [Посібник для вчителя] / Ред. І. О. Гуржія. – К. : Радянська школа, 1959. – Т. I. – С. 532.

ІЛЛЯ ІВАНОВИЧ ЛИЗОГУБ: ВІХИ ЖИТТЄПISY

У статті висвітлюється доля Іллі Івановича Лизогуба, який перетворив в середині XIX ст. свій маєток у Седневі у знаний культурно-мистецький осередок.

Ключові слова: І. І. Лизогуб, смт Седнів.

Ім'я Іллі Івановича Лизогуба стало широковідоме завдяки його знайомству з Т. Г. Шевченком, який двічі – у 1846 та 1847 рр. – приїздив до його садиби в Седневі. «Чудовий музикант, піаніст, віолончеліст, співак і композитор, гарний живописець, пристрасний гідравлік, він прикрашає Седнів садами, фонтанами і живе тихо, скромно, але як пан» [9, с. 139] – так схарактеризував його близький знайомий, український історик, поет і музикант М. А. Маркевич (1804–1860). Втім, життєвий шлях І. І. Лизогуба досі не став предметом ґрунтовного дослідження.

І. І. Лизогуб народився 12 жовтня 1787 р. в селі Куликівка Городнянського повіту. Він був другою дитиною в родині колезького асесора, чернігівського губернського предводителя дворянства І. Я. Лизогуба та Г. В. Дунін-Борковської. Вже 7 січня 1789 р. І. І. Лизогуб був записаний капралом лейб-гвардії до Ізмайлівського полку, однак на службі вважався тільки з 25 листопада 1807 р., ставши юнкером лейб-гвардії Єгерського полку. Віддана служба імператорському трону сприяла кар'єрному зростанню – вже у 1808 р. І. І. Лизогуб отримав чин портупей-юнкера, з 29 травня 1809 р. – корнета кірасирського Військового Ордену полку. Як ад'ютант фельдмаршала І. В. Гудовича брав участь в Австрійському поході 1809 р., а також був нагороджений Золотою шпагою за Бородинську битву [7].

Війна 1812 р. і, зокрема, Бородинська битва вплинули на долю І. І. Лизогуба. Зазначимо, що дослідники історії Орденського кірасирського полку [3] та Бородинської битви [12, с. 275] погоджуються в тому, що І. І. Лизогуб отримав Золоту шпагу за участь у кровопролитному бою біля села Шевардіно 24 серпня 1812 р., однак щодо його поранення в ході боїв 26 серпня виникають сумніви [8]. Більш вірогідним є припущення, що І. І. Лизогуб 26 серпня як ад'ютант І. В. Гудовича тільки супроводжував пораненого під час боїв біля Шевардіно фельдмаршала до військово-польового госпіталю. Тим не менше, І. І. Лизогуб назавжди запам'ятав події 1812 р. і, повернувшись згодом до своєї садиби у Седневі, збудував на її території Червоний місток на честь перемоги російських військ над армією Наполеона [5; 6, с. 252].

Необхідно зазначити, що для І. І. Лизогуба Наполеонівські війни не обмежилися тільки боями біля Шевардіно та Бородіно. За бій біля Бауцена він був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня, а за битву під Лейпцигом – орденом св. Анни 4-го ступеня. У цей час І. І. Лизогуб виконував обов'язки ординарця князя Д. В. Голіцина, а згодом став ординарцем кронпринца Віртембергського. 21 квітня 1814 р. І. І. Лизогуб одержав чин поручика, а 4 січня 1816 р. був переведений до Кавалергардського Його Величності полку. 18 травня 1817 р. він став ад'ютантом графа К. О. Ламберта [7]. Водночас І. І. Лизогуб увійшов до таємної масонської ложі «З'єднаних слов'ян», про що свідчив диплом від 27 травня 1818 р., виявлений вже після його смерті [9, с. 137]. Того ж таки 1818 р. І. І. Лизогуб отримав черговий чин штабс-ротмістра [7].

У 1819 р. помер його батько – І. Я. Лизогуб, і садиба в Седневі перейшла до І. І. Лизогуба. Того ж таки року він одружується на Єлизаветі Іванівні Гудович. Одруження на дочці фельдмаршала і

графа І. В. Гудовича відбулося проти волі останнього, тому 26 травня 1819 р. І. І. Лизогуб змушений був перевестися на посаду ад'ютанта малоросійського генерал-губернатора князя М. Г. Рєпніна [2, с. 164]. 14 серпня 1819 р. він став ротмістром, а 23 січня 1821 р. вийшов у відставку в чині полковника і розпочав нове життя, облаштувавши садибу в Седневі.

Значний вплив на І. І. Лизогуба справила дружина, а також його оточення. Єлизавета Іванівна була сестрою відомого музиканта А. І. Гудовича, якому І. І. Лизогуб як композитор присвятив віолончельну сонату, видану між 1821 і 1827 рр. у Дрездені. У 20–40-х рр. ХІХ ст. на благодійних концертах у Москві А. І. Гудович виступав на віолончелі роботи великого італійського майстра Страдіварі. Відомий скрипаль, композитор і піаніст-педагог ХІХ ст. М. Я. Афанасьєв у своїх «Воспоминаниях» розповідав, що за цю віолончель А. І. Гудович заплатив «прекрасною каретою, четверкою вороних лошадей, с лакеем и кучером с их семействами на придачу» [1]. У 1834 р. разом з іншими московськими любителями музики А. І. Гудович заснував Московське музичне зібрання [10].

Дружина І. І. Лизогуба – графиня Є. І. Гудович була двоюрідною сестрою Катерини Василівни Галаган, матері Григорія Павловича Галагана, представника українського козацько-шляхетського роду, мецената, шанувальника мистецтва. І. І. Лизогуб разом зі своєю дружиною досить часто відвідували маєтності Галаганів [10].

І. І. Лизогуб виявився талановитим будівничим: його зусиллями родинний маєток перетворився на мальовничий архітектурний ансамбль. За кращими зразками того часу він впорядкував парк, який прикрасили рідкісні дерева. У місцевого козака І. І. Лизогуб придбав земельну ділянку тільки заради розкішної липи на його подвір'ї, побудувавши козаку іншу оселю на більш просторому місці. У садибі Лизогуба було влаштовано «самодіючу» машину, яка постачала сад, будинок та інші приміщення джерельною водою. У розкішному парку було декілька фонтанів, один з яких, названий «Гетьманом», бив струменем вище відомого петергофського «Самсона» [9].

На запрошення І. І. Лизогуба до седнівської садиби переїхав разом зі своєю дружиною його молодший брат А. І. Лизогуб, маєток якого знаходився в селі Куликівці [11]. Разом вони стали втіленням високоморальних дворян-інтелектуалів свого часу на Чернігівщині.

Після відвідин Седнева у 1846 та 1847 рр. Т. Г. Шевченком гостинність братів Лизогубів стала широковідомою. Яскраво описав свої гостини у Лизогубів влітку 1852 р. відомий російський художник Л. М. Жемчужников: «Проїхав переулками, мимо невзрачного дощатого забору, из-за которого виден был сад, мы остановились у крыльца огромного господского дома. Дом Лизогубов был частями каменный, частями деревянный, но просторный; видно было, что надобности семейные удовлетворялись пристройками и надстройками в разное время; он был наполнен картинами и своими несколькими фасадами смотрел в сад. Сад был большой. Роскошные деревья густыми непроницаемыми массами спускались вдоль гор к реке. От дома садом шла дорожка через высокий вал времен Батя, заросший густо барвинком и большими старыми шелковичными деревьями, приносящими прекрасные черные и белые ягоды» [4, с. 131; 9].

На початку 1860-х рр. І. І. Лизогуб разом з дружиною виїхав за кордон. Перебуваючи в Дрездені, Є. І. Лизогуб серйозно захворіла, тому на вимогу лікарів змушена була переїхати у більш сприятливий для її здоров'я клімат. І. І. Лизогуб разом з дружиною та лікарем Л. І. Шрагом переїхали на південь Франції, куди невдовзі перебрався зі своєю родиною і А. І. Лизогуб. Через кілька років, коли здоров'я Є. І. Лизогуб покращилося, І. І. Лизогуб вирішив повернутися разом з дружиною, братом та лікарем Л. І. Шрагом до Седнева [11].

Після повернення на Чернігівщину І. І. Лизогуб поринув у спокійне і тихе життя у своєму маєтку. Багато часу він приділяв музиці. Л. М. Жемчужников, який брав у нього уроки співу, зазначав: «По звонку мы сходились в дом к завтраку и обеду; купались на просторе в реке; вечером брали уроки пения у И. И. Лизогуба, который был замечательным учителем и обладал безграничным терпением. Мне случалось останавливаться у окна гостиной, по дороге к реке, чтобы увидеть, как Илья Иванович учит дочь доктора с таким же терпением и выдержкою, как нас, и, стоя незамеченный, я любовался идеальным учителем; девочка играла на рояле, а он на виолончели, с терпением поправляя и повторяя одно и то же» [4, с. 143].

У другій половині 1860-х рр. здоров'я І. І. Лизогуба погіршилося, 1868 р. він помер і був похований у Седневі, не залишивши по собі нащадків [7].

У Національному музеї Т. Г. Шевченка зберігається портрет І. І. Лизогуба, виконаний Т. Г. Шевченком у 1847 р. Художнику вдалося передати глибоке внутрішнє життя І. І. Лизогуба, його емоційність, оптимізм. Разом з тим ледь помітна, легка іронічна посмішка, різка складка біля губ говорять про розчарування молодості, критичне сприйняття дійсності, котра не відповідала високому устрою його почуттів та думок.

І. І. Лизогуб був блискуче освіченою і творчо обдарованою людиною, гостинним господарем з веселою та м'якою вдачею. Саме таким він і залишився у пам'яті прийдешніх поколінь.

Джерела та література:

1. Афанасьев Н.Я. Воспоминания Н.Я. Афанасьева / Н. Я. Афанасьев // Исторический вестник, 1890. – Т. 41. – № 7. – С. 23-48.
2. Гинзбург Л. История виолончельного искусства / Л. Гинзбург. – Кн. 1. Виолончельная классика. – М., Л. : Музгиз, 1950. – 512 с.
3. Григорович А. И. История 13-го [37] драгунского Военного Ордена генерал-фельдмаршала графа Миниха полка: в 2 т. — Репринтное издание 1912 г. — СПб. : Альфарет, 2006.
4. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого / Л. Жемчужников. – Л. : Искусство, 1971. – 344 с.
5. Кисіль Д. Ю. Історія Седнева в фото (з коментарями) [Рукопис] / Д. Ю. Кисіль // Приватний архів родини Киселів. – [б.м.]. [XX ст.].
6. Курданов А. Новий літопис Седнева / А. Курданов // Містечко над Сновом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 231–333.
7. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К.: Типо-Литография С. В. Кульженко, 1912. – Т. 3. – 815 с.
8. Орденские кирасиры в Бородинском сражении [Электронный ресурс] // Военно-исторический Форум (XV, XVII-XVIII-XIX век). – Режим доступа до форуму: <http://www.reenactor.ru/lofiversion/index.php/t23118.html>.
9. Самохіна Н. Рід Лизогубів в історії України / Н. Самохіна // Містечко над Сновом : Збірка статей і матеріалів. – Ніжин: Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 124 – 150.
10. Сикорская А. «Интеллектуальные сообщества» Царской России первой половины XIX века / А. Сикорская // Музичне мистецтво і культура. Науковий вісник Одеська державна музична академія імені А. В. Неждановської : Збірник наукових праць. – Вип. 13. – 2011. – С. 312–319.
11. Хирьякова Е. Воспоминания и некоторые сведения о Димитрии Андреевиче Лизогубе / Е. Хирьякова // Звенья : Сборники материалов и документов по истории литературы, искусству и общественной мысли XIX в. – М.–Л. : Академия, 1932. – Сб. 1. – С. 482–499.
12. Целорунго Д. Г. Офицеры русской армии – участники Бородинского сражения: историко-социологическое исследование / Д. Г. Целорунго. – М. : Калита, 2002. – 368 с.

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1900–1914 рр.

У статті проаналізовано промисловий розвиток Чернігівської губернії 1900–1914 рр., розглянуто умови, в яких розвивалась промисловість губернії. Приділено увагу найбільш розвинутим галузям виробництва.

Ключеві слова: Чернігівська губернія, промисловість, фабричне виробництво.

Межа ХІХ–ХХ ст. ознаменувалася прискоренням індустріального розвитку, зростанням темпів модернізації інфраструктури міст Російської імперії. Не була виключенням і Чернігівська губернія. Втім, проблема вивчення розвитку промисловості Чернігівської губернії на початку ХХ ст. ще не знайшла відображення у сучасній історіографії. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Зазначимо, що швидкий індустріальний розвиток Російської імперії взагалі, та Чернігівської губернії зокрема, був перерваний світовою кризою, яка охопила імперію восени 1901 р. Криза розорювала дрібні підприємства та посилювала позиції великих капіталістів. У роки кризи інтенсивно йшов процес концентрації промисловості в руках великих капіталістичних груп [12, с. 119]. Це призвело до створення монополістичних об'єднань, зрощення банківського та промислового капіталу, влиття в промисловість іноземного капіталу.

Тільки наприкінці 1904 р. спостерігається деяке піднесення промисловості, пов'язане з російсько-японською війною 1904–1905 рр. Поразка царизму у війні призвела до зменшення казенних замовлень, внаслідок чого в 1905 р. промислове виробництво знову скоротилося [13, с. 10]. У період 1907–1910 рр. у стані застою перебували майже всі галузі промисловості України. За 1906–1911 рр. найменша кількість діючих цукроварень на Україні була в 1908–1909 рр. [13, с. 14]. Під ударом опинилася мукомельна промисловість, тютюнові фабрики та винокурні заводи.

У роки депресії, що тривала в 1907–1910 рр., на Україні зменшилась кількість фабрично-заводських підприємств, знизилась чисельність робітників.

Якщо взяти до уваги данні розподілу фабрично-заводських підприємств по Чернігівській губернії за 1907–1910 рр. [13, с. 17], то починаючи з 1907 р. (305 підприємств) кількість підприємств дещо зменшилася і відновила свою чисельність тільки в 1910 р. (1908 р. – 299, 1909 р. – 303, 1910 р. – 307).

З економічного застою промисловість почала виходити вже в 1910 р. Того ж таки року особливого розвитку набуло цукроваріння. Відбудовуються старі та відкриваються нові цукроварні.

Високий врожай мав безпосередній вплив на розвиток і укорінення тісних зв'язків сільського господарства та промисловості, особливо таких її галузей, як цукрова, крохмальна, мукомельна. Значно зростає попит на сільськогосподарські машини. Збільшується купівельна спроможність споживача. Усі ці фактори сприяли поживленню попиту на продукти обробної промисловості.

У 1910 р. починається розширене будівництво в містах. У Чернігові, зокрема, добудовано третій поверх у слідчому ізоляторі. Внаслідок збільшення обсягів будівельних робіт, зросла потреба у сировині, а отже на виготовлення в заводських умовах будівельних матеріалів.

У другій половині 1914 р. промисловий розвиток дещо послабився, через бажання влади переорієнтувати промисловість для військових потреб. Наприклад, власниця чавунно-ливарної майстерні у Прилуках Ельвіра Гофман не бажала виконувати замовлення для фронту, тому її майстерня була закрита до 1915 р., коли її взяв в оренду підприємець з Польщі [16, с. 1].

Для кращого розуміння темпів розвитку промисловості в Чернігівській губернії у 1900–1914 рр. розглянемо її провідні галузі.

Як вже зазначалось, на початку ХХ ст. найбільших досягнень зазнали галузі переробної промисловості, які черпали свій потенціал із сільського господарства.

Винокуріння. На 1863 р. припадає введення акцизної системи та розвиток винокуріння в сусідніх з Чернігівською та південних губерніях, що призвело до зниження прибутковості чернігівського винокуріння. У 1908 р. на 114 винокурних заводах було вироблено близько 3 млн. відер спирту на суму 2 млн. 900 тис. руб. (не рахуючи акцизу), причому перекурено продуктів до 8 млн. пудів, головним чином, картоплі (7 млн. пуд.), хлібних продуктів (300 тис. пуд.). Із усього виробництва горілки на місцеві потреби йшло 1 млн. 400 тис. відер [10, с. 4].

За даними оціночно-статистичного бюро Чернігівського губернського земства в губернії з 1 липня 1910 р. по 1 січня 1911 р. в описаних 11 повітах із 47 новостворених та реконструйованих підприємств, 1 було винокурне [8, ар. 3].

За даними акцизного відомства у 1910 р. у губернії функціонувало 119 винокурних заводів, з яких 105 було сільськогосподарського типу, 2 – промислового, 12 – змішаного [4, с. 8].

Більшість продукції винокурної галузі вивозилася. Місцеві потреби задовольнялися меншою половиною виробленого в губернії спирту. Споживання спирту в 1906 р. досягло 0,5 відра на душу населення, у 1907 р. – 0,48; у 1908 р. – 0,43; у 1909 р. – 0,38 (або 119664 відер) [4, с. 8]. Спостерігається тенденція до зниження споживання горілки в межах губернії за умов щорічного збільшення виробленої продукції, а також збільшується її вивіз за межі Чернігівщини.

Цукроваріння. Для потреб місцевої цукрової галузі промисловості в Чернігівській губернії впродовж 1900–1914 рр. щорічно засівали під цукровий буряк 18–22 тис. десятин.

Таблиця 1
Дані по цукровій промисловості за 1904 – 1914 рр. [13, с. 26; 12, с. 65]

Роки	Кількість заводів	Кількість робітників	Вироблено цукру в млн. пудів
1904	15	5078	2,59
1906/07	13	Дані відсутні	2,6
1907/08	13	3908	2,8
1908/09	12	3968	3,0
1909/10	11	3601	3,2
1910/11	11	2969	3,7
1911/12	11	3107	4,5
1912/13	12	3416	4,4
1913/14	12	3768	4,42

Слід зауважити, що різке збільшення кількості заводів з 1890 по 1901 рр. призвело до збільшення кількості робочих місць, що суттєво змінилося у 1906 р., коли чисельність підприємств впала до 13. Можна спостерігати цікавий момент: починаючи з 1904 р. (15 заводів) виробництво цукру щорічно зростає до 1912 р., причому в 1911 р. заводів залишається всього 11, з кількістю робітників 3107 проти 5078 у 1904 р.

Найвідомішими виробниками цукру початку ХХ ст. були Бобровицький цукровий завод (1899 р.), Носівський цукровий завод (1885 р. переобладнаний), завод в Нехаївці Коропського району (1914 р.).

Отже, можна стверджувати, що цукрове виробництво у Чернігівській губернії за умов зниження кількості заводів і працівників на них протягом восьми років (1904–1912 рр.) збільшило виробничий потенціал і потужність, як і кількість виробленого продукту.

Виробництво масла. У першій половині ХХ ст. виробництво вершкового масла стало прибутковою справою і розширювало свої виробничі можливості. Кожного року вдосконалювали вже існуючі та відкривали нові маслобійні, зокрема, з липня 1910 р. по січень 1911 р. було відкрито 2 маслобійні і вдосконалено теж 2 [8, ар. 3], а до жовтня 1911 р. засновано ще 4 [9, ар. 2]. На 1910 р. існувало 38 підприємств з виробництва вершкового масла, сумарний річний оборот яких сягав 1 млн. 600 тис. руб., на яких працювало 546 робітників [10, с. 4].

Найвідомішою артілью з виробництва вершкового масла було підприємство у Володьковій-Дівиці Ніжинського повіту. Вона розпочала свою діяльність у 1910 р.

Пивоваріння. Найбільш відомі пиво-медоварні заводи в Чернігові з'явилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У 1885 р. почав свою діяльність завод І. Вондрака, який розташовувався на вул. Підмонастирській. У 1901 р. на цьому заводі, який отримав назву «Слов'янський», пиво-медоварінням було зайнято 17 робітників, а середня заробітна плата становила 50–60 коп. на добу. Для підвищення попиту в 1909 р. на завод був запрошений пивоваром чех Ф. Томець [14, с. 4]. Чеські майстри пивоваріння здавна славились вмінням варити дивовижне на смак пиво, тому з приїздом Томеця попит на продукцію цього заводу зріс.

На початку ХХ ст. продовжував варити пиво завод «Новая Таврия», який знаходився майже за містом по вул. Ново-Мстиславській. Будівництво його розпочалося в останні роки ХІХ ст., а роботу він почав на початку ХХ ст. Власником пивоварного заводу був М. Хавін.

Пивоварінням у Чернігові бажали займатися не лише корінні мешканці. У 1910 р. австрійська піддана Ганна Стржибрна подала клопотання про дозвіл збудувати пивоварний завод у її садибі по вул. Старокиївській [14, с. 4]. Новозбудоване підприємство стало одним із найбільших і найприбутковіших у Чернігівській губернії.

Із початком Першої світової війни виробництво пива на всіх заводах Чернігівської губернії було заборонено, оскільки був введений «сухий закон».

Певного розвитку зазнала і легка промисловість. Те, що раніше було прерогативою лише кустарів, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. стало невід'ємною галуззю промислового виробництва Чернігівської губернії.

Виробництво тканини. Вже на початку ХХ ст. у селах починають носити одяг із фабричних матеріалів, а в ткацтві використовується бавовняна пряжа. І все ж для основної маси населення головним джерелом забезпечення тканиною залишалося домашнє виробництво [3, с. 187].

Перш за все, слід звернути увагу на Стародубський повіт, де у посаді Клинци знаходилась і найпотужніше розвивалась вовняна промисловість Чернігівської губернії. На початку ХХ ст. продовжилася тенденція до зниження кількості ткацьких фабрик з характерним збільшенням кількості зайнятих у виробництві та підвищенням прибутковості. У 1900–1914 рр. машинізація виробництва зросла майже удвічі [7, ар. 6]. У 1912 р. на 4 фабриках було зосереджено 90% всього обсягу Клинцивського вовняного виробництва.

Важливою підгалуззю суконної промисловості є обробка волокнистих речовин льону та коноплі. У 1905 р. на 32 коноплетріпальнях і канатних заводах було вироблено продукції на 700 тис. руб., при цьому вже у 1910 р. нараховувалося 33 підприємства з 1907 робітниками і кінцевим виробленням продукції на суму 2,2 млн. руб. [10, с. 4]. Разом із зростанням продуктивності праці покращувалося устаткування фабрик.

Чернігівська губернія займалася також виготовленням сировини для шовкового виробництва. У психічному відділі Чернігівської губернської лікарні відбувалося сортування коконів гусені шовкопряда для відправки на шовкоткацьку фабрику братів Сапожникових до Москви. Постачанням коконів займалися представники прошарків населення (священники, заможні селяни...) [1, с. 35; 2, с. 224–225].

На початку ХХ ст. певного розвитку набула важка промисловість губернії.

Будівельна галузь. Як відомо, цегла є основним будівельним матеріалом мурованих будівель. Із поширенням останніх у ХІХ ст. набуло все більшої популярності відкриття підприємств по виготовленню цегли. Так, на 1902 р. у Чернігівській губернії їх було 7. Власниками були О. Мехеденко, Чернігівська міська управа, О. Тищинський, М. Де-Морен, Е. Шильман, Г. Гінзбург, М. Шульман [5, ар. 6].

На початок ХХ ст. припадає будівництво нових приватних цегельних заводів. У 1914 р. відкрито цегельний завод І. Комарова у м. Конотопі [11, с. 2]. До Чернігівської губернської земської управи було надіслано чимало клопотань з різних міст губернії приблизно такого змісту: просимо «разрешить строительство завода в удобном для того месте» [6, ар. 13].

Машинобудування. Сільськогосподарське машинобудування розпочалося на Чернігівщині у 1840-х рр., коли поміщик Д. Кандиба у 1842 р. збудував завод на хуторі Дмитрівка Конотопського повіту, який виготовляв сільськогосподарські машини, ткацькі верстати, апарати для цукроварень, машини для суконних фабрик.

Найвідомішим із збудованих на початку ХХ ст. підприємств машинобудівної підгалузі була чавунно-ливарна майстерня відкрита у 1907 р. в Прилуках німця Альфреда Гофмана. 17 робітників виготовляли запчастини до сільськогосподарських машин – соломорізок, кінних приводів, деталі до устаткування, яке діяло на тютюнових фабриках, цукрових заводах, млинах [19, с. 3]. Після смерті власника майстернею стали управляти його дружина Ельвіра та їх син, які збудували кам'яне приміщення. Під час війни майстерня була закрита. Вона поклала початок історії нинішнього гіганта заводу «Будмаш».

Паливна підгалузь. Внаслідок вирубки лісів на потреби винокуріння, склоробних та суконних фабрик, цукрових заводів, продажу лісу на зруб помітно зросла ціна на дров'яне паливо, тому звернулися до іншого паливного матеріалу торфу.

Перша спроба введення торф'яного опалення в губернії відбулася у 1845 р. (з «Києнського» болота в с. Києнка Чернігівського повіту). Потім власники більшості цукрових, винокурних та

інших заводів почали розробку торфу. 2 сажня різаного торфу замінили 1 куб. саж. дров. За куб. саж. дров жителі Чернігова сплачували 30 руб., а за куб. саж. формованого торфу – 12 руб. (на 1912 р.) [18, с. 281–282]. Цілеспрямований видобуток торфу в рамках сталого підприємства було заплановано на майбутні роки.

Сірникове виробництво. Зупинимось на славетних «чернігівських» сірниках. Виробництво сірників у Чернігівській губернії посідало 2 місце в імперії за виробленою продукцією і поступалося лише Новгородській губернії. Із загальної кількості вироблених сірників в імперії 3533 тис. ящиків на суму 10 млн. руб. Чернігівській губернії належить 7 частина (на 1911 р.) [10, с. 5].

Перша сірникова фабрика була відкрита на Чернігівщині у 1862 р. у посаді Злинки поблизу с. Барки Новозибківського повіту. Всього у Чернігівській губернії в різні роки існувало 7 сірникових фабрик: на хуторах Борки (Барки), Софіївка, в Злинці (три), в Малому Вишкові (дві) Новозибківського повіту кожна. До 1917 р. вони виробили понад три мільйони ящиків сірників. У «*Полном географическом описании нашего отечества...*» зазначається, що тільки у посаді Злинки налічувалося три сірникових фабрики, на яких працювало понад 400 робітників. Фабрики належали Л. Мнухину, Т. Вороніну і Ф. Осипову. За даними 1913 р., у Новозибківському повіті налічувалося 10 сірникових фабрик [16, с. 4].

На початку ХХ ст. повіт став найбільшим у країні виробником сірників, які вивозилися до Херсонської, Донської, Катеринославської, Харківської, Орловської губернії, до Царства Польського. Чимало продукції експортувалося. Так, в 1910 р. до Персії та Китаю було вивезено 48030 ящиків сірників [10, с. 5].

22 травня 1908 р. було створено «Російське товариство сірникової торгівлі» (РТСТ). Засновниками сірникового синдикату стали власник Злинківської і Софіївської сірникових фабрик, лісопильного заводу і величезного лісового масиву площею у 9000 га Ф. Осипов і спадкоємці відомого сірникового фабриканта С. Камендровського, які володіли двома паровими сірниковими фабриками. У створенні товариства взяли участь фабриканти, які представляли найбільші сірникові фірми Російської імперії: І. Дунаєв, В. Лапшин, В. Логінов, Г. Ворожцов, В. Лукін, М. Волков. Основний капітал синдикату був встановлений у 1 млн. руб. До складу «Російського товариства сірникової торгівлі» увійшли 10 великих сірникових фабрик, які виробляли на рік 1,5 млн. ящиків сірників, і 29 дрібних сірникових фабрик, потужністю 0,6 млн. ящиків сірників на рік.

Серед усіх галузей промисловості важкі і небезпечні умови праці були на сірникових фабриках, оскільки до складу голівки сірника входив білий фосфор – вогненебезпечна і отруйна речовина, яка повільно руйнує організм людини.

На початку ХХ ст. (1903 р.) найбільш великими підприємствами посаду залишалися дві сірникові фабрики: купця Ф. Осипова з 273 робітниками, що випускали сірників на 152,5 тис. рублів на рік, і купця М. Вороніна з 82 робітниками і річним виробництвом 40,8 тис. рублів на рік. На Софіївській фабриці Ф. Осипова було зайнято 962 робітники, які випускали продукції на 272,4 тис. руб. щорічно. Не дивно, що найбагатшими людьми посада були сірникові фабриканти Ф. Осипов, Т. Воронін, А. Родіонов.

Отже, на початку ХХ ст. промисловість Чернігівської губернії зробила крок уперед. Значного розвитку набуло виробництво горілки та виробництво пов'язане з сільським господарством. На фоні промислового розвитку імперії Чернігівська губернія займала провідні позиції у виготовленні цукру та тканини; стала однією з найбільших виробників сірникової продукції.

Джерела та література:

1. Библиотека губернской управы // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1900 год. – Чернигов: [б.в.], 1901. – С. 138–143.
2. Библиотека губернской управы // Отчет Черниговской губернской земской управы за 1901 год. – Чернигов: [б.в.], 1902. – С. 376–381.
3. Бондарчик В.К., Кирчик Р.Ф. Полесье. Материальная культура / редкол. В. К. Бондарчик, Р. Ф. Кирчик. – К. : Наук.думка, 1988. – 488 с.
4. Винокурение в Черниговской губернии // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 5. – С.8.
5. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 1, спр. 9064, 8 арк.
6. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 32 б, спр. 243, 6 арк.
7. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 13166, 45 арк.
8. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 13288, № 113, 18 арк.
9. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 13288, № 633, 12 арк.
10. Дядиченко А. Н. Промышленность и торговля в Черниговской губернии за 1900–1910 гг. / А. Н. Дядиченко // ЧЗН. – 1913. – № 35. – С. 3–5.
11. Кирпичный завод (в Чернигове) // Черниговское слово. – 1914. – 3 июля. – С.2.
12. Лавров П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема (1910–14 гг.) / П. Лавров – К. : ПолитиздатУкраины, 1966. – 211 с.
13. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная деятельность / Ф.Е. Лось. – К. : Госполитиздат, 1955. – 331 с.
14. Половникова С. Это старое, старое пиво / С. Половникова // Черниговский полдень. – 1996. – 31 октября. – С. 4.
15. Караваев А. Российские «сернички» /А. Караваев // Знамя. – 2010. – №84. – С. 4
16. Рост промышленности в Черниговской губернии // Черниговский весник. – 1913. – № 3. – С.3–4.
17. Степанова О. Цегельне виробництво на Чернігівщині у ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Степанова // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 92–95.
18. Торф и его значение в Черниговской губернии // Селянин. – 1912. – № 9. – С. 280–283.
19. Хотін Г. Право на ювілей. «Будмаш» / Г. Хотін // Правда Прилуччини. – 1992. – 26 вересня.

Анна Родіонова

ПРИВАТНІ ДВОРЯНСЬКІ БІБЛІОТЕКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено значення приватних дворянських бібліотек панських садиб в українських землях ХІХ–ХХ ст., як важливого складника духовної спадщини української культури.

Ключові слова: приватні дворянські бібліотеки, Лівобережна Україна, панські садиби.

Приватні бібліотеки – значима складова української культури. З’явившись раніше, ніж публічні бібліотеки, вони стали основою їх формування. Вивчаючи приватні книжкові зібрання, можна отримати унікальні відомості про менталітет народу, відчути дух епохи, зрозуміти суспільні настрої певного історичного періоду [1, с. 106]. Цікавим історико-культурним утворенням, комплексне дослідження якого уможливило виконання завдань універсального змісту щодо аналізу культурної спадщини, є сільська садиба як форма життєдіяльності панівного соціального прошарку

в українських землях упродовж XIX–XX ст. Метою статті є визначення напрямків репрезентації приватних садибних бібліотек, та функціонування панської садиби у контексті національної культури.

Традиції вивчення приватних бібліотек панських садиб були закладені: Горленком В. П., Зленком П., Кагановою І. Я., Лазаревським О. М., Ніколайчиком Ф. Д. та ін. Але переважно такі розвідки проєктуються на розв'язання конкретних наукових проблем – аналіз книжкових зібрань видатних осіб, визначення еволюції садибних книгозібрань, характеристики рівня духовної культури окремих прошарків суспільства. Але загалом це питання недостатньо висвітлене в науковій літературі.

У просторово-часовому контексті садибної культури на українських землях у XIX ст. треба бачити поєднання і співіснування реального (природного, конкретно-історичного) та культурного (історико-філософського, психологічного, художнього) планів. Тому доречним є вживання вислову «світ садиби», який передбачає вивчення складної взаємодії реального та умовного просторів, кожен з яких мав власний суспільно історичний статус. Крім того, для аналізу питання необхідне застосування регіонального підходу, тому що маєткові утворення, навіть у межах Російської імперії мали чітко визначені регіональні прикмети та особливості соціально-економічного, духовного життя.

Як історично сформоване явище, сільська садиба українського панства розвивалася у чітко окреслених часових координатах, виступаючи, особливо в останній третині XVIII – I пол. XIX ст., носієм дворянської соціальності. Історія садиби невід'ємна від процесу становлення імперського дворянства, що в Україні відбувався на основі досить різних соціальних груп – польсько-українського шляхетства Правобережжя та козацької старшини Лівобережжя – в останній третині XVIII ст. Цікавий матеріал в цьому плані надають землі колишньої Гетьманщини, де на межі XVIII–XIX ст., спочатку у кордонах Малоросійської губернії, потім у складі Полтавської та Чернігівської губерній (створені 27.II.1802 р.), земельні володіння українського дворянства [13, с. 177–178].

Значна частина садиб набула ознак культуротворчого середовища, яке репродукувало витвори мистецтва. З цієї позиції необхідно виділити садибні утворення хоча б трьох типів. До першого з них відносяться ті садиби, що були родовими помешканнями діячів культури, причому діяльність митців могла відбуватися за їх межами: Яновщина або Василівка (тепер с. Гоголеве Шишацького р-ну Полтавської обл.), батьківщина М. В. Гоголя (1809–1852), Гребінчин Яр Є. П. Гребінки (1812–1848) (тепер у складі села Мар'яновка Гребінківського р-ну Полтавської обл.), садиба В. В. Капніста (1758–1823) у селі Обухівка (тепер – Миргородський р-н Полтавської обл.), хутір Кукуриковщина, що належав В. М. Забілі (1808–1896) (тепер с. Забілівщина Борзнянського р-ну Чернігівської обл.). До другої групи належать ті садиби, що були придбані митцями і слугували осередком їх життєдіяльності та творчості: маєток П. П. Білецького-Носенка (1774–1856) у Лапинцях (тепер у межах міста Прилуки Чернігівської обл.), Мотронівка («Ганнина пустинь») П. О. Куліша (1819–1897) та О. М. Білозерської-Куліш (Г. Барвінок, 1828–1911) (тепер у складі с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.), Зелений Гай Драгоманових-Косачів (тепер околиця міста Гадяч Полтавської обл.), хутір Іванівський М. М. Ге (1831–1894) (тепер с. Шевченка Бахмацького р-ну Чернігівської обл.). До третьої групи віднесемо ті садиби, чиї власники опікувалися мистецтвом, виступали в ролі меценатів: Кибинці Д. П. Трошинського (1754 – 1829) (тепер Миргородський р-н Полтавської обл.), Сокиринці Галаганів (тепер – Срібнянський р-н Чернігівської обл.), Качанівка Тарновських (тепер – Ічнянський р-н Чернігівської обл.), Вороньки Кочубеїв (тепер – Бобровицький р-н Чернігівської обл.), Вейсбахівка Рахманових-Кочубеїв (тепер – Прилуцький р-н Чернігівської обл.). Історія

кожного з трьох типів садиб обумовлювалася наявністю розгалужених зв'язків з громадськими діячами, науковцями, провідними митцями – письменниками, музикантами, і т. д [13, с. 177–178].

Культурна біографія садиб лівобережного панства охоплювала все XIX ст., окрім її сторінки слугували ілюстрацією до побутування політичних ідей з початку до кінця сторіччя: зародження українського консерватизму в діях В. В. Капніста, Д. П. Трощинського, М. Г. Репніна-Волконського (1778–1845) на межі епох, поширення масонських ідей і декабристського руху у 1820-ті роки, спалах національного ентузіазму в зв'язку з діяльністю Т. Г. Шевченка (1814–1861) у 1840-ві роки, зародження народницької ідеології та формування плеяди земських діячів у пореформений період [14, с. 82].

У другій половині XVIII ст. з'явилося дворянське «садибне» бібліофілство. Мода на книги, що виникла в епоху Просвітництва, сприяла створенню особистих бібліотек, наповнених як російськими, так і іноземними мовами.

У XIX ст. визначальні риси культурної роботи в садибах зазнали змін внаслідок розпаду традиційного садибного способу життя, формування нового історичного мислення. Тепер пріоритетними стали етнографічні та фольклорні дослідження, розвідки у сфері народного побуту, архітектури, колекціонування старожитностей. Ці форми діяльності були притаманні власникам садиб Лівобережжя вже у першій половині сторіччя, прикладом чого може бути діяльність представників стародавнього роду Марковичів-Маркевичів, зокрема М. А. Маркевича (1806-1860), власника села Турівка (тепер Київська область), історика, етнографа, письменника, збирача неоціненної колекції документів з історії України XVII– XVIII ст.

Вже у XIX ст. остаточно сформований дворянський стан, зареґламентував себе як збирачів духовного, інтелектуального та культурного стержнів українського суспільства. Велика частина видатних дворян в Україні та Росії у XIX – на початку XX століття, мала власні садиби та почали формування власних перших бібліотек. Садибні помістя являлись сприятливою умовою для розвитку книжкової культури дворян. Відтак, читацькі традиції забезпечували розвиток домашнього виховання. Почалося формування перших книжкових колекцій. Зацікавленість до придбання книг у гідному поліграфічному виконанні стимулювало виникнення моди на складання приватних дворянських бібліотек.

Суттєве значення при вивченні садибних бібліотек має аналіз фондів. Опис, аналіз та систематизацію фамільних архівацій розроблював Чапа А. За класичним варіантом фонд включав: художню літературу; книжки по сільському господарстві (землеволодіння, бджільництво); дороговказувачі по Європі (карти, плани європейських столиць, каталоги музеїв), книжки по археології і етнографії, книжки по соціології, філософії, історії, щоденники, листи, рукописи, тощо. Первісна структура опису документів фамільних фондів була переважно обліково-реєстраційною. Відтак, документи розподілялися на приватноправові акти та листування. Прикладом може слугувати опублікований опис фамільного архіву Бакуринських, короткий огляд чернігівських фамільних архівів та брошуру про зміст колекційної частини фамільної збірки Дорошенків [4, с. 166].

Найзначнішою категорією фамільних архівацій був епістолярій, який відбивав обставини життя, службової кар'єри, побуту, також культурний рівень авторів, їх громадську позицію, думки та настрої. Такі зібрання були популярними ще з XVII ст., коли кожен старшинський рід створював власну колекцію паперів. Фамільні рукописні зібрання Лівобережної частини України були унікальним соціокультурним феноменом суто українського походження [4, с. 166–168].

Виняткове значення фамільним архівам як історичному джерелу надавав Строженко О. – нащадок старшинського роду, власник великої фамільної збірки. Інші історики – аматори XIX–XX століття – Нос С., Гатуцк С. наголошували на винятковому значенні фамільних архівів, наявних у них історичних відомостей. Першою на початку 1990-х рр. поставила питання про особливості складу і методику аналізу фамільних архівів Швидько Г.

Популярність домашніх бібліотек розповсюджувалася по всій території Лівобережної України. Важливе значення мали не лише каталоги книжкових зібрань, а і інтер'єр самого приміщення читальні.

Удосконалення кабінету бібліотеки відводилась головна роль серед інших кімнат дому. Серед предметів інтер'єру у садибах перше місце займали книжкові шафи з виданнями шкіряних та напівшкіряних переплетів. Окрім бібліотечних кімнат, у садибах з'являлися гостинні кімнати. На початку XIX ст. на основі гостинних кімнат виникав жіночий кабінет для читання. Поступово садибні бібліотеки ставали своєрідними науковими центрами.

Велике значення має значущість каталогів книжкових зібрань, які нерідко складалися і оформлювалися самим власником садиби.

Зокрема, відомості про значну бібліотеку, утримувану у маєтку родини Лашкевичів у селі Брахлів Новозибківського повіту Чернігівської губернії вже з середини XVIII століття, коли садиба належала бунчуковому товаришу С. І. Лашкевичу (1734–1781), містяться у каталозі, який вели кілька осіб (у тому числі й господар): якщо станом на 1764-й рік бібліотека нараховувала 371 книгу, то вже на межі XVIII–XIX століть тут містилося до 12 тисяч томів [3, с. 712]. Каталог книгозбірні у садибі Галаганів села Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії, котра з 1840-х років належала Г. П. Галагану (1819–1888), був складений М. А. Маркевичем (1804–1860), власником унікальної бібліотеки у садибі в селі Турівка (також Прилуцького повіту), що поповнювалася кількома поколіннями сімейства Маркевичів-Марковичів. За цим каталогом, станом на 1853-й рік бібліотека у Сокиринцях нараховувала до двох тисяч томів [7].

Не менш вагомими для вивчення обставин формування садибних бібліотечних зібрань, поряд з епістолярною спадщиною є маргіналії – помітки на полях видання. Їхню високу інформативність відмітили ще дослідники початку XX століття, зазначивши, що у коротких написах невеличкої бібліотеки можуть переховуватися відомості про сімейні зв'язки, місцеві інтереси кількох поколінь однієї родини [9, с. 6]. Аналіз позначок на книжках із садибної бібліотеки може «унаочнити» обставини розвою певного виду діяльності у середовищі садиби. Зокрема, у садибі села Савинці Миргородського повіту Полтавської губернії, що більше ніж сто п'ятдесят років належала особам з дворянської родини україно-російського походження Фролових-Багреєвих, зберігалася велика бібліотека, значну частку якої складала драматургічна література, причому, за свідченням Л. Розсохи, на полях збірників п'єс у розписах дійових осіб залишилися вписані від руки імена акторів-кріпаків. Це дозволяє дійти висновку про те, що існування домашнього театру було традиційною для садиби у Савинцях формою культуротворчої діяльності вже на початку 1800-х років [2, с. 172].

Унікальним джерелом для вивчення бібліотечних зібрань як «живого» явища у процесі розвою культурних надбань української панської садиби є мемуарна література. Надзвичайно цікаві у цьому сенсі «Дневные записки» Я. А. Марковича (1696–1770), генерального підскарб'я, засновника садиби у селі Сваркове Глухівського повіту Чернігівської губернії, чия біографія засвідчує високий рівень інтелектуалізму козацько-старшинської верхівки доби Гетьманщини [10, с. 195–198].

Опрацювання різноманітних джерел дозволяє дійти висновку, що до початку XIX століття в українських землях сформувалися значні бібліотечні зібрання, які переховувалися у садибах різних функційних різновидів – репрезентативних резиденціях, що належали знатним особам, садибах середнього гатунку й навіть дрібнопомісних, чиї власники прагнули самоосвіти, мали визначені фахові інтереси. Пріоритет раціонального знання, снага до енциклопедичної освіти, захоплення рукописами та стародруками, бажання мати високий ступінь інформованості – усе це визначило переважну політематичність родових бібліотек панських садіб, у яких зберігалися видання з історії, філософії, теології, юриспруденції, філології, твори античних авторів та європейських енциклопедистів, періодика, календарі [10, с. 198–200].

Бібліотеки у сільських садибах, що слугували місцем постійного проживання господаря у відставці, що часто-густо траплялося в українських землях за період з 1780-х до 1840-х років, комплектувалися з метою забезпечення наукової чи белетристичної праці. Зокрема, у книгозбірні садиби у селі Понурівка Стародубського повіту Чернігівської губернії, розбудованої М. П. Миклашевським (1756–1847) у 1810-роках, зберігалися рідкісні франкомовні видання, що репрезентували пріоритетність для господаря садиби гуманітарного знання у дусі просвітницьких ідеалів: «Les Ruines de Palmyre» (1753); «Lettres sur l'Italie» (1785); «Une edition magnifige de Racine, Corneille, Voltaire» (1792); «Les oeuvres de Palladio» (1675) тощо [8, с. 231].

До книжкових зібрань, які слугували підґрунтям для наукових розвідок, безумовно належить книгозбірня Г. А. та В. Г. Полетик, що зберігалася в їхній родовій садибі у селі Коровинці Роменського повіту Полтавської губернії. Еволюція бібліотеки сімейства Полетик на межі XVIII–XIX століть обумовлювалася тим, що вона стала продовженням знищеної пожежею у 1771-го року у Петербурзі книгозбірні Г. А. Полетики (1725–1784), яка, за листом власника до І. Л. Голенищева-Кутузова, за кількістю рукописів та стародруків могла виборювати пальму першості навіть серед державних російських бібліотек того часу [5, с. 76–77], та засвідчила зміни якісного складу книжкових колекцій панів-інтелектуалів, коли усе більший відсоток у них становили історичні видання та документи. Приміром, 1812 р. В. Г. Полетика писав М. П. Рум'янцеву про те, що книги, зібрані як ним самим, так і його батьком, стосуються переважно «малоросійської історії» [6, с. 106].

Тенденція до збільшення у садибних зібраннях кількості праць з історії України мала місце й у подальшому: до складу бібліотеки Г. П. Галагана у Сокиринцях на початку 1850-х років входили такі видання, як «Старина Малороссийская, Запорожская и Донская» (1846) М. М. Сементовського, «Славянская мифология» (1847) та «Древности, изданные Временною комиссиею разбора древних грамот» (1846) М. І. Костомарова, «Запорожская старина» (1833) та «Святылища, обряды языческого богослужения древних славян» (1846) І. І. Срезневського, «Повесть об украинском народе» П. О. Куліша (1746), «Очерк истории Киева» (1836) М. В. Закревського тощо [7]. Значну частину книгозібрань має родина Шодуарів.

На початку 30-х р. XIX ст. на Чернігівщині існувало 32 бібліотеки, в яких налічувалося понад 66 тис. книг. Найбільші з них – бібліотеки при Чернігівській духовній семінарії і при Ніжинському ліцеї. У 1838 р. відкрилася Чернігівська публічна бібліотека. В середині 70-х р. XIX ст. статистичне бюро губернського земства було своєрідним культурним центром Чернігова. Чернігівська громадська бібліотека була однією з перших в Україні. Вона згуртувала навколо себе відомих громадських діячів: родину Русових, І. Шрага, О. Тищинського, І. Рашевського та ін. Згідно з наказом губернатора М. П. Дарагана Чернігівська громадська бібліотека утворилася 28 березня 1877 року. Активну

участь у комплектуванні Чернігівської громадської бібліотеки брав Б. Грінченко. У списку книг, подарованих бібліотеці в 1894 р. – 60 найменувань. Серед них не лише твори самого Грінченка, інших українських письменників (Куліша, Стороженка, Єфименка), а також науково-популярні праці з історії Англії, Америки, літературознавчі статті, літературні твори представників світової культури. Громадська бібліотека Чернігова багато в чому завдячує родині Коцюбинських. Велику допомогу подає міській громадській бібліотеці українська «Громада». Ця організація мала свою бібліотеку, що постійно поповнювалася кращими зразками української, російської і світової літератури. Деяку допомогу громадській бібліотеці подавала й Чернігівська губернська архівна комісія, в складі якої було багато членів правління міської бібліотеки [12, с. 3-10].

Цінними з історичної точки зору є видання «Сторінки історії земських народних бібліотек Сосничинни другої половини ХІХ – початку ХХ ст.». Видання охоплює період з 1873 по 1924 рр.

Отже, досліджуючи конкретні феномени (книжкові зібрання та їхніх власників), можна побачити завдяки щільному аналізу багатогранної картинки, де особисте переломлюється в загальне, типове: з одного боку, як загальна, пануюча ідеологія відбивається в конкретній постаті та її світогляді, системі цінностей, а з другого боку, як окремий книгофіл формує культурний контекст епохи, а що залишається індивідуальним, особистісним. У контексті локальної історії можуть досліджуватися всі основні проблеми історії книгофільства: вивчення створення, функціонування і долі приватних зібрань; життєопис книгофілів минулого; вивчення книжкового репертуару (конкретної історичної епохи, конкретного регіону, певної соціальної страти). Масштаб подібних досліджень допомагає вивчити вплив конкретної особистої бібліотеки на становлення читача і його читацької культури [11, с. 83].

Відтак, приватні бібліотеки, що формувалися в Україні, сприяли створенню інтелектуального простору, що забезпечувало подальше зростання попиту на книгу. Приватні бібліотеки, як складова культурної спадщини, є неоціненним джерелом дослідження культурних традицій, загального стану духовності українського суспільства в цілому та його національної еліти, тому потребують подальшого вивчення.

Джерела та література:

1. Лісова І. В. Приватна бібліотека в українській культурі / Лісова І. В. // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – Рівно, 2011. – Вип. 17. – С. 106–112.
2. Розсоха Л. Садибний театр на Миргородщині за гоголівських часів / Л. Розсоха // Київська старовина. – 2003. – № 5 (353). – С. 166–174.
3. Николайчик Ф. Род Лашкевичев и дневник одного из них / Ф. Николайчик // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – С. 696–716.
4. Зленко П. Українські приватні бібліотеки (Бібліотеки української козацької старшини) / П. Зленко // Українська книга. – 1937. – № 7/8. – С. 166–174.
5. Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – Т. 3, № 4. – С. 97–116.
6. Лазаревский А. М. [Передмова] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – № 4. – Приложение. – С. 1–3.
7. Каталог библиотеки Григория Павловича Галагана к 1 января 1853 г. Рукопись. Почерк Николая Андреевича Маркевича. – ІР НБУВ, ф. 119 Галагана, оп. 1, од. зб. 3. – На 44 арк., чистих 1–18.
8. Лукомський Г. Панурівка: (масток І. М. Міклашевського) / Г. Лукомський // Українська художня спадщина // Хроніка-2000. – К., 2005. – Вип. 63/64. – С. 226–232.

9. Лихачев Н. П. Генеалогическая история одной помещицъей библиотеки / Н. П. Лихачев // Русский библиофил. – 1913. – № 5. – С. 5–7.

10. Будзар М. М. Приватні бібліотеки у культурній спадщині панської садиби в Україні XVIII початку XX століть / М. М. Будзар // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010. – Вип. 60: Регіональні та загальноукраїнські історико-культурні процеси у сучасному дослідницькому вимірі. – С. 195–203.

11. Соломонова Т. Приватні книжкові збірки у контексті місцевої історії / Т. Соломонова // Киевская старина. – 2010. – № 1. – С. 80–85.

12. Студьонова Л. В. Духовна скарбниця краю : Від громадської – до універсальної наукової бібліотеки: (Історичний нарис). – Вип. 1. – Чернігів, 2002. – С. 3–10.

13. Будзар М. М. Простір і час садибної культури України XIX сторіччя (на матеріалі Полтавщини Чернігівщини) / М. М. Будзар // Література та культура Полісся: НДУ, 2006, Вип. 33: Північне Полісся в історико-культурному контексті. – С. 188–198.

14. Потульницький В. А. Український консерватизм як ідеологія та соціальна політика перед становленням другого українського гетьманату / В. А. Потульницький // Вісник Київського лінгвістичного університету. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 82.

Анастасія Федорова

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНАТОР С. П. ГОЛІЦИН: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу життя та діяльності державного і військового діяча С. П. Голіцина, який у 1861–1870 рр. був чернігівським губернатором.

Ключові слова: С. П. Голіцин, Чернігівська губернія, губернатор, селянська, земська і судова реформи, жіноча гімназія.

Відомий державний та громадський діяч Сергій Павлович Голіцин (1815–1888) у 1861–1870 рр. керував Чернігівською губернією і залишив по собі добрі згадки сучасників. Втім, його життєвий шлях та діяльність на посаді чернігівського губернатора не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

С. П. Голіцин народився 14 серпня 1815 р. в Санкт-Петербурзі у родині князя Павла Олексійовича Голіцина (1782–1848) та його дружини Варвари Сергіївни Кагульської (1791–1875). П. О. Голіцин був дійсним статським радником, камергером [4], а його дружина В. С. Кагульська була позашлюбною дочкою С. П. Румянцева та А. М. Нелединської-Мелецької (уродж. Головіної) [12].

Рід князів Голіциних бере свій початок від великого князя Литовського Гедиміна. Його онук Патрикей прибув до Москви на службу до московського князя Василя Дмитровича – сина Дмитра Донського. У другій половині XVII ст. рід Голіциних мав чотири гілки (Васильовичі, Івановичі, Олексійовичі та Михайловичі), три з яких існують і сьогодні (Івановичі проіснували до 1751 р.). Найбільш чисельною і заможною була гілка Олексійовичів, до якої належав С. П. Голіцин. По материнській лінії він був правнуком П. О. Румянцева-Задунайського [11].

Освіту С. П. Голіцин здобув вдома, потім закінчив школу гвардійських прапорщиків, де потоваришував з поетом М. Ю. Лермонтовим. У 1832 р. він отримав звання унтер-офіцера лейб-гвардії Преображенського полку, а в листопаді 1834 р. – звання прапорщика. Його військова кар'єра

стрімко пішла в гору, і вже в 1838 р. він став ад'ютантом 1-ї гвардійської піхотної бригади. В квітні 1842 р. С. П. Голіцин отримав звання штабс-капітана [9, с.53].

У 1836 р. С. П. Голіцин одружився на фрейліні, дочці таємного радника графа П. І. Апраксіна графині Любові Петрівні Апраксиній. У шлюбі вони мали сина Миколу і дочок Варвару, Ольгу та Любов [10]. У 1848 р. С. П. Голіцин залишив військову і перейшов на дипломатичну службу. Протягом 1854–1858 рр. він був одним з аташе при російському посольстві в Штутгарті, де княгиня Л. П. Голицина здобула сердечну приязнь королеви Вюртемберга Ольги Миколаївни, дружньою прихильністю якої користувалася і потім [2, с. 363].

У 1858 р. С. П. Голіцин був обраний членом Московського губернського комітету для розробки проекту «Положения об устройстве быта помещичьих крестьян по Богородскому уезду» вище зазначеної губернії. 19 березня 1859 р. від імені імператора Олександра II він був запрошений членом-експертом в Редакційну комісію для складання загального «Положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости». У липні 1859 р. С. П. Голицина було звільнено з місії в Штутгарті і він повернувся до Росії [9, с. 53–54].

С. П. Голіцин спілкувався з поміщиками і чув від них думки щодо звільнення селян з кріпосної залежності. Незважаючи на те, що він сам був багатим поміщиком Новозибківського повіту, С. П. Голіцин дотримувався ліберальних поглядів. Свою позицію щодо селянського питання князь виклав у брошурі для народу «Печатная правда», виданій у 1857 р. [14]. С. П. Голіцин намагався ознайомити селян з реформою, що намічалася, і утримати їх від революційних виступів. Автор брошури висловився за визволення селян з землею. Проте преса негативно поставилася до книги С. П. Голицина. Дуже різку статтю надрукував відомий цензор М. Ф. Крузе, який зазначив: «Князь Голицын «удостоил» крестьян рассказом о том, в чём суть их освобождения, но это мол дело такое нелёгкое, что за него не всякому можно братьяся» [2, с. 354]. Суворий відгук критика змусив С. П. Голицина далеко заховати книгу, і потім ніколи про неї не згадувати.

Взагалі, у С. П. Голицина була літературна жилка. Мешкаючи у Штутгарті, він переклав французькою мовою і надрукував книгу П. К. Щербальського про царівну Софію, а потім, будучи чернігівським губернатором, любив перекладати французькі водевілі на російський лад, деякі з яких друкував.

У зв'язку з майбутньою селянською реформою у багатьох губерніях Російської імперії були змінені губернатори. Не обійшли стороною зміни Чернігівську губернію. У 1861 р. К. П. Шабельського на посаді губернатора замінив С. П. Голіцин [2, с. 363–364].

Новий губернатор вступив на посаду 14 березня і на першому представленні йому губернських чиновників, у своїй промові до них, зокрема, сказав: «В главе предстоящих нам занятий стоит приведение в исполнение великого двухсловного преобразования. Первый шаг этого дела был совершён ещё до моего приезда. Всемилостивейший манифест обнародован 9-го марта и в настоящую минуту нет места в Черниговской губернии, в котором он не был бы известен. Высочайше утвержденные положения о крестьянах и дворовых людях, вышедших из крепостной зависимости, ожидают мною счасу на час; немедленно по получении они будут разосланы по всей губернии. Затем нам будет предстоять святое дело введения в действие этих положений. На мне и товарищах моих по губернскому присутствию лежит значительная часть этого труда... Поместное дворянство наше, без сомнения, значительно облегчит нам это дело. Оно выступило бодро и честно на встречу преобразованию, оно и теперь, всеми мерами будет способствовать ускорению развязки, равно необходимой для охранения всех вообще интересов» [2, с. 360–361].

Запрошення осіб до зайняття посад мирових посередників було найважливішою з функцій, покладених законом на губернаторів при введенні в дію положень 19 лютого 1861 р. Мирові посередники були головними діячами реформи, головними її виконавцями. Хоча Чернігівська губернія і не була чужою С. П. Голіцину, оскільки він мав у ній великі маєтки у Новозибковському повіті, будучи одним із спадкоємців Румянцева-Задунайського, але чернігівське дворянство, навіть північних повітів, йому було майже не знайоме. Тому при виборі мирових посередників йому доводилось керуватися думками своїх підлеглих [2, с. 363].

У своїй канцелярії С. П. Голіцин не знайшов жодного чиновника, якого міг би наблизити до себе, оскільки були ці люди без освіти, з сумнівною репутацією або ж бездарні. Проте була в Чернігові, на той час людина, яка управляла Палатою державного майна – П. Л. Левдик (із стародубських козаків) – людина з університетською освітою, розумна і з бездоганною репутацією. Саме за його порадою С. П. Голіцин запросив на посаду секретаря губернського у селянських справах присутствія молодого чиновника палати державного майна В. Д. Заїку [2, с. 366].

С. П. Голіцин скоро оцінив В. Д. Заїку, якому передав у розпорядження канцелярську частину Чернігівського губернського у селянських справах присутствія. Велика частина «циркулярів» і інших «паперів» писалися В. Д. Заїкою. Втім і сам С. П. Голіцин міг їх писати і нерідко писав.

У травні місяці обиралися і призначалися мирові посередники. На засіданні присутствія 6 червня 1861 р. губернатор з цього приводу заявив: «По совещанию с губернским и уездными предводителями дворянства, я предложил учредить в губернии 57 мировых участков. Приглашение лиц к занятию во всех этих участках должностей мировых посредников мною сделано. 52 посредника, изъявших мне своё согласие, введены уже мною в отправление этих должностей. От остальных я ожидаю отзывов» [2, с. 362].

Окрім В. Д. Заїки, С. П. Голіцин придбав собі надійних радників, у членах губернського присутствія, яких було чотири: два – за призначенням від уряду, а два – за обранням дворянства. Першими були Г. П. Галаган і І. Г. Есимонтовський, другими – А. І. Лизогуб і П. О. Васильчиков. За таких умов С. П. Голіцин намітив тих людей, яких потім запросив на місця посередників. Зрозуміло, не обійшлося тут і без клопотань за родичів і близьких людей від різних місцевих можновладців. С. П. Голіцин зробив деякі поступки, але згодом виявилось, що призначені по протекціях посередники виявилися не з кращих. Вибір інших, загалом, був більш-менш вдалий [2, с. 366–367].

Як зазначив сучасник подій О. М. Лазаревський: «Голицыну несомненно принадлежит великая заслуга безобидного, более или менее, разрешения в Черниговской губернии крестьянского дела. Он дал в губернии тот тон, которого слушали и которому вторили посредники, видя, что тон дается настойчивый. Тон этот производил то, что даже те лица, от которых, по-видимому, нельзя было ожидать «плодотворной» деятельности, по их прошлому, сделавшись посредниками, исполняли свои обязанности так закономерно, что результаты получались наилучшие» [2, с. 86].

Величезна проблема постала у селах України та інших регіонах, оскільки довгий час селяни не могли зрозуміти тієї «волі», яку отримали. «Воля» була оголошена, а «панщина» тривала. Говорилося, що селянська земля залишиться при селянах, а поміщики говорили про якісь «вдрізки». Дворові залишаються у панських дворах і повинні нібито продовжувати колишню службу панам ще два роки. Усе це не в'язалося в думці селян з тією «волею», яка прочитана була їм у церквах. У селян виникали запитання, за відповідями на які їм не до кого було звернутися. Поміщикам і священикам селяни не вірили, а ті грамотні, які зустрічалися в селянському середовищі, головним

чином, відставні солдати, давали різні коментарі відносно «волі». З усіх своїх непорозумінь селяни зробили висновок, що оголошена їм воля не та, яка дана царем, а перероблена панами, що справжня воля сама з'явиться пізніше, коли селяни отримають можливість прочитати справжню волю. Тому вже до перших розпоряджень адміністрації з виконання закону 19 лютого (утворення сільських громад, обрання сільських старост) вони почали ставитися абсолютно пасивно, будучи переконані, що ще не настала та слушна година, в яку вони дізнаються справжню волю [2, с. 355].

Грабіжницький характер реформи і посилення експлуатації викликали у бідняків села рішучий протест, який виразився у відкритій непокорі владі. Зокрема, у березні 1861 р. 700 селян с. Безуглівка Ніжинського повіту відмовилися виконувати повинності і зажадали передачі їм поміщицької землі без викупу. Вони направили у навколишні села своїх представників із закликом підтримати їх виступ. Протягом 5 днів до безуглівців приєдналися більше 3 тис. чоловік. Для придушення виступу прибув чернігівський губернатор С. П. Голіцин з контр-адміралом І. С. Унковським і трьома батальйонами солдатів. По його приїзду 5 квітня 1861 р. усе населення Безуглівки, а також частину мешканців сусідніх сіл зігнали на площу. Безугліву оточили солдати, а усі дороги до села були заблоковані. Губернатор почав наполягати на тому, щоб селяни приступили до відбуття панщини. У відповідь почулися вигуки: «На помещиков работать не хотим и не будем!» [13].

Почувши це, С. П. Голіцин знову зайнявся тлумаченням «Положения». Коли селяни принесли розкаяння, губернатор відпустив їх по домівках, а 14 чоловік, які проявили явну непокору у виконанні покладених на них обов'язків, за наказом С. П. Голіцина під конвоєм відправили до тюремних замків Чернігова та Козельця [7, с. 43–44].

Це був не єдиний виступ селян. Протягом 1861–1863 рр. на Чернігівщині відбулось понад 160 селянських виступів. Так колишні кріпаки реагували на спроби поміщиків продовжувати їх визиск. Для наведення порядку в губернії С. П. Голіцин змушений був застосувати військову силу.

Не встигла завершитися одна реформа, як розпочались судові та земські реформи 1864 р., які мали на меті пристосувати судові установи та місцеве управління до умов буржуазного розвитку. Земські установи мусили підтримувати у належному стані місцеві шляхи, організовувати медичне обслуговування населення, будувати й утримувати школи, проводити статистичні дослідження тощо.

Згідно з циркулярним розпорядженням міністра внутрішніх справ від 24 червня 1864 р. чернігівський губернатор князь С. П. Голіцин 7 липня 1864 р. відкрив засідання щойно створеного Чернігівського тимчасового губернського комітету, заснованого для місцевих розпоряджень щодо введення в дію Положення про земські установи [6, с. 101].

Губернатор звернув увагу повітових предводителів дворянства на необхідність «срочно создать под их председательством временные уездные комиссии» для впровадження в життя земської реформи [1, арк. 1-1зв.].

За короткий період були створені тимчасові повітові комісії, які склали списки виборців та наприкінці лютого – на початку березня 1865 р. провели вибори повітових земських гласних. Незабаром були проведені повітові земські зібрання, на яких були обрані керівні органи повітових земств та губернські гласні.

25 липня 1865 р. губернатор оголосив, що Чернігівське губернське земське зібрання буде відкрито 25 вересня і запросив губернських гласних прибути у цей день до Чернігова. Водночас були оприлюднені списки обраних від повітів губернських гласних та склад повітових земських управ [6, с. 104]. Урочисте його відкриття відбулося 25 вересня 1865 р. в Чернігові у залі Дворянського

зібрання у складі 69 губернських гласних, у присутності управляючого державними маєтностями. Сучасник подій І. І. Петрункевич писав: «Вчерашние рабовладельцы и рабы, освобожденные от крепостной зависимости, сошлись как равные граждане для разрешения местных хозяйственных и культурных задач. На початку засідання з промовами виступили губернатор князь С. П. Голіцин та губернський предводитель дворянства І. М. Дурново. Губернатор окреслив завдання, які постають перед органами місцевого самоврядування, і пообіцяв сприяти у налагодженні їхньої роботи. Завершуючи виступ, С. П. Голіцин, зокрема, зазначив: «Земское дело, милостивые государи, дело для всех нас новое. Время и опыт должны указать вернейшие к успеху пути. В настоящий же момент этого дела необходима совокупность посильных трудов каждого из нас. В земском деле, как и во всех случаях, мой девиз один и тот же: безусловная во всем откровенность, строгое безпристрастие и полная готовность искреннего, дружного содействия. Позвольте, милостивые государи, рассчитывать на взаимность» [6, с. 106].

Всебічне сприяння у створенні земського самоврядування з боку губернатора кн. С. П. Голіцина, сприятливо вплинуло на подальший розвиток земських установ Чернігівської губернії.

С. П. Голіцин вважав протиприродним, що в Чернігові для дівчат немає навчальних закладів. Адже хлопчики здобували освіту у Чернігівській гімназії, духовній семінарії, повітовому училищі. З цього приводу зусиллями губернатора С. П. Голіцина, а також представників дворянства, земства, міської думи 15 жовтня 1865 р. у губернському центрі створюється першорозрядне чотирикласне жіноче училище, яке незабаром стало гімназією [5, с. 59]. Спочатку перший Чернігівський жіночий навчальний заклад містився у приміщенні колишнього ланкастерського училища. Але кількість дівчат, бажаючих отримати середню освіту, швидко зростала і у 1867 р. для гімназії було зведено дерев'яний будинок. У 1899 р. жіноча гімназія розмістилася у кам'яному домі, спорудженому майже повністю на пожертви князя М. Д. Долгорукова, за проектом архітектора Д. В. Савицького. Для гімназичної будівлі були виділені землі на території колишньої Чернігівської фортеці. Створення жіночої гімназії стало важливим етапом у справі розвитку жіночої освіти на Чернігівщині [8, ст. 82].

Під час губернаторства С. П. Голіцина у 1866 р. було відкрито Прилуцьку земську лікарню, а 1868 р. в Чернігові засновану фельдшерську школу, яка розмішувалась на території земської лікарні. Розпочалось видання «Записок Черниговского губернского статистического комитета» (1866–1872), «Земского сборника Черниговской губернии» (1870–1917), які і донині є важливими історико-економічними джерелами для вивчення минувшини Чернігівщини. У 1865 р. чернігівці отримали неабиякий подарунок – видану у Санкт-Петербурзі книгу М. О. Домонтовича «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». Саме С. П. Голіцин надав досліднику всебічну допомогу, щоб «Материалы» побачили світ. Це дослідження і сьогодні використовується істориками, економістами, краєзнавцями.

За період перебування на посаді чернігівського губернатора С. П. Голіцин був нагороджений орденами св. Станислава 1 ступеня (1865), св. Анни 1 ступеня (1867), св. Володимира 2 ступеня (1870) [9, с. 57].

Як зазначив О. М. Лазаревський: «Князя С. П. Голицына я близко знал, впоследствии, как губернатора и как частного человека, и, не обинуясь скажу, что это был безусловно честный и добрый человек, а к тому же безсребренник» [2, с. 363].

18 січня 1870 р. С. П. Голіцин був звільнений з посади чернігівського губернатора за власним бажанням. Він перебрався до Санкт-Петербурга, де перейшов на придворну службу і 30 серпня 1874 р.

був призначений генерал-ад'ютантом імператора Олександра II. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. С. П. Голицін був головою Комісії, яка займалася турецькими військовополоненими, та перебував у розпорядженні Головнокомандуючого діючою армією, забезпечуючи керівництво санітарною частиною. Незабаром С. П. Голицін отримав звання генерал-лейтенанта, а також був нагороджений орденами Білого Орла, Брауншвейгським Генріха-Льва з мечами и 1 ступеня Вендської корони. У 1879 р. він був призначений перебувати при імператорі Олександрі II. При дворі С. П. Голицін перебував до 1882 р. [9, с. 55]. У 1886 р. він був нагороджений третім за значимістю у Російській імперії орденом Олександра Невського [9, с. 57]. Помер С. П. Голицін 2 лютого 1888 р. в маєтку Троїцько-Кайнарджі Московської губернії [8, с. 83].

Таким чином, за десять років губернаторства князя С. П. Голицина у Чернігівській губернії було впроваджено селянську, земську та судову реформи, в Чернігові відкрито жіночу гімназію, розпочалось видання «Записок Черниговского губернского статистического комитета» та «Земского сборника Черниговской губернии».

Джерела та література:

1. С. П. Голицін народився 14 серпня 1815 р. в Санкт-Петербурзі у родині князя Павла Олексійовича Голицина (1782–1848) та його дружини Варвари Сергіївни Кагульської (1791–1875). П. О. Голицін був дійсним статським радником, камергером [Держархів Чернігівської обл., ф. 776, оп. 1, спр. 1, 88 арк.
2. Лазаревский А. Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863 гг.) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1901. – № 3. – С. 352–367
3. Лазаревский А. Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863 гг.) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1901. – № 5. – С. 82–300.
4. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. В 2 т. / Г. А. Милорадович. – СПб.: Санкт-Петербургская Губернская типография, 1901. – Т. 2. – С. 8.
5. Морозова А. Чернігівські губернатори др. пол. XIX – поч. XX ст. / А. Морозова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 58–63.
6. Рахно О. Земська реформа 1864 р. і утворення органів земського самоврядування в Чернігівській губернії / О. Рахно // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 101–107.
7. Реформа 1861 г. и крестьянское движение на Черниговщине. Подборка документов / Сост.: И.И. Фастовская, М.Т. Яцура. – Чернигов, 1976. – 110 с.
8. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Ред. О. В. Ткаченко. – Чернігів : РВК Деснян. правда, 1998. – 148 с.
9. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. Морозова А. В., Полетун Н. М.; предисл., прилож. Морозовой А. В. – Чернигов : РИК «Деснянская правда», 2006. – С. 52–59.
10. Апраксина Л. П. [Голицін С. П. Електронний ресурс] Кагульська В. С. Електронний ресурс] Вугаевич И. В. Безугловка / И. В. Вугаевич, В. А. Дятлов, Е. Г. Терещенко, Ф. А. Штыпа // История городов и сел Украинской ССР. В 26 т. Черниговская область. – К. : Институт истории Академии наук УССР, 1983. – С. 468–477.
11. Голицын С. П. Печатная правда / С. П. Голицын. – СПб. : Изд. Ю.А. Юнгмейстер, 1858. – 47 с.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Маргарита Гарига

М. П. ТАРАТИН – ДОСЛІДНИК СЕЛА ВИХВОСТІВ (До 90-річчя від дня народження)

В статті аналізуються окремі питання біографії М. П. Таратина – засновника і директора літературно-краєзнавчого музею у с. Вихвостів.

Ключові слова: М. П. Таратин, М. М. Коцюбинський, с. Вихвостів, краєзнавство.

Історію творять не лише академіки та професори, а й десятки тисяч музейних працівників, щкільних вчителів тощо. Саме їх щоденний пошук живить повноводну річку історичних досліджень свіжими струменями конкретних фактів. Одним з тих, хто творив місцеву історію Чернігівщини, був М.П. Таратин – засновник і директор літературно-краєзнавчого музею повісті М. М. Коцюбинського «Fata morgana».

За 40 кілометрів на північ від Чернігова, на берегах річки Чиж-Миж, розкинулося село Вихвостів Городнянського району Чернігівської області. Вперше в писемних джерелах воно згадується наприкінці XVI ст. З 1618 р. село перебувало під владою шляхетської Польщі. У 1654–1702 рр. входило до складу Городнянської сотні Чернігівського полку [1, с. 125]. Але ж чим саме відоме воно в Україні? Насамперед, трагічними подіями далекого 1905 року, коли місцеві багатії вчинили жорстокий самосуд над шістьнадцятьма бідняками-повстанцями, які розгромили економію поміщика Гриневського. Саме ці факти згодом ляжуть в основу заключних розділів повісті Михайла Коцюбинського «Fata morgana» (1910 р.), де він досить докладно і точно розкриває суть всієї трагедії.

Керівну роль у розвитку революційного руху у Вихвостіві відіграли соціал-демократичні організації. Вони посилали в селянські і робітничі середовища агітаторів, розповсюджували листівки, які закликали до революційної боротьби. Напередодні революції 1905 р. село налічувало 280 дворів із кількістю населення 984 чоловіка [1, с. 126] і мало вигляд, ніби за М. М. Коцюбинським: «Село, хлібороби, земля... Яке все бідне, злиденне. Вийдеш за село, то на захід шумить могутній дубовий ліс поміщика Гриневського, а по інших сторонах лежать поля – землі того ж Гриневського, а далі генген за 2–4 км вже бовваніють села Звеничів, Івашківка, Куликівка, В. Листвен, Тупичів, Бурівка... Тіснота, злидні, голод. ...» [4, с. 55].

Цю життєву ситуацію великий український письменник М. М. Коцюбинський вкладає в уста свого героя Хоми Гудзя – головного героя повісті «Fata morgana», який із болем і відчаєм говорить Андрію Волику: «Бачиш отих, що там... і тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкан ставлять, як на вовка... Запоганили землю, наче короста... Скільки їх – жменька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами; наче зашморгом шию, загнали в шпарку – бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші...». [4, с. 60]. Коли вже після низки повстань на Городнянщині у ніч з 26 на 27 жовтня 1905 р. запалали економія, маєток і винокурний завод поміщика Гриневського

у Вихвостові, ватажки революційного руху в селі брати М. М. та В. М. Потапенки, С. Валах та інші намагалися надати повстанню організованості, але стихійність взяла верх. І вже 31 жовтня в наслідок змови заможних вихвостівців було вчинено самосуд над повсталими, яких по-звірячому вбили без суда і слідства. Саме їх братська могила досі збереглася у центрі села. [2, с. 260–261].

В історіографії цій події майже ніхто не присвятив спеціальних досліджень чи розвідок. Місцевими краєзнавцями було написано лише декілька невеличких статей, що були опубліковані в районних газетах «Новини Городнянщини» та «Колгоспний промінь». Окрім того, продовжувала дослідження цієї проблеми дочка М. М. Коцюбинського К. М. Коцюбинська. [6, с. 157–164]. Тому вихвостівська трагедія, на щастя, не загубилася в бурхливих хвилях історії, бо залишалася як в пам'яті очевидців, так і їхніх нащадків.

Вже у шкільному віці про трагедію почне згадувати талановитий хлопчисько Миколка Таратин, який на той час навчався у Тупичівській загальноосвітній школі і захоплювався краєзнавством, і тому у 1938 р. оповідання восьмикласника надрукують в обласній газеті «Більшовик» – нинішній «Деснянці», й уже до останніх днів життя ці події не дадуть спокою шанованому краєзнавцеві Миколі Павловичу Таратину (Рис. 1).

Народився він 19 грудня 1921 р. у с. Вихвостів Городнянського р-ну Чернігівської області, в сім'ї білоруського селянина, який емігрував спочатку до Сибіру, а потім був закинутий долею до Вихвостова. Мати його була переселенкою з Житомирщини. Шкільні роки М. П. Таратин згадує у своїй автобіографії із великим захопленням. Він пише: «школа хоч була і маленька, але привітна, уроки захоплюючими, але найцікавішою була мова, ми вчили українську, російська була предметною, а ось вдома слухали білоруські балачки, тому діти розмовляли на різних діалектах» [11]. Закінчивши 1939 р. Тупичівську семирічну школу, працював у районній газеті журналістом з 1939 по 1940 рр. У 1941 р. добровільно вступає до Харківського військового училища і згодом стає командиром взводу у військах Калінінського фронту. Він два рази потрапляв до німецького полону, з якого вдавалося втекти, переніс декілька тяжких поранень. Після війни отримав вищу освіту в Чернігівському (1949 р.) та Новозибківському (1954 р.) педінститутах. Працював учителем, завучем, директором Вихвостівської восьмирічної школи. В цей період він починає більш ґрунтовно займатися науковою роботою, збором фольклору, етнографічних матеріалів про рідне село. Був ініціатором реставрації та зведення в селі обеліску слави загиблим воїнам, пам'ятника М. М. Коцюбинському (1969 р.).

1981 р. М. П. Таратин вийшов на пенсію. Після виходу на пенсію він пише документально-історичну повість «Больно ступать по сердцу». Став ініціатором заснування, а згодом і директором літературно-краєзнавчого музею повісті М. М. Коцюбинського «*Fata morgana*» в с. Вихвостів (Рис. 2). Зараз в експозиції музею представлені 6 тис. експонатів, що ілюструють криваві події 1905 р., а також історію села від найдавніших часів до сьогодення. Вони розміщені в чотирьох залах, в залежності від історичних періодів. М. П. Таратин був автором наукових нарисів та статей у виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область» [2], республіканських та обласних газетах «Радянська освіта», «Черниговский полдень», «Чернігівські відомості», «Літературна Україна», «Український історичний журнал» [7] та ін.

Основний його науковий доробок присвячений історії с. Вихвостів. Книги «У боротьбі здобута воля», 1978 р. [8], «М. М. Коцюбинський і Вихвостів», 2006 р. [7], «Больно ступать по сердцу», 2005 р. [10], «Віковий біль села» (рукопис), 1996 р. та більше 100 статей в періодичних виданнях, присвячених Вихвостову, його історії та культурі. Наприкінці життя почне вивчати

причини «бандитизму» в 1919–1921 рр. на Городнянщині. Більшість його книг були видані вже після смерті автора його дітьми. М. П. Таратин ще прижиттєво став лауреатом літературних премій імені М. М. Коцюбинського (1994 р.), С. М. Остапенка (1980 р.) та нагороджений грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1975 р.) за досягнення в літературі. Помер М. П. Таратин 31 травня 2001 р. на 79 році життя, але залишив помітний слід в історичній пам'яті Чернігівського краю.

Відтак, можемо вважати, що М. П. Таратин – один із відомих і шанованих краєзнавців Чернігівщини; пам'ять про нього залишається в наукових колах. Його доробок налічує більше сотні наукових праць, статей, розвідок, що описують с. Вихвостів – село, в якому жили відважні і героїчні люди.

Джерела та література:

1. Вихвостів // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ, 1990. – С. 125–136.
2. Вихвостів // История городов и сел Украинской ССР. В 26 т. Черниговская область / Под ред. Половец В. М., Близнюк А. Н., Бутич И. Л. и др. – К. : Институт истории Академии Наук УССР, 1972. – С. 255–262.
3. Ковалець Я. Патріот, воїн, дослідник / Я. Ковалець // Пульс. – 2004. – № 46. – С. 20–21.
4. Коцюбинський М. Твори в трьох томах / М. Коцюбинський. – К. : АН УРСР, 1955. – Т. 3. – С. 55.
5. Кужільний І. Літописець рідного села / І. Кужільний // Венок пам'яті (збірник статей) – Петропавловск-Камчатский, 2006. – С. 60–65.
6. Коцюбинська К. Як Михайло Коцюбинський працював над повістю «Фата моргана»: (За матеріалами музею М. Коцюбинського) / К. Коцюбинська // Вітчизна. – 1950 – № 5. – С. 157–164.
7. Таратин М. Вихвостів / М. Таратин М., Ф. Спиридонів // УЇЖ. – 1964. – № 5. – С. 27–29.
8. Таратин М. У боротьбі здобута воля / М. Таратин. – К. : Знання 1976. – 46 с.
9. Таратин М. В дорозі: М. Коцюбинський і Вихвостів / М. Таратин // Сільські новини. – 1965. – 23 жовтня.
10. Таратин М. Больно ступать по серджу / М. Таратин. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005.
11. [Автобіографія] М. П. Таратин // Архів Чернігівського літературного музею ім. М. М. Коцюбинського. – Н/Д 8099.

ДОДАТКИ.

Рис. 1. М. П. Таратин за роботою (1976 р.).

Рис. 2. Літературно-краєзнавчий музей повісті М. М. Коцюбинського «Fata morgana» у с. Виховстві Городянського району Чернігівської області.

ЧОРНИЙ БЕРЕЗЕНЬ 1943 р. В ІСТОРІЇ КОРЮКІВКИ

У статті розкриваються причини наслідки фатального для майже 7000 жителів Корюківка початку березня 1943 р., коли місто було вщент спалене окупантами.

Ключові слова: Корюківка, мирне населення, каральна акція, радянські партизани, історична пам'ять.

Серед ключових подій минулого України була і залишається Велика Вітчизняна війна та доля українського народу у період Другої світової війни в цілому. Страшні злочини окупантів стосовно мирного населення – це одна із найжахливіших сторінок нашої історії.

Уже з середини 1942 р. вагомим фактором збройного протиборства з агресором став партизансько-підпільний рух. Десятки тисяч озброєних партизан України завдавали дошкульних ударів по тилах ворога, ставили під серйозну загрозу його комунікації, проводили масштабні диверсійні компанії [3]. Проте досить часто успіхи радянських партизан викликали зловісні відплатні акції з боку загарбників. Яскраво червоним, кривавим слідом в історії України простягається через призму років Корюківська трагедія 1943-го року.

Вченими підраховано: 377 сіл разом із жителями спалили гітлерівці на Україні. Трагедія в поліському містечку Корюківці була наймасштабнішою й найкривавішою не лише на теренах Радянського Союзу, а й усїєї Європи. Цей районний центр на півночі Чернігівської області втратив за два перших дня березня 1943 р. майже 7 тисяч чоловік. І масштаби втрат, і нелюдський спосіб знищення, і навіть та прикра обставина, що трагедія Корюківки упродовж десятиліть хвилювала тільки нечисленних свідків масової страти та їхніх нащадків, у наш час заново привернули увагу громадськості, зацікавили істориків. Останнім часом з'явилося декілька публікацій, автори яких прагнули по-новому підійти до оцінок причин та наслідків цього масштабного злочину. Звичайно, смерть навіть однієї людини – трагедія, і все-таки елементарне співставлення даних про жертви білоруської Хатині (149 осіб), французького села Орадур-сюр-Глан (642 страчених) і української Корюківки змушує задуматися над простим питанням: чому про злочини нацистів та їхніх посібників у перших двох випадках знає весь світ, а трагедія жителів Корюківки ледве чи відома за межами області [9]. Отже, проблема гідного вшанування жертв набуває особливого значення. Д. Веденєв вважає, що це – кривавий епізод «реалізації масштабної антилюдської програми гітлерівського рейху плану «Ост», який у повному обсязі був оприлюднений тільки у 2009 р.» [1]. Нарешті постало гостре й непросто питання про роль у цих подіях партизанського з'єднання О. Федорова. Як писав С. Павленко: «Чому партизани, за дії яких розплачувалось мирне населення, були практично поряд і навіть не зробили спроби відлякнути карателів?» [10, с. 111]. Видана у 2012 р. збірка документів і матеріалів «Корюківка, 1943: злочин проти людяності» певною мірою дала відповіді на ці та деякі інші питання [5], але презентація видання, яка відбулася наприкінці січня 2011 р. в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського показала, що багато проблем ще чекають на своє розв'язання. Проте варто наголосити, що усі виступаючі були єдині в одному: потрібно на державному рівні організувати вшанування всіх загиблих у 70-річницю трагедії (2013 р.), створити гідний пам'ятник корюківчанам та їхньому спаленому місту [6].

Коли 5 вересня 1941 р. гітлерівські війська захопили місто Корюківка, то відразу почали насаджувати «новий порядок»: грабувати населення, розстрілювати радянських активістів. Вони взяли на облік і на початку 1942 р. розстріляли близько 300 мешканців єврейської національності [1].

Ситуація в даному регіоні ускладнювалася ще й тим, що з березня 1942 р. на півночі області діяли з'єднання О. Федорова та партизанський загін імені Сталіна (командир М. Попудренко). У буклеті, виданому у Корюківці, наголошується, цей край був «центром радянського партизанського руху на Чернігівщині» [7]. У лютому 1943 р. партизани О. Федорова вийшли в ліси поблизу Корюківки і заходилися заготовляти у навколишніх селах продовольство [4, с. 44]. Окупанти відреагували миттєво. Наказ коменданта міста застерігав: «Попереджаю населення сіл Гути Студенецької, Перелюба, Тихоновичів і Корюківки, що коли воно не припинить зв'язків із партизанами, названі села будуть спалені, а їх мешканці розстріляні». С. Павленко зазначив, що уже були й прецеденти: карателі спалили Єліне (296 осіб страчено), Мостки, Клюси (128 жителів) [10, с. 111–112]. Проте 27 лютого партизанами була здійснена «корюківська операція». Наслідки її потребують подальшого вивчення, бо існує нагальна потреба уточнити і кількість трофеїв, і число знищених окупантів, і навіть звільнених в'язнів гітлерівської тюрми. Партизани, покидаючи місто, попередили про можливість каральних акцій з боку окупантів. Разом з ними відправилися сотні людей, здатних тримати зброю, частина сімей партизанів та червоноармійців. У місті залишилися малі, старі, хворі й ті, хто вважав, що нічим не завинив перед окупантами [4, с. 45]. Не варто забувати, що все це відбувалося взимку. Багато людей просто фізично не могли вижити у землянках. Мешканці були налякані, але ніхто не очікував такої швидкої і кривавої розправи.

Уже на світанку 1 березня карателі з'явилися в околицях Корюківки, оточуючи населений пункт від вокзалу й з боку шляху, що вів на Щорс. Повністю перекрити всі виходи вони не могли, бо швидше за все їх було лише близько 300 осіб [10, с. 115]. Але це були добре озброєні, натреновані вбивці. Почалася жорстока розправа над ні в чому не повинним населенням. Усіх мешканців заганяли групами по 50-100 чоловік у великі приміщення міста: церкву, ресторан, будинок земельного відділу, театр і розстрілювали. «Одночасно прочісували всі хати і вбивали жителів» [7].

Читаючи свідчення очевидців, стає моторошно від думки, що такі страшні злочини творилися на нашій землі не так уже й давно.

«Моя маленька дочка лежала в мене на грудях, коли в нас почали стріляти в ресторані. Заганяли тут як худобу на бойню... Фашист поцілів мені в око... і я більше нічого не пам'ятаю. Трьох моїх діточок було вбито. Навіть поховати їх не довелося... спалили їх кляті хати», — згадував Євген Римар [4, с. 49].

«Увірвались ті – чорні з білими черепами на рукаві – до нашої хати. Я встигла на горищі сховатись. З порога почали вони з автоматів строчити. Я від жаху втратила свідомість. А як опритомніла... Спустилась униз, до хати, і думала, що втратила глузд – лежать на долівці люди, всі побиті. У дочки розбитий череп, синок під столом постріляний лежить. І батько, і мати, і сусіди. А кров по хаті до порога струмками біжить. Впала я на трупи як мертва» – спогади К. Н. Мазуркіної [4, с. 38–39]. Очевидці згадували, що дим від пожеж було видно у Щорсі, Сосниці, Холмах. Страшною несподіванкою для тих, хто вижив, стало те, що карателі повернулися 9 березня, «щоб добити вцілілих» [5, с. 38–39]. На матеріалах розповідей свідків трагедії було побудовано документальний фільм, який демонструвався по Чернігівському телебаченню. Згодом телеканал «ІНТЕР» також зняв свою версію тих страшних подій. Все побачене, прочитане, почуте, справляє надто тяжке враження...

Як зазначила О. Толкачова, молодший науковий співробітник Корюківського історичного музею, на Міжнародній науковій конференції, що відбулася в м. Корюківка, 14 грудня 2011 р., аналіз свідчень дає можливість відтворити послідовність трагедії, конкретизує дії карателів та поведінку беззахисного, мирного населення Корюківки. Завдяки свідченням дослідники дізналися про подальші каральні дії окупантів 9 березня 1943 р. і наступне переслідування вцілілих корюківчан по селах району. Проміжні результати виявлення нових прізвищ оприлюднено у представленому на конференції довіднику «Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року» [8, с. 161–180]. Таким чином, з близько 7 тис. загиблих на сьогоднішній день ідентифіковано тільки 1396 жертв. Робота зі встановлення прізвищ та іншої інформації про вбитих під час цього злочину корюківчан продовжується, а в наступному році планується видати Мартиролог уже із доповненнями, уточненнями та новою інформацією. Необхідність цієї роботи полягає в дослідженні та обліку поховань, що є не тільки даниною пам'яті, але й підставою для проведення майбутнього перепоховання на території Меморіального комплексу праху жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами, який планується спорудити на виконання Указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії» від 22 вересня 2011 р. [3].

Президент України Віктор Янукович зазначив: «Суд історії не має термінів давнини, допоки пам'ять живе у серцях нащадків». І це саме так, адже ми не маємо морального права забувати про страшну й криваву сторінку нашої історії; пам'ять про закатованих людей буде з нами завжди.

Джерел та літератури:

1. Веденєєв Д. Кров і попіл Корюківки / Д. Веденєєв // Дзеркало тижня. – 2011. – 26 лютого – 4 березня. – С. 14.
2. Гончар О. Коли на Полісся приходить весна – сльозою гіркою умита вона... / О. Гончар // Маяк (Корюківка). – 2011. – 5 березня. – С. 2.
3. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів : Десна-Поліграф, 2012. – 144 с.
4. Корюківка: наша біль і любов / Устименко В. Є., Борисенко І. Д., Горовий В. В., Зборщик М. В. та ін. – К., 2003. – 140 с.
5. Корюківка, 1943: злочин проти людяності: Зб. документів і матеріалів / Упоряд. С. В. Бутко, Т. В. Макаренко. – Чернігів, 2010. – 88 с.
6. Корюківка, 1943: злочин проти людяності: Презентація книги // Маяк (Корюківка). – 2011. – 29 січня. – С. 2.
7. Корюківка: 1–2 березня 1943 року: Знищення гітлерівськими карателями містечка разом із мирним населенням: Буклет / Упоряд. С. В. Бутко, Т. В. Макаренко. – Корюківка, 2011.
8. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківська районна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С. В. Бутко, О. О. Толкачова; Відп. ред. : Р. І. Пилявець. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2011. – 220 с.
9. Назаренко В. Дотла: правда про Корюківську трагедію 1943 р. / В. Назаренко // Деснянська правда. – 2010. – 13 березня. – С. 2.
10. Павленко С. Чорний понеділок Корюківки / С. Павленко // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 111–121.

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОЛОДОМОР ТА РОЗКУРКУЛЕННЯ НА ГОРОДНЯНЩИНІ

Стаття присвячена трагічним подіям Голодомору 1932–1933 рр. На матеріалах усної історії та документальних джерел досліджено впровадження політики колективізації та розкуркулення у Городнянському районі Чернігівської області.

Ключові слова: голодомор, колективізація, розкуркулення, геноцид.

Найжахливішим злочином тоталітарної системи проти українського народу став штучний голод 1932–1933 рр. Наслідки, без сумніву, дають право віднести геноцид українського народу до найбільш трагічних подій в історії людства. Для висвітлення однієї з найбільш актуальних проблем в історії України потрібна не одна тисяча документальних свідчень. Без них не може бути правдивої розповіді і про винуватців трагедії на місцях, і про масштаби і наслідки голоду в межах України. Особливо важливо дослідити регіональні особливості голодомору з використанням як документальних джерел, так і джерел усної історії. Вивчення цієї трагічної сторінки у вітчизняній історії має і практичне значення, оскільки сприятиме тому, щоб не допустити фатальних помилок, які призвели до встановлення і зміцнення тоталітарного режиму в Україні.

Метою даної статті є впровадження до наукового обігу джерел усної історії та документальних матеріалів, які переконливо доводять факт існування геноциду на українських землях на прикладі Городнянського району Чернігівської області.

Тиск у питанні впровадження примусової колективізації та нелюдської продовольчої політики в СРСР відбувався по вертикалі органів влади від загальносоюзних до республіканських, обласних та районних. У виданій наприкінці 1933 р. Чернігівським обласним організаційним бюро КП(б)У постанові йшлося, що слід звернути увагу всіх районних продовольчих комітетів на необхідність своєчасного стягнення грошових та натуральних штрафів з селянства. Обласний партійний осередок наполягав на тому, що ефективність застосування репресій зовсім недостатня і не досягає мети, особливо по районах Городнянському, Чернігівському, Роменському, Ріпкинському, Остерському, Козелецькому, Добрянському. Було відмічено слабку боротьбу зі спекуляцією хлібом як на базарах, так і поза ними та запропоновано залучити до боротьби з нею на місцях органи ОДПУ, прокуратури та суду, а також партійні і радянські організації [11]. Таким чином, в розпал голоду та страждань мешканців Чернігівщини влада не соромилась застосовувати в офіційних документах слово «репресії» та наполягати на їх посиленні.

В звіті першого секретаря обкому КП(б)У на першій обласній партконференції зазначалося, що остаточний план хлібозаготівлі по району складає 2649 тонн, з них по колгоспному сектору – 422 тонни, по одноосібному – 2227 тонн. Загальний план на кінець 1933 р. виконаний в кількості 1621 тонна – 61, 1 %. Далі зазначалося, що колгоспний сектор і по зерновим, і по незерновим культурам плани виконує і навіть перевиконує, тоді як одноосібний сектор ледь дотягує до половини хлібозаготівель [9]. З цього напрашувались цілком зрозумілі як для центральної, так і для місцевої влади висновки, що селянство, примусово зігнане до т.зв. колгоспів, обібрати значно легше.

Обласний партійний лідер у перекрученнях ліній партій в питаннях хлібозаготівлі звинувачував нижче районне керівництво: справа доходила до того, що бригада на чолі з членом

партії за недовиконання пуда чи двох хлібозаготівель приходила до середняка, а іноді до бідняка і забирала буквально все. Були випадки, коли навіть у інваліда розбивали вікна, руйнували печі у хаті. Партійний керівник області обурювався, що свавілля у продовольчій справі набрало досить широких розмірів [8]. На цій же конференції зазначалося, що труднощів колективізації зазнали села Будище і Гніздище [8]. Зрозуміло, що вище керівництво країни злочини влади пояснювало перекрученнями на обласному рівні, а обласне керівництво, рятуючи власні життя, перекидало відповідальність нижче на районну ланку.

В нашому розпорядженні є документи про розкуркулення родини Болотян Кіндрата Євсійовича з села Смичин Городнянського району. Одним із найбільш показових документів є облікова картка на виселення куркульства за підписом голови операційної трійки (він же секретар районного комітету партії) Федорченка, голови райвиконкому Охрименка, райуповноваженого ДПУ Зуєвського). В даному документі вказані всі члени родини, що підлягали виселенню: Болотян Кіндрат Євсійович 46 років, син Назар Кіндратович 27 років, дружина Ксенія Василівна 46 років, невістка Анна 26 років, дочка Ксенія Кіндратівна 24 років, син Семен Кіндратович 15 років, онука Параска 2 років, мати Уляна 67 років. Всього членів родини було 8, працездатних – 4 [12, арк.1].

В документі вказувалось соціальне становище родини до революції. Родина Болотян мала: землі 75 дес., коней 5, корів 3, свиней 12, овець 30, 1 будинок, 2 клуні, 3 амбара, 4 сараї, мала сезонну найману робочу силу від 3 до 20 осіб. На момент 1927 року в них залишилося: землі 12 дес., коней 2, корів 2, овець 8, свиней 3, молотилка, соломорізка, віялка. Отже, родина вперше була вже розкуркулена у 1921 році. Крім того, ця родина добровільно не вступила до колгоспу. Вказувалося, що члени родини Болотян не були позбавлені права голосу (не входили до категорії т.зв. позбавленців). З документу відомо, що в 1931 р. Болотян Кіндрат Євсійович був оштрафований на 1200 руб. Враховувалось, що в жодних арміях, білій або іншій, під час Громадянської війни голова родини не служив, жодних антирадянських виступів або агітацій за ним не значилося. Але в результаті цю родину виселили на Урал 30 травня 1931 року за участю районної групи ДПУ [12, арк. 1-4]. Можемо зробити висновки, що родина, яка нічим не завинила перед радянською владою була розкуркулена лише за те, що мала до революції значні наділи землі та велике господарство, а, отже, потенційно могла бути опозиційною до існуючої більшовицької влади. В 1931 році, вони розкуркулювалися вже вдруге. Єдиною провиною родини перед державою була неможливість виконання нереальних планів хлібозаготівлі. Це був типовий приклад розкуркулення, як для Городнянського району, так і для України в цілому.

Подальша доля родини склалася так: Кіндрат Євсійович помер у 1932 р., Назар Кіндратович – у 1941 р., Анна та Параска – у 1932 р. У зв'язку з тим, що син голови родини Семен Кіндратович воював в лавах Червоної Армії у Великій Вітчизняній війні, його мати Ксенію Василівну та племінника Олексія Назаровича було звільнено із спецпоселення. Реабілітовані Болотяни були 31 серпня 1998 року [10, арк. 5].

З усних свідчень можемо навести і інші приклади сімейних трагедій 1932–1933 рр. Римар Олександр Якимович 1926 року народження із села Мощенка Городнянського району зазначає, що в сім'ї його батьків Римара Якіма Андрійовича та Марії Кирилівни було 9 дітей: 6 братів та 3 сестер. Жили вони непогано, їх батько вважався заможним чоловіком. Він мав землю, пару коней, корову, все необхідне господарство. У кожного господаря тоді було по 4 комори для зберігання зерна і ще гумно (тік) для скошеного хліба. Наприкінці 1932 року розпочалася масова колективізація у селі.

Комсомольці зібрали все село на збори і повідомили, що треба здавати все своє господарство у колгосп. Батько не погодився, і його обклали податком у 5–6 центнерів. Батько вирішив: поки є хліб, краще заплатити, але господарство вдруге обклали податком. Родина його сплатити не могла, зазначає Римар, і їх вигнали з хати. Сім'я відправилася жити на гумно. Один з братів Олександра Якимовича – Степан був комсомольцем. Він говорив батькові, що колективізація – правильна, що треба все віддати до колгоспу. Зрештою батько написав заяву, що вступає до колгоспу, і сім'ю Римарів пустили жити до їхньої ж, але вже пустої хати. Їжі не було. Почалося справжнє пекло. Навесні 1933 року їли сосну, гнилу картоплю, щавель. Мати варила його у воді, називаючи це «борщем». Схожі були на скелети з опухлими животами [4]. Це також один з типових прикладів розкуркуленої сім'ї, що якраз демонструє методи та наслідки суцільної колективізації в Городнянському районі.

За свідченнями Скрипко Марії Федотівни 1923 року народження, жительки села Бутівка Городнянського району ми можемо простежити долю ще однієї сім'ї. Вона зазначає, що її батько, Скрипко Федот Васильович, 1900 року народження, був розкуркулений ще у 1930 році. Спочатку його посадили у слідчий ізолятор у Городні, а після винесення вироку відправили на будівництво каналу Волга–Москва. У хаті залишилося четверо осіб: мати, семирічна Марія, чотирирічний брат Михайло і дворічна сестричка Валентина. Марія Федотівна згадує, наскільки під час голоду було важко жити. Вони, малі діти на той час, просили їсти, а матері не було чим годувати. Хліба не бачили, їли ладки з щавлю, конюшини, люпину, іноді знаходились якісь колоски на колгоспному полі. Але ті вилазки за поживою були дуже небезпечними, бо поля охоронялися [3].

Якось, згадує Марія Федотівна, її матір схопили на полі з колосками у руці і стали бити. Вона була на волосинці від смерті, ледве відійшла. Тоді сиділи за столом і гомоніли про їжу, не про якусь вишукану, а будь-яку, хоч би що-небудь у рота вкинути, щоб голод вгамувати. Мати вирішила знову йти на поле. Картоплю вже викопали з колгоспних полів, сподівалася вибрати декілька картошин з непридатних для насіння. Однак злющий об'їждчик всюди рискав. Як не ховайся від нього – все одно помітить. Впіймас, відбере здобич, викине кошик, потрощить його, торбинку пошматує з вереском: «Як смієте красти добро артільне!». Ні сльози, ні благання на нього не діяли. Його і по імені ніхто не знав. Казали: «собацюра» або просто «об'їждчик» [3]

Жителька с. Конотоп Городнянського району Наталія Іванівна Лапа, 1928 р.н. згадувала, що хлібозаготівля залишила родину голодувати. Не було і що взути, і що одягти. Батьки її працювали у колгоспі, тому у них була корова. От вона і врятувала родину від голодної смерті. Ще Наталія Іванівна запам'ятала, що ловили та сушили рибу, варили юшку. Вижити допомогла річка Снов. Ходили по насіння конюшини, жарили з нього оладки. Словом, жилося тяжко [6].

Єфросинія Іванівна Шишова, жителька с. Вихвостів згадала той факт, що люди, які працювали в колгоспі, харчувались в їдальні. Її створив голова колгоспу Григорій Шишов. Це була дуже добра людина. Він намагався надати хоч якусь допомогу бідним, німічним односельцям [5].

За свідченнями жительки с. Володимирівка Ганни Гаврилівни Кравець в селі багатьох людей ходили опухлими від голоду і помирали. Майже чи не найпершою померла рідна сестра голови сільради [7].

Євдокія Василівна Черноус жителька с. Макишин розповіла, що вона і її брат Лука дуже рано залишилися сиротами. Рано помер батько. Мати вийшла заміж, але скоро теж померла. Вони залишилися жити з вітчимою та його другою дружиною... Напередодні колективізації у родини була земля, яку обробляли всією сім'єю. Названі батьки до колгоспу не вступали. Десь перед новим 1932 роком до їхнього подвір'я прийшли активісти села, забрали корову, коня, все зерно, яке зібрали з поля.

З клуні навіть вивезли солому й сіно. Мачуха зберегла лише рукавець квасолі, сховавши її в колыску, де спав маленький брат Іван. Це був харч лише на один день. Перед вітчимом поставили умову, якщо він не вступить до колгоспу, то заберуть і хату. Батьки погодились і на початку 1933 року вступили до колгоспу. Євдокія Василівні тоді виповнилося 16 років, вона була мала на зріст і дуже худа. Їй повезло потрапити працювати на колгоспну кухню. З колгоспної комори підвозила харчі до дитячого садка. Кухар іноді виділяла їй окраєць житнього хліба. Тоді здавалося, що про кращі ласощі, як хліб, не треба й мріяти. Ввечері вона приносила його додому і батько ділив його між дітьми.

Навесні 1933 року бригада активістів знову робила рейд по селу, збираючи у селян останні харчі. Після Великодня з колгоспної комори вивезли багато мішків з пшеницею та житом до Городні на залізницю. У цей час у Макишині почалася страшна трагедія – голод. Люди пухли від недоїдання, не могли ходити. Їх сусід Калінько Іван погнав пасти череду корів та й помер за річкою, прихилившись до маленької дикої грушки. У другій сусідки (переселенки з півдня України Мол Параски) помер трирічний син. Щоб врятуватись від голодної смерті, жителі села згодні були на будь-яку роботу в колгоспі. Місцеві керівники колгоспу (голова Садовий Юхим) організували для працюючих обіди. Обід варили в колгоспній бригаді у величезному чані. Це був суп-вода та «булани» з вівсяної муки. Кожен працівник одержував кухлик юшки й три «булани».

Весною 1933 року до їхньої оселі зайшов бригадир. Він запропонував Євдокії їхати підводою за село на роботу. Приїхали на поле шість підвод. На пагорбі лежала велика купа мішків із зерном. Такої кількості селяни не бачили навіть у колгоспній коморі. Якись незнайомі чоловіки вантажили мішки на підводу, і селяни допомагали відвозити їх до річки. Ці люди кидали мішки у річку. Для дівчат це було не зрозуміло: чому люди помирають від голоду, а тут топлять зерно?... У малих сестер і брата Євдокії почали пухнути животи й ноги, а в неї дуже часто ішла носом кров, кружилася голова. Усі речі мачуха виміняла на картоплю та зерно. Останній рушник, який ще покійна мама Євдокії підготувала їй на заручини, і той мусила віднести в сусіднє село Сахнівку та обміняти на пуд вівсяного борошна. Розповідь Черноус Є.В. була дуже емоційною. Вона бажає новим поколінням, щоб ніхто ніколи не зазнав такого горя [1].

Спогади Черноус Є.В. про знищення зерна в голодуючому селі є доказом абсолютно продуманої кампанії більшовицької влади, спрямованої на знищення українського села, яку жодними економічними чинниками виправдати неможливо. Влада, навіть на місцевому рівні, не намагалася приховати свої злочини, відверто і цинічно знущаючись над голодним селянством знищенням рятівного зерна. Подібні свідчення каменя на камені не залишають від аргументів деяких «науковців» про те, що голод на Україні був спричинений природними катаклізмами чи потребами індустріалізації.

Родину Ганни Львівни Короткої з с. Тупичів розкуркулили у 1930 р., бо батько відмовився іти до колгоспу. З господарства забрали все: коня, корову, свиней, збіжжя, розібрали і забрали хлів, ліс, що заготовили на нову хату, і все що було в хаті. Відібрали землю, залишили родину без засобів для існування. Батька посадили у в'язницю. А все майно продали на базарі з аукціону, розкупили його свої ж активісти колективізації та комсомольці. Активістка колгоспного руху Феськовец Катерина знайшла навіть закопану скриню з одягом, яку теж забрали. Мати пішла працювати в ліс, по найму, за це давали пайку: 1 кг хліба. Тим і годувалися. Старша сестра ходила доглядати дітей. Батько повернувся з тюрми хворий і в 1932 році взимку помер. Ганна Львівна додає, що найтяжче було пережити зиму. Навесні в лісі викопували «заячу капусту», їли молоде липове листя, а потім цвіт, збирали голівки з конюшини і їли. З спиртзаводу носили брагу, сушили, товкли, а потім пекли хліб,

додаючи липові голівки та гречану полову. Збирали на полі перемерзлу гнилу картоплю, сушили, товкли в ступі, домішували в ладки або варили кисіль. Люди пухли з голоду і помирали. В їхній родині померли батько Хоботня Лев Львович 1885 року народження (у 1932 р.) та бабуся Хоботня Ганна Львівна (у 1933 р.), поховані в с. Тупичеві [2].

Отже, можна зробити висновки, що голодомор торкнувся майже всієї території Городнянського району. Кількість жертв голодомору із зрозумілих причин невідома, але найбільш повні дані вміщені у доробку «Голодомор: невилпані сльози України (Городнянський район 1932-1933)», матеріали якого були підготовлені виконкомом сільських рад району. За цими даними відомо про 193 жертви голодомору 1932-1933 рр. по Городнянському району. Найбільше постраждали села Дроздовиця – 22 особи, Перепис – 21, Тупичів – 15, Івашківка – 13, Володимирівка – 13, Невкля – 12, Конотоп – 10, Солонівка – 9, Будище – 8, Хотівля – 6 [19, с. 37]. Найбільших масштабів трагедія набула у 1933 році – кількість загиблих – 118 осіб [19, с. 39]. Серед жертв представники всіх вікових груп від новонароджених до літніх людей, в т.ч. діти від народження до 15 років – понад 43 особи [19, с. 41].

Отже, документальні матеріали та свідчення усної історії на прикладі Городнянського району переконують, що голодомор був продуманою, заздалегідь передбаченою політикою більшовицької влади. Метою цієї політики було позбавитися від потенційно небезпечного для влади українського селянина, в своїй душі індивідуаліста, що вже постраждав від приходу радянської влади у 1917–1921 рр. Очікувати від такого селянина схвалення подальшої більшовицької політики не приходилося. І влада вирішила позбавитися від нього шляхом колективізації, застосувавши вже перевірений метод натравлювання однієї категорії селянства на іншу. Викачування продовольчих запасів з села також ставилося за мету, але побічну, оскільки пояснити викидання зерна у річку і побиття матерів за збирання відходів сільськогосподарського виробництва нею неможливо. Основна мета – зламати опір невдоволеного селянства голодомором, перетворивши основу української нації на бессловесних гвинтиків системи. Більшість населення району врятувалися завдяки природнім умовам Городнянщини, з її річками та лісами. Але найбільш хазяйновиті, а, отже, і найбільш небезпечні для влади, були розкуркулені, що дорівнювало обезголовленню села.

Джерела та література:

1. Спогад-розповідь жительки с. Макишин Євдокії Василівни Черноус, 1925 р. н.
2. Спогад-розповідь жительки с. Тупичів Ганни Львівни Короткої, 1924 р. н.
3. Спогад-розповідь жительки с. Бутівка Скрипка Марії Федотівни, 1923 р.н.
4. Спогад-розповідь жителя с. Мощенка Римара Олександра Якимовича, 1926 р.н.
5. Спогад-розповідь жительки с. Вихвостів Єфросинії Іванівни Шишової, 1928 р.н.
6. Спогад-розповідь жительки с. Конотоп Наталії Іванівни Лапи, 1928 р.н.
7. Спогад-розповідь жительки с. Володимирівка Ганни Гаврилівни Кравець, 1924 р.н.
8. ДАЧО, ф. П-470, оп.1, спр.126, арк. 47.
9. Із стенограми засідання Оргбюро КП(б)У Чернігівської області спільно з секретарями РПК про перебіг хлібозаготівлі у районі 18 листопада 1932 року // ДАЧО, ф. П-470, оп.1, спр. 160, арк. 29–30.
10. Фонд Городнянського історико-краєзнавчого музею. Лист Болотян А.Н. в Комісію до реабілітації. – Свердловсько область. – Тавдинський район. – с. Городище. – 5 арк.
11. ДАЧО, ф. П-470, оп. 1, спр. 21, арк. 24.
12. Фонд Городнянського історико-краєзнавчого музею. Учетная карточка по выселению кулачества. Сектор Киевский. – Район Городнянский. – Селение Смычтин. – Болотян К.Э. – 4 арк.
13. Голодомор: невилпані сльози України (Городнянський район 1932–1933). – Городня, 2008. – 68 с.

ГОНЧАРНІ КАХЛІ ЧЕРНІГІВЩИНИ: ГЕНЕЗА, ТИПОЛОГІЯ ТА ІКОНОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ

В статті висвітлено історія розвитку, типологія, художньо-стилістичні, композиційні та іконографічні особливості чернігівських кахель.

Ключові слова: лубки, монохромний розпис, «звізда», орнаментика.

Сюжетні зображення на пічних кахлях є одним з найцікавіших зразків масового прикладного мистецтва доби пізнього середньовіччя та нового часу. Вони відображають духовний світ давнього населення України, слугують дорогоцінним посібником для вивчення його побуту, звичаїв, художніх смаків, знайомлять з його віруваннями та світоглядом. Тому велике значення має походження цих сюжетів та їх тлумачення. Це питання залишається актуальним і донині. Ще дослідниця кахлів початку ХХ ст. Євгенія Спаська зазначала, що «сюжетні кахлі – це народні лубки, виконані в керамічній техніці» [2, с. 23].

Першою роботою, присвяченою безпосередньо чернігівським кахлям, є опублікована П. Лебединцевим посмертна записка М. Александровича про виявлені у Козельці кахлі ХVІІІ ст., в якій наводиться повний перелік їх сюжетів. Значно глибшим є дослідження К. Шероцького (1914). Описуючи кахлі ХVІІІ ст. з Козельця, автор не тільки перелічує й розподіляє сюжети на окремі тематичні групи, а й виявляє джерела їх походження, звертає увагу на художньо – стилістичні особливості та естетичні якості виробів, визначає їх місце та роль у системі житлового інтер'єру. До 1920-х рр. були розроблені основні методи дослідження кахлярства. Цінний фактологічний матеріал про технологічні та художньо-стилістичні особливості кахель Ніжина та Ічні містить стаття М. Фріде (1926). По-справжньому етапними в історії вивчення чернігівського кахлярства стали праці Є. Спаської, в яких ґрунтовно досліджені питання з історії розвитку кахельного виробництва, діяльності підприємств та окремих майстрів, визначені художньо-стилістичні особливості виробів (1927, 1928). Протягом 1930–1950-х років не вийшло жодної праці, присвяченої кахлярству Чернігівщини. Лише у 1960-х роках з'явилися публікації, що торкалися питань авторства (П. Мусієнко, 1963) та художніх особливостей (А. Бокотей, 1968) чернігівських кахель.

Наприкінці 1960-х років відомості про чернігівські кахлі були опубліковані у підрозділах про кераміку у складі «Історії українського мистецтва» (Ю. Лащук, П. Мусієнко, 1968, 1969) та «Нарисів з історії українського декоративно-прикладного мистецтва» (Ю. Лащук, 1969). Наукові публікації 1970–2007 рр. значно розширили коло питань, пов'язаних з дослідженням кахельного мистецтва Чернігівщини. Матеріали археологічних розкопок дали можливість повніше висвітлити розвиток чернігівського кахлярства в ХVІІ–ХVІІІ ст. (Л. Виногородська, 1985, 1988, 1992, 1993, 1997). Важливими у плані дослідження конструкції чернігівських печей ХVІІ–ХVІІІ ст. є публікації І. Ільєнка (1972) та Л. Виногородської і В. Руденка (2002). Низка питань з історії кахельного виробництва і локальних художніх особливостей кахель Чернігівщини розглядаються у статтях А. Бокотей (1974), В. Куриленка (1986, 1989), М. Овчарова (1991), Л. Орел (1993), В. Пуся (1995), Г. Стельмащук (1997), А. Василенка та І. Ігнатенка (2001), В. Мезенцева (2005), Л. Виногородської та Ю. Ситого (2004, 2007).

Незважаючи на цей багаторічний інтерес щодо проблем розвитку кахлярства Чернігівщини, поза увагою досліджень залишилися питання витоків та етапів генези чернігівських кахель, майже не приділено уваги проблемам їх типології, не визначений вплив привізних виробів на розвиток кахельного виробництва. Упродовж XI–XIII ст. виробництво полив'яних керамічних плиток на території Чернігово-Сіверщини досягло високого рівня. Наслідуючи візантійську традицію, давньоруські будівничі широко застосовували їх для покриття підлог культових та світських будівель, про що свідчать матеріали археологічних досліджень пам'яток давньоруської архітектури у Чернігові та Новгород-Сіверському. Внаслідок монголо-татарської навали на Чернігівщині зникли майже всі ремесла, пов'язані з візантійською традицією, у тому числі виготовлення полив'яних керамічних плиток. Упродовж XIV–XVI ст. відбувалася зміна культурно-естетичної та мистецької орієнтації з візантійської на західноєвропейську. Одним з результатів цього процесу стало налагодження кахельного виробництва. У цей час спостерігається співіснування мискових та плиткових кахель на території Новгород-Сіверського та Чернігова, а також Коропського та Сосницького районів. Найприкметнішою ознакою мискових кахель є їхня форма, що нагадує дещо урізані горщики. Плиткові кахлі мають товсту лицеву пластину, високий рельєфний декор та монохромне (зелене) покриття. В орнаментальному декорі домінують симетричні вісьові композиції із застосуванням мотивів ренесансної орнаментики (листя аканта, «вазон», перли), а також композиції з центральним розміщенням мотиву на плитці. В іконографії мотивів (двоголовий орел, «вершник», лев) простежується схожість з білоруськими, литовськими, західноукраїнськими та польськими кахлями XVI – початку XVII ст., а також з творами кам'яної пластики Княжої доби, у трактуванні образів виявляється вплив традицій народного мистецтва. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. продовжувалось виготовлення рельєфних кахель, у другій половині XVIII ст. розпочинається виробництво плоских кахель з розписним декором. У декорі кахель кінця XVII–XVIII ст. набувають поширення мотиви західноєвропейської та турецької текстильної орнаментики («вазон», «букет» «тюльпан», «гвоздика», акант), розповсюджуються композиції килимового типу. В художньо-стилістичному розвитку простежуються два напрями. Перший характеризується чітко вираженими ренесансно-бароковими впливами. В орнаментальному декорі домінують рослинні композиції, що містять елементи української барокової вишивки, металевої пластики, художнього різьблення. У сюжетних композиціях виявляється зв'язок з творами графіки. Втім, такі риси, як стилізація, вільне трактування образів, спрощеність композицій, надають виробам яскравого місцевого колориту, відображаючи процес переосмислення стильової орнаментики у дусі народних мистецьких традицій. Другому напрямку притаманні архаїзація стилю, відродження прадавніх язичницьких мотивів, що найповніше втілилось у геометричних композиціях, створених на основі традицій народного дерев'яного різьблення. Обидва напрями свідчать про утвердження у чернігівському кахлярстві національних рис та формування місцевого самобутнього стилю.

У цей час на території північних та східних регіонів з'явилися численні кахлярські осередки: Новгород-Сіверський, Чернігів, Батурин, Короп, Вороніж, Глухів, Кролевець, Погар, Стародуб. Процес формування кахельного виробництва в окремих осередках мав певні особливості, зумовлені рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Разом з тим простежуються спільні тенденції. Вдосконалення технологій обумовило підвищення технічних властивостей кахель, збагачення засобів полив'яного декору, зокрема спостерігається тяжіння до поліхромії. Водночас поширення кахель серед середніх верств населення сприяло збільшенню кількості теракотових виробів. Технологічна

та стилістична еволюція чернігівських кахель відбувалася під впливом українських, білоруських, литовських, російських та польських виробів.

У другій половині XVIII ст. чернігівські кахлі починають оздоблювати підполивним розписом на плоскій поверхні. Вони представлені творами майстра з Городні Сидора Перепілки. Нова техніка обумовила більший вплив образотворчих та літературних творів, унаслідок чого кахлі збагатились новим іконографічним репертуаром і набули чітко вираженої жанрової спрямованості. Серед джерел наслідування виявлені сюжети українських та російських гравюр, малюнків Київської Лаврської іконописної майстерні.

Упродовж XIX – початку XX ст. спостерігається співіснування як заводського, так і кустарного виробництва. Споживачами заводської продукції були представники дворянства, купці, міщани, продукція ж сільських майстрів набула поширення у побуті заможних селян та небагатих мешканців міст. Відповідно до цього відбувся розподіл чернігівських кахель на «панські» та «селянські». Серед підприємств по виготовленню «панських» кахель провідне місце посідали заводи Захарченка-Путі у Глухові та М. Єськова в Шатрищах, де виготовляли розписні вироби з чітко визначеною класицистичною спрямованістю. Вони вирізняються певними художньо-композиційними особливостями, що дозволяє віднести їх до кращих зразків заводського кахельного виробництва. Інші підприємства (завод графині Завадовської в Ущерп'ї Суразького повіту, завод А. Міклашевського в с. Волокитині Глухівського повіту, завод М. Листовської у Суразькому повіті) виготовляли прості білі та поліхромні рельєфні кахлі. У декорі переважали рослинні, а також сюжетні композиції. У 1870-х роках у с. Вороньках Козелецького повіту було створено майстерню під керівництвом О.Ю. Ягна, де на основі новітніх технологій були відроджені найкращі традиції давньоруської символіки.

Заводська продукція відзначалась непоганим технологічним рівнем, проте її художня якість постійно погіршувалась, що й стало однією з причин ліквідації кахельних підприємств на початку XX ст. У XIX ст. в умовах сільського виробництва продовжувалось виготовлення рельєфних кахель, в їхньому декорі спостерігається звертання до мотивів XVII–XVIII ст. На початку XX ст. набули поширення кахлі міського кустарного виробництва, в оздобленні яких позначилися впливи стилю модерн. Новим видом продукції наприкінці XIX – початку XX ст. стали рельєфні керамічні плитки для зовнішнього облицювання стін будинків.

Справжніми ж носіями найкращих мистецьких традицій у цей час стали сільські майстри. Поєднавши у своїх роботах впливи професійного кахлярства з народними мистецькими та фольклорними традиціями, вони наповнили кахлі новим змістом. На основі аналізу мальованих творів з Ічні, Ніжина, Коропа розкритий їх високий мистецький рівень, виявлені характерні риси творчості окремих майстрів.

Протягом XVIII–XIX ст. на Чернігівщині значного поширення набули привізні кахельні вироби. Їх печами другої половини XVIII – початку XIX ст. калужького та московського походження, що оздоблювали інтер'єри будинків представників козацької старшини, дворянства та заможних купців у Козельці, Батурині, Новгород-Сіверському, Ніжині, Ляличах. Ці вироби знайомили місцевих майстрів з новими художніми формами та технологіями, що сприяло виготовленню самобутніх, високохудожніх творів. Поширення ж у другій половині XIX ст. привізної продукції масового виробництва, виготовленої на заводах І. Андржейовського та С. Яроша в Києві, білоруських заводах у Вітебську, Кописі, Івенці, зумовило погіршення художніх якостей та стандартизацію місцевих кахель, що призвело до їх зникнення з ринку і остаточної ліквідації кахельного виробництва на початку XX ст.

Зазвичай розмір південно-чернігівських кахлів був 15-17х20-21 см. Більшість з них були однокольоровими (зелені, жовті, білі), або мали різні відтінки, залежно від кількості перепаленої в ній залізної ризи. В декорі кахель простежується система певних композиційних закономірностей, що виявилось у взаємозв'язку між видами декору, типом композиції або мотиву, стилістичними вимогами часу, середовищем побутування та місцевими традиціями, що визначали художньо-композиційні особливості кахель.

Геометричний орнамент. Найпростіші форми орнаменту представлені композиціями у вигляді концентричних ліній біля вінець у мискових кахлях кінця XVI ст., горизонтальних рядів та узору «риб'яча луска» в декорі кахель XVII–XVIII ст., мотиву «бігунця» в оздобленні карнизів селянських печей XIX ст. Переважна ж кількість геометричних композицій складаються з кількох мотивів, серед яких основними є хрест (прямий, косий, свастика) та солярні знаки (розетка), що здавна пов'язувались з язичницькою охоронною магією. Композиціям властива відкрита сітчаста структура. Чіткий ритм, узгодженість елементів, простота та ясність мотивів відповідають строгому ладу орнаментів народного різьблення на дереві, вишивки, ткацтва. В схемах композиційного укладу елементів простежуються графами прямого та скісного хрестів. Домінування прадавніх язичницьких мотивів було зумовлено поширенням кахель у народному побуті, внаслідок чого їх декор створювався відповідно до народних естетичних уподобань. *Рослинний орнамент.* Серед мотивів цього орнаменту найпоширенішими є «вазон» та «гілка», які, як правило, складають самостійну композицію. У процесі розвитку сформувалися два основні композиційні різновиди мотиву «вазона» – «кущовий» та «деревоподібний». Вони породили значну кількість варіантів, що різнилися формою основ, структурою букетів, конфігурацією квітів. «Вазони» «кущового» типу мали чітко виражене стильове походження і відображали процес засвоєння західноєвропейської орнаментики. В композиціях з деревоподібною структурою та у «вазонах» «селянських» кахель знайшли відображення процеси творчого переосмислення мотиву в дусі народних мистецьких та фольклорних традицій [Додаток 1]. Мотив «букету» або «гілки» присутній в декорі розписних кахель XIX ст. заводського та кустарного виробництва. Виявлено кілька варіантів, відмінних за способом компонування гілок (дві гілки обабіч третьої, дві перехрещені гілки з прямими вертикальним стеблом у центрі, одна гілка з бічними розгалуженнями), особливостями композиційної будови («гілки» з симетричною чи асиметричною ярусною побудовою, прямим або хвилястим стеблом), конфігурацією квітів у букеті. Незважаючи на загальну схожість схем, композиції заводських та кустарних виробів різняться засобами художньої виразності, що обумовлювалось як технологічними, так і стилістичними особливостями. У декорі кахель XVII–XIX ст. активно використовувались мотиви «крина», «трилистика», «гвоздики», «аканта». Вони утворювали або самостійну композицію, або виступали як додаткові деталі. Їх походження було пов'язане з впливами як західноєвропейської та східної орнаментики, так і давньослов'янських мистецьких традицій. *Рослинно-геометричний орнамент* являється композиціями двох типів –чотиричастинними вісьовими, які з'явилися на початку XVII ст., та сітчастими, що набули поширення з другої половини XVII ст. Основними геометричними мотивами орнаменту є хрест, що виступає як принцип композиційного укладу елементів, а також ромб. Серед рослинних мотивів слід відмітити мотиви «крина», «трилистика», «гвоздики», «гілки». *Тератологічний орнамент* представлений зображеннями тварин та птахів. В основі переважної кількості персонажів полягають образи фольклору (орел, кінь, півень) та народної міфології (сирин, василіск). Водночас присутність у композиціях таких істот, як двоголовий орел,

лев, козеріг, рак, у значній мірі була обумовлена впливом геральдичної та астрологічної символіки, характерної для творів західноєвропейського мистецтва XVII–XVIII ст. Птахи зображувались в профіль, часто зі складеними над гніздом крилами чи квіткою. Інколи вони малювались в польоті. Причому одне крило було під тулубом, інше – над ним. Проте це не реальні птахи, а граціозні, легкокрилі істоти, частенько з людським обличчям. Півень був також частим орнаментом не лише на посуді, а й на кахлях. Проте він був з гребенем та великим хвостом, інколи птах стояв над граблями з косою. Оскільки спокон віків він був символом вогню, піч з такими кахлями сприймалася тепліша. Двохголові орли мають широко розправлені крила, в яких чергуються в довгі зелені й брунатні смуги, міцний прямий тулуб, вкритий широким округлим пір'ям, з розправленим хвостом. Між вишукано коронованими пташиними головами смугаста корона [Додаток 2]. В одній лапі орла округла з хрестом «держава», в іншій – високий, стрункий скіпетр. Є. Спаська відкинула версію запозичення цього символу з монет, проте звідки саме він прийшов не з'ясовано. Левові обличчя, які широко побутували на найдавніших зразках кахлів, дуже подібні до людських або совиних, приємно посміхалися або ж грізно дивилися великими круглими очима. На кінчику хвоста зазвичай зображали квітку. Цікаво, що інколи одна пара лап була довгою, інша – короткою. Лев міг бути як з гривою, так і круглою вусатою котячою голівкою. Тулуб міг орнаментуватися колами, лусочками, крапками, смужками. *Композиції з релігійною, побутовою та військовою тематиками.* Сюжети з релігійною тематикою зустрічаються досить рідко і представлені у розписних та рельєфних виробах XVIII ст. («Гріхопадіння прародителів», Богоматір Знамення, Спас Нерукотворний, ангели). Значно більшого поширення набули композиції з побутовою та військовою тематиками, які розподіляються на декілька підгруп: сюжети зі сценами праці (прядіння, копання, рубання дров, носіння води), розваг (музикування, чаркування) [Додаток 3], бійок, кохання, зображеннями екіпажів, вершників та піших військових. Встановлено, що вони тісно пов'язані з творами української та російської графіки XVII–XVIII ст., а також візантійського, давньоруського та західноєвропейського мистецтва. Прикметною рисою малюнків є або умовно позначене, або повністю відсутнє предметне тло. Образи максимально узагальнені, їх конкретизація досягається за допомогою одного чи кількох атрибутів (знаряддя праці, деталі одягу, посуд, типові аксесуари). Характер людських відносин передається позами та жестами персонажів, символічний зміст композицій розкривається шляхом використання прадавніх світоглядних мотивів (дерево, гілка, птахи). При цьому жодна з композицій не залишається незакінченою завдяки узгодженості та врівноваженості усіх її елементів, а додаткові деталі (паростки, зубчасті смуги) надають малюнкам декоративної виразності. Цікавим символом є «звізда» – людське обличчя в сонячному промінні. Воно являло собою коло, в яке вписане кількома рисами брови, ніс, очі й лагідні з посмішкою уста. Від кола на всі боки відходять промені у вигляді довгих трикутників з квіточками на кінцях. Спаська прирівнювала сяяння променів до стихії вогню.

Отож, чернігівське кахлярство пройшло складний шлях розвитку від кінця XVI до початку XX ст. і було тісно пов'язане з соціально-економічними та культурно-історичними процесами, що відбувалися у суспільстві. Кожний етап розвитку супроводжувався процесом формування кахлярських осередків. У процесі дослідження встановлено приналежність кахель до певної майстерні або осередку, в окремих випадках виявлені прізвища їх авторів. Зокрема окреслені кола пам'яток, пов'язаних з творчістю Лаврентія і Анастасії Дроб'язків, Івана і Петра Біликів, Бедеди і Брінчука у Ніжині, Йосипа, Дмитра і Лаврентія Панасенків, Якова і Михайла Погорілков, Юхима Огієнка і Івана Іващенко в Ічні, також Петра Фігури, Ціпків, Пінчуків у Коропі. На розвиток кахлярства

Чернігівщини певний вплив мали привізні кахлі. У XVIII – першій половині XIX ст. органічне засвоєння місцевими майстрами нових форм декору сприяло появі самобутніх високохудожніх творів. У другій же половині XIX ст. привізна продукція масового виробництва обумовила втрату художніх якостей та стандартизацію кахель, що стало однією з причин занепаду їх виробництва на початку XX ст. Мотиви орнаментів утворюють складний синтез символів та образів, пов'язаних з архаїчними пластами язичницьких вірувань, образами фольклору та міфології, середньовічною геральдичною та астрологічною символікою, а також західноєвропейською та східною орнаментикою. Тематика та іконографія сюжетного декору кахель формувались під впливом творів української та російської графіки XVII–XVIII ст., а також візантійського, давньоруського та західноєвропейського мистецтва, але в особливостях композиційної будови та трактуванні образів виявляється переважний вплив народних художніх та естетичних традицій.

ДОДАТКИ. Фотографії чернігівських кахлів XIX ст., зроблені автором з експозиції етнографічних музеїв Бахмача, Ніжина, Чернігова.

Додаток 1. Кущовий орнамент мотиву вазона.

Додаток 2. Двохголовий орел.

Додаток 3. Побутові сценки на кахлях.

Джерела та література:

1. Спаська Є. Гончарні кахлі Чернігівщини XVIII–XIX ст. / Є. Спаська – К. : Вид-во Київського крайового сільськогосп. музею, 1928 р – 24 с.
2. Спаська Є. Кахлі Чернігівщини (XIII–XIX ст.) / Є. Спаська – К. : Вид-во Київського крайового сільськогосп. музею, 1927. – 33 с.
3. Спаська Є. Ю. Матеріали до історії фарфорової фабрики А. М. Міклашевського (1839–1861) // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. Вип. V. – К., 1959. – 157 с.
4. Яблонський Н. Кераміка на Чернігівщині / Н. Яблонський // Вісник Академії архітектури УРСР. – К., 1950. – № 6. – С. 37–40.

Юлія Милиця

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ОЛЕКСАНДР ТИЩИНСЬКИЙ (1835–1896)

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадської діяльності голови Чернігівської повітової земської управи О. Тищинського. Досліджено його публіцистичну діяльність та вклад у заснування Чернігівської громадської бібліотеки.

Ключові слова: Олександр Тищинський, Чернігівщина, Петропавлівська фортеця, земство, громадська бібліотека.

Олександр Амфіянович Тищинський (1835–1896) – визначний громадський діяч Чернігівщини. Втім його життєвий шлях та значний внесок в культурний розвиток Чернігова не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. У сучасній українській історіографії та довідковій літературі інформація про нього майже відсутня.

О. Тищинський народився 5 липня 1835 р. в с. Голубичі Городнянського повіту Чернігівської губернії (тепер Ріпкинського району, Чернігівської області) у небагатій дворянській родині. Навчався у Чернігівській губернській гімназії, але в 6 класі він припиняє навчання, щоб підготуватися до вступу в Харківський університет. І у 1856 р. вирушає до Харкова, де юнака чекала невдача, до університету його не прийняли. Провчившись рік у Харківському ветеринарному інституті, О. Тищинський у серпні 1857 р. перевівся до університету на медичний факультет [4, с. 49].

Саме у Харкові у хлопця з'являється інтерес до українського фольклору, поезій (найбільше йому подобалися поезії Т. Шевченка).

На початку 1856 р. під впливом революціонерів демократів у Харкові виникає таємне товариство. Одним з його засновників став О. Тищинський. Члени товариства розповсюджували нелегальні твори Шевченка, Герцена, революційні прокламації. Більшість його членів стояли за повалення царизму, встановлення республіканського ладу, визволення селян від кріпосної залежності [3, с. 3].

Тищинський писав до свого гімназичного приятеля М. Рашевського: «Со времени моего приезда в Харьков я сошелся с некоторыми студентами с современными взглядами на вещи, вообще, как выражается Щедрин, людьми «с направлениями». Этот-то круг моего нового знакомства много помог мне в умственном отношении, так что мои убеждения социальные и религиозные во многом не сходны с гимназическими)...» [4, с. 49].

У квітні 1858 р. у Харкові відбулися протиурядові студентські виступи, за участь у яких юнак одержав догану від імператора і був виключений з університету. Він переїжджає до Києва, де вступає на медичний, а потім юридичний факультет університету Св. Володимира. У Києві продовжує антиурядову діяльність [1, с. 7].

Навчання продовжилось не довго, вже в січні 1860 р. справу Харківських студентів було відновлено. Після проведеного слідства його було заарештовано та відправлено до Петропавлівської фортеці, де він просидів до червня 1860 р., після чого його звільнили, бо не знайшли звинувачувальних доказів і після попередження дозволили продовжити навчання у Дерптському університеті, але не надовго, через конфлікт з проректором університету, його було відраховано. Міністр народної освіти Є. Путятин, зі свого боку, визнав також за необхідне «исключить О. Тищинського за дерзкие поступки из университета с тем, чтобы его не принимают ни в один из университетов в империи» [4, с. 50].

О. Тищинський збирає речі і під наглядом поліції повертається додому. Спочатку живе у с. Голубичі Городнянського повіту Чернігівської губернії, через деякий час повертається до Чернігова, де влаштовується домашнім учителем у поміщика П. Чичеріна. Коли він перебував на навчанні у різних університетах займається публікацією деяких своїх статей.

У Чернігові він познайомився з Л. Глібовим, співробітничав у його газеті «Чернігівський листок» та став одним з найближчих приятелів поета-байкаря. Одночасно Олександр Амфіянович брав активну участь у підпільному народницькому гуртку, до якого входили С. Ніс, О. Білозерський, І. Андрущенко – член таємної організації «Земля і воля» та ін.. Вони вели протиурядову агітацію в місті і селах, розповсюджували газети «Колокол» та «Полярная звезда» [7, с. 6]. Саме О. Тищинський по дорозі з Естонського міста Дерпт до Чернігова заїхав у Москву до брата І. Андрущенка, взяв журнали і доставив їх на Україну [3, с. 3].

У 1863 р. їхня організація була розкрита, активні члени гуртка були заарештовані «за распространение возмутительных прокламаций» [7, с. 6]. 10 лютого 1864 р. Олександра Амфіяновича звільнили з Петропавлівської фортеці і вже у квітні 1864 р. йому дозволили повернутися до Чернігова.

Оселився на Сіверянській вулиці у чудовому будинку з розкішним садом. Незабаром він одружився із миловидною дівчиною на прізвище Дельмас, яка мала французьке коріння. Вона народила О. Тищинському семеро дітей [2, с. 47]. Треба зауважити, що всі діти володіли прекрасними голосами, а Любов Олександрівна Дельмас, яка була сьомою дитиною у родині Тищинських стала знаменитою оперною артисткою (меццо-сопрано) і педагогом.

Отримавши дозвіл міністра внутрішніх справ, О. Тищинський влаштувався на службу в канцелярію губернатора. За 5 років він – старший помічник правителя канцелярії губернатора С. Голіцина [2, с. 47].

Саме під час роботи Л. Глібова і О. Тищинського в канцелярії губернатора їх взаємини зміцнилися настільки, що байкар взяв свого товариша в куми [4, с. 53].

Авторитет Тищинського серед земців був настільки великим, що його у 1875 р. обрали головою Чернігівського повітового земства. Він обирався на цю посаду двічі: 1875–1876 рр. і 1877–1880 рр. [2, с. 47].

Також брав активну участь у роботі повітових земських зібрань, на яких розглядалися важливі питання щоденного життя людей. По деяких з них Тищинський висловлював і свою власну думку. Чернігівські повітові земці опікувалися протипожежними засобами, станом поштових доріг,

діяльністю санітарної ради, побутом лікарів, влаштуванням народних училищ, асигнування на утримання церковно-приходських шкіл [6, с. 79–80]. На повітове земство покладалися відповідні обов'язки і по Чернігову. Так, за часи головування Олександра Амфіяновича повітове земство опікувалося всіма шляховими спорудами, зокрема, перебудовою Красного мосту в Чернігові [5, с. 6].

Обрання Тищинського головою повітового земства збіглося з тим, що він за словами його сучасників, «завів у Чернігові книгарню й бібліотеку, бо велику увагу надавав книгам і хотів їх ширити. І багато людей у Чернігові виховувалися на книгах з бібліотеки Тищинського». 28 березня 1877 р. утворилася громадська бібліотека в Чернігові (нині Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка). Саме О. Тищинського вважають одним із засновників громадської бібліотеки. Всі свої книжки він передав книгосховищу. Вони стали основою книгофонду громадської бібліотеки. Оскільки Чернігів був центром повіту, то бібліотечними книжками користувалися не лише мешканці міста [5, с. 6].

Коли у земстві почалися зіткнення між консерваторами і радикалами і перші взяли гору, О. Тищинський пішов із земства [4, с. 54]. Залишивши посаду голови земства, Олександр Амфіянович зайнявся публіцистикою. На сторінках «Черниговских губернских ведомостей» він опублікував статтю «Столетие Черниговской городской думы» (1888), «Рассказы старожилов про путешествие Императрицы Екатерины II» (1889), «Кустари-гребенщики в Городничском уезде (в с. Володимировке и в д. Мутичеве)» (1887) та ін. [6, с. 80].

28 січня 1896 р. Олександр Амфіянович Тищинський помер. Його поховали біля Воскресенської церкви в Чернігові.

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання з повідомленням виступив граф Г. О. Милорадович: «Сьогодні в дві години ночі пішов з життя Олександр Амфіянович Тищинський. Я не знаю, чи багато гласних його знають, тому що минуло багато часу, як він був головою Чернігівської повітової земської управи і губернським гласним. Але ті хто знали його, сприйняли з великою скорботою смерть цієї людини. Ще вчора він був на засіданні як член правління бібліотеки. Я його знаю 36 років: він був людиною ідеальної чесності і користувався симпатіями і любов'ю всіх тих, з ким він спілкувався» [1, с. 7].

Джерела та література:

1. Гандиш А. Олександр Тищинський: штрихи до портрета [5.07.1835 – 28.01.1896] / А. Гандиш // Життя Полісся. – 2001. – 3 лютого. – С. 7
2. Знаменні пам'ятні дати по Чернігівській області на 2005 р. // ОУНБ ім. В. Г. Короленка – Чернігів, 2004. – С. 46 – 48.
3. Руденок В. В'язень Петропавлівської фортеці / В. Руденок // Деснянська правда. – 1998. – 19 листопада. – С. 3.
4. Самойленко Г. В. Вірний друг Г. Глібова О. Тищинський [Електронний ресурс] / Г. В. Самойленко. – 2011. – С. 49-59. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2011_63/lit/lit7.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення: 12.11.12.
5. Студьонова Л. В. Батько – голова земської управи, дочка – оперна співачка / Л. В. Студьонова // Біла хата. – 2003. – 24 січня – С. 6.
6. Студьонова Л. В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії / Л. В. Студьонова. – Ніжин, 2003. – С. 79-80.
7. Черноус В. Народник О. А. Тищинський: наші земляки / В. Черноус // Чернігівський вісник. – 1989. – 1 червня. – С. 6.

В. В. ТАРНОВСЬКИЙ-МОЛОДШИЙ ЯК ОСОБИСТІСТЬ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ЧЕРНІГІВЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ

У статті досліджено чинники формування особистості В. В. Тарновського-молодшого, а також здійснено спробу визначити основні напрямки його збиральницької діяльності.

Ключові слова: В. В. Тарновський-молодший, меценатство, колекціонер.

Рід Тарновських представлений в історії України багатьма неординарними постатями, життя і діяльність яких не обминають дослідники. Саме на становленні і розвитку особистості В. В. Тарновського-молодшого хотілося б зосередити увагу, адже маємо унікальну нагоду через епістолярну спадщину, що зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського, простежити процес формування поглядів майбутнього добродія, висвітлити його участь в соціокультурних процесах в Україні у ХІХ ст., а також поетапно висвітлити процес формування колекції українських старожитностей.

Метою статті є комплексне дослідження наукової спадщини одного з провідних меценатів та громадських діячів ХІХ ст. В. В. Тарновського-молодшого та його діяльності у справі створення музею національної історії.

На науковому рівні дослідження проблеми почалося наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Так, О. Я. Кониський у процесі роботи над хронікою життя Т. Г. Шевченка у другій половині ХІХ ст. зібрав спогади сучасників про Тарновських. Упродовж першої половини ХХ ст. цю проблему аналізували М. В. Тарновський, Б. Д. Грінченко, О. М. Лазаревський, І. П. Костенко. У радянський період у літературі знаходимо лише окремі згадки про Тарновських, більшість – в публікаціях про життя та творчість Т. Г. Шевченка. Після 1991 р. про необхідність вивчення родинного архіву Тарновських заявили В. Г. Сарбей, О. Б. Коваленко, Л. П. Линюк, І. М. Ситий, С. О. Половникова.

Важливий масив матеріалів містять фонди Державного архіву Чернігівської області, Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України.

Однак матеріал про діяльність мецената часто знаходиться у розрізненому вигляді у працях загального характеру.

З'явився на світ В. В. Тарновський-молодший 20 березня 1838 року в с. Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії, де був невеликий маєток батька. Від сім'ї добродіянець відірвався зовсім юним, оскільки для навчання був влаштований до відомого в Москві пансіону Еннесса. Довга розлука з дитиною спонукала батьків не тільки оповідати йому в листах новини, а й давати життєві настанови.

У першому листі від матері, з тих що збереглися, є такі рядки: «Будь послушен и прилежен к наукам, тогда все тебя будут любить, а меня это будет утешать» [2, арк. 1].

Саме цей фактор обумовив вибір навчального закладу для продовження освіти – Головне військово-інженерне училище в Петербурзі, але це був не його шлях. Судячи з листів матері, натура у хлопця була художня, тому згодом він залишає училище і стає студентом університету св. Володимира, навчається на історико-філологічному факультеті за власний кошт. У студентські

роки він спілкується з В. Б. Антоновичем, М. П. Драгомановим, В. Б. Юзефовичем, О. М. Гудим-Левковичем та іншими, з багатьма з них підтримував дружні стосунки протягом усього життя.

Після завершення навчання В. В. Тарновський-молодший повертається до Качанівки. На нього чекають господарські справи і батько, здоров'я якого погіршилося, покладає на сина великі надії. Молодий Тарновський включається в діяльність місцевих органів влади. Успішній діяльності сприяв і авторитет батька, який так багато зробив для селян у справі підготовки селянської реформи та втілення її в життя. 4 грудня 1866 року під час засідання Чернігівської губернської земської управи помирає В. Г. Тарновський-старший і В. В. Тарновський-молодший (разом з братом Володимиром) успадкував Качанівку та Парафіївський цукровий завод.

У розквіті сил, з усією енергією береться меценат за облаштування маєтку, але найбільшу увагу приділяє парку, який став його захопленням з юних років. За відсутності батьків, коли ті перебували в Петербурзі, він прокладав нові алеї, висаджував дерева та кущі. З цього приводу мати навіть пожартувала, що не хотіла б побачити результатом його діяльності суцільні бур'яни. Хист до цієї справи, талант художника зробив качанівський парк, площа якого сягала 500 гектарів, справжнім витвором мистецтва ландшафту та планування [3, с.483–484].

Не забував В. В. Тарновський-молодший і простий люд. 1869 року при Парафіївському цукровому заводі була влаштована лікарня, в якій працювали лікар і два фельдшери. Відвідувати її могли не тільки робітники, а й селяни Парафіївської волості. Наступного року його коштом відкрита публічна бібліотека в Борзні.

Залишив по собі добру пам'ять В. В. Тарновський-молодший і в Ніжині, де п'ять разів поспіль – з 1875 по 1887 рік – обирався предводителем дворянства Ніжинського повіту (до цього був маршалком Борзенського повіту). Наприкінці 1870-х років тут розпочалася підготовка до відкриття пам'ятника М. В. Гоголю, який був замовлений відомому скульптору нашому земляку І. П. Забілі. Місцем для його встановлення обрали сквер, облаштований на колишньому Соборному майдані коштом В. В. Тарновського-молодшого (у місцевих жителів – мав назву сквер Тарновського). Йому належав і один з найбільших (200 рублів) внесків на спорудження пам'ятника [4, с. 142].

Слід зазначити, що поряд із громадською діяльністю, сімейними турботами В. В. Тарновський-молодший з юнацьких років багато часу віддавав великому захопленню – колекціонуванню меморіальних речей і творів Т. Г. Шевченка та українських старожитностей. Тому особливу увагу і необхідно звернути на цю його діяльність, про яку він писав так: «Еще в молодые годы... я задался мыслью собрать возможно полную коллекцию предметов, характеризующих старинный быт моей родины Малороссии» [1, арк. 41].

Старожитності він віднаходив не тільки в антикварів, а й докладав неабияких зусиль у пошуках їх по старопанських маєтках, міщанських помешканнях, селянських хатах. Багато їздив Україною, листувався з власниками реліквій, радився з відомими знавцями вітчизняної культури щодо придбання тієї чи іншої речі, їздив навіть на археологічні розкопки козацьких таборів, назбиравши таким чином чималу колекцію козацької давнини. Разом з Д. І. Яворницьким і полковником Є. Корбутом, який умів фотографувати, В. В. Тарновський-молодший мандрував Україною, вивчаючи і скуповуючи старожитності. На його маршруті були: Київ, Кременчук, Катеринослав, Дніпровські пороги, Олександрівське, Нікополь, Капулівка, Чортомлицька Січ, Нова Січ.

Протягом життя В. В. Тарновський-молодший зібрав величезну кількісно й унікальну за наявністю оригінальних предметів шевченківську колекцію. Б. Д. Грінченко справедливо відзначав, що повз неї не може пройти біограф, якщо хоче скласти справді глибокий його життєпис [5, с. 115–122].

У своїй колекціонерській діяльності В. В. Тарновський-молодший уважно прислухався до думки знавців історії культурних цінностей і музейної старовини: О. М. Лазаревського, П. О. Куліша, В. П. Горленка, Д. І. Яворницького, М. Ф. Біляшівського, М. І. Костомарова, І. Ю. Рєпіна, художників братів К. і В. Маковських. Друзі Тарновського охоче допомагали йому в пошуках історичних реліквій. Кожен експонат – то окрема, іноді й пригодницька історія, то знахідка, яка потребувала високого смаку, професіоналізму і неабияких витрат.

Загалом, у формуванні колекції речей української старовини В. В. Тарновського-молодшого можна виділити декілька етапів.

Перший (початковий) охоплює 50–60-ті рр. XIX ст., коли Тарновський-молодший зацікавився старовинним побутом своєї Батьківщини і почав займатися колекціонерською діяльністю. У його колекції з'являються речі, пов'язані з Т. Г. Шевченком.

Другий етап – 70–80-ті рр. XIX ст. На цей час припадає активна праця В. В. Тарновського-молодшого як колекціонера, мецената, громадського діяча. Після мандрівки на Запоріжжя із Д. І. Яворницьким збірка збагачується предметами козацької минувшини.

Третій (заклучний) етап – 90-ті рр. XIX ст. Колекція українських старожитностей набуває популярності. По суті, вона стає музеєм, який приймає у Києві перших своїх відвідувачів. Справа В. В. Тарновського-молодшого розглядається як національна і розуміючи високу цінність збірки, багато визначних українських діячів передають до неї власні архіви.

Отже, якщо на початковому етапі своєї діяльності В. В. Тарновський-молодший виступає як колекціонер-любитель, то пізніше стає фахівцем цієї справи. Мабуть, його не можна вважати музейником у повному розумінні, однак він зробив визначний вклад у розвиток музейництва на Україні, залишивши у спадок нащадкам безцінну колекцію українських старожитностей.

В. В. Тарновський-молодший – меценат з великої літери, збирач музею українських старожитностей, тонкий цінитель і знавець садово-паркового мистецтва, справжній естет, він залишив яскравий слід у розвої української культури.

Особистість В. В. Тарновського-молодшого найяскравіша з трьох поколінь господарів Качанівки, займає почесну роль в історії українського народу і заслуговує на повагу нащадків.

На сьогодні актуальним залишається питання дослідження збиральницько-етнографічної діяльності мецената, а також спроби визначити роль впливу на колекціонерську діяльність В. В. Тарновського-молодшого таких провідних діячів, як О. М. Лазаревського, О. О. Русова, родини Могилянських, родини Полетик.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області, Ф. 140, опис 1, справа 44. – 519 арк.
2. Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського, Інв. № АЛ 504/17 – 23. – 356 арк.
3. Грінченко Б. Твори в 2-х т. / [упоряд. І. І. Пільгука, В. В. Яременка]. – Т.1. – К., 1963. – С.569.
4. Костенко І. П. Пам'ятник М. В. Гоголю у Ніжині / І. П. Костенко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 142.
5. Немирч [Грінченко Б. Д.] Музей Василя Тарновського / Немирч [Грінченко Б. Д.] // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 10. – С. 115–122.

РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІКА

Ірина Андрушко

ТЕХНОЛОГІЯ ІНТЕРАКТИВНОГО НАВЧАННЯ ЯК ІННОВАЦІЙНЕ ПЕДАГОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

У статті досліджується телекомунікаційний проект як форма організації інтерактивного навчання.

Ключові слова: інтерактивні технології, інновація, метод проектів.

Мета державної політики щодо розвитку освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості та творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати і примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід’ємну складову європейської та світової спільноти.

Перехід України протягом ХХ століття до інформаційного суспільства зумовив необхідність оновлення змісту освіти, активізації процесу застосування інтерактивних технологій, вироблення нових підходів до освіти, які передбачають орієнтування на особистість, націю, визначають пріоритетність духовної культури.

Одним з пріоритетних напрямків державної політики щодо розвитку освіти з гідно з Національною доктриною розвитку освіти є особистісна орієнтація освіти та запровадження освітніх інновацій [3].

Однією з основних методичних інновацій сьогодні є використання інтерактивних технологій навчання.

Інтерактивне навчання (від англ. interact – взаємний; act – діяти) – це діалогічне навчання, під час якого відбувається взаємодія учня з учителем. Метою такого навчання є створення умов, за яких учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність, що й робить процес навчання продуктивним [10, с. 12].

Еволюція соціального замовлення суспільства в освітній галузі вплинула на завдання освіти, цільові установки. Виникає необхідність у розробленні й удосконаленні нових методів навчання, при яких у центрі навчально-виховного процесу буде учень, який творчий і активний на уроці, який вміє доказово міркувати, обґрунтовувати свої судження, який вміє спілкуватися з однокласниками, який успішно опановує шкільну програму.

Ґрунтовно досліджено теоретичні й методичні засади інтерактивної освіти у працях І. Авдосєвої, М. Кларіної, О. Пометун, Л. Пироженко, О. Пехоти, Н. Побірченко, Г. Селевка, С. Сисєвої, Ю. Сидоренко, П. Щербаня та ін., а також зарубіжних спеціалістів: Т. Альберг, К. Роджерс, Л. Брандфорд, К. Бенне, Дж. Стюарт, К. Фопел та ін. [2; 6].

Особливості застосування інтерактивних технологій, форм і методів у педагогічному процесі розкрили науковці А. Анісімова, Н. Богомолова, В. Захаров, Ю. Кряшева Є. Михайлова, В. Платонов, Л. Петровська, А. Смолкін, О. Стебна, А. Соненко, Ю. Ємельянов та ін. [4].

Сучасний життєвий простір вимагає формування високоосвічених, думаючих і творчих особистостей, які змогли б застосовувати і удосконалювати свої знання у процесі будь-якої діяльності, що стає можливим при використанні педагогічних інновацій [8, с. 57].

Основною функцією вчителя у навчально-виховному процесі є організація, що спрямована на розвиток особистості учня. На думку К. Роджерса така система відносин зосереджена на концентрації особистості [1, с. 77–78].

Інтерактивні методи зародилися з теорії проблемного навчання, суть якої полягає не у передачі готової інформації з боку вчителя до пасивного на уроці учня, а у отриманні учнями нових знань шляхом розв'язання теоретичних і практичних проблем, тобто на вміння швидко знаходити і використовувати потрібну інформацію у реальному житті.

Основою проблемного навчання є дослідницька діяльність учнів, яка передбачає постановку проблеми, формулювання гіпотез щодо їх вирішення і перевірку даних гіпотез у ході розумових і практичних операцій із застосуванням діалогу.

Основними завданнями інтерактивного навчання є розв'язання навчальних поведінкових завдань, надання підтримки членам групи. Інтерактивна робота основана на наступних принципах [5, с.11]:

- одночасна взаємодія (всі учні працюють в один і той самий час);
- однакова участь (для виконання завдання всім учням надається однаковий час);
- індивідуальна відповідальність (при роботі в групі кожен учень має своє завдання);
- позитивна взаємодія (група виконує завдання за умови успішної роботи кожного її учасника).

Розглядаючи інтерактивне навчання можна зазначити, що передача інформації відбувається вже не шляхом монологічного викладу матеріалу вчителем, або шляхом діалогу між вчителем і учнями, а шляхом взаємодії всіх без виключення учасників навчального процесу (і тих, хто навчається, і тих, хто навчає). Основний принцип інтеракції - постійна взаємодія учнів між собою, їхня співпраця, спілкування, співробітництво. Вчитель виступає лише в ролі координатора й організатора діяльності учнів. Інтерактивні технології орієнтовані на реалізацію пізнавальних інтересів і потреб особистості, тому особлива увага приділяється організації процесу ефективної комунікації, в якій учасники процесу взаємодії більш мобільні, відкриті й активні [4, с. 18].

Однією з форм організації інтерактивного навчання виступає метод проектів, що являє собою ідею побудови навчання на активній основі, через самостійну і практичну діяльність учнів, з урахуванням їхніх особистих інтересів [7, с. 3]

Метод проектів знайшов сприятливий ґрунт на теренах педагогіки, часто використовується як спосіб досягнення дидактичної за допомогою детальної розробки проблеми (технологію), яка має розкритися у реальному практичному втіленні, результаті, що певним чином оформлюється.

Метод проектів – це сукупність навчально-пізнавальних прийомів, що дозволяють вирішити певну проблему за допомогою самостійних дій суб'єктів з обов'язковою презентацією цих результатів [9].

Навчальний проект ґрунтується на наступних моментах:

- розвитку пізнавальних, творчих навичок студентів, умінь самостійно шукати інформацію, розвитку критичного мислення;

- самостійній діяльності студентів: індивідуальною, парною, груповою, яку виконують на протязі певного відрізка часу;
- вирішенні важливої проблеми для студентів, що моделює діяльність фахівців певної предметної області;
- подання висновків виконаних проектів у вигляді звіту, доповіді, презентації, причому у формі конкретних результатів, готових до впровадження;
- співпраці студентів між собою та педагогом.

Характерною ознакою методу проектів є органічна і повна узгодженість шкільного навчання з навколишнім життям, різноманітними інтересами дитини. Метод проектів є методом пошуку. Він спрямований на розвиток наукового мислення.

Одним з різновидів типології проектів є телекомунікаційний. Телекомунікації – засоби дистанційної передачі інформації, телекомунікаційні мережі – комп'ютерні мережі зв'язку, що здійснюють дистанційну передачу даних між комп'ютерами.

На даний час можна виділити ряд істотних позитивних чинників, що підвищують ефективність педагогічного процесу на основі використання телекомунікаційних технологій в освіті, а саме: посилення мотивації навчання, скорочення часу навчання, підвищення швидкості та міцності засвоєння знань.

Телекомунікації характеризуються високим ступенем інтегративності, що сприяє створенню унікального навчально-пізнавального середовища, яке використовується для вирішення різних дидактичних завдань (наприклад, пізнавальних, інформаційних, культурологічних і ін.). Головною особливістю даного середовища є те, що воно придатне як для масового, так і для суто індивідуального навчання та самонавчання. Окрім цього дане середовище, поєднує функції комп'ютерного навчання з використанням телекомунікацій.

Телекомунікаційний проект - це спільна навчально-пізнавально творча або ігрова діяльність, що організована на основі комп'ютерної телекомунікації, має спільну мету - дослідження певної проблеми, погоджені методи, способи діяльності, спрямована на досягнення загального результату діяльності [9].

Телекомунікаційні проекти можна класифікувати взявши за основу вид діяльності використовуючи телекомунікаційні засоби в освітньому контексті.

Інформаційний обмін. Даний проект оснований на обробці, зіставленні різноманітної інформації, що визвала зацікавленість.

Електронні публікації. Даний вид збору та обміну інформацією пов'язаний з електронною підготовкою та публікацією праці.

Пошук інформації. В подібних проектах використовуються різноманітні джерела інформації (електронні або паперові) для вирішення задач. Також їм надається ключ до їх вирішення.

Метод проектів базується на ідеї побудови навчання на активній основі, через самостійну та практичну діяльність учнів, з урахуванням їхніх особистих інтересів.

Інтерактивні технології охоплюють чітко спланований очікуваний результат навчання, окремі інтерактивні методи і прийоми, що стимулюють процес пізнання, а також умови й процедури, за допомогою яких можна досягти запланованих результатів.

У цілому, спектр використання інтерактивних технологій – досить широкий, тому гостро постає проблема їх оптимального добору та доцільного використання. Співвіднесення різних типів

технологій з етапами навчально-виховного процесу створює передумови для вибору та опанування необхідної технології згідно до визначених потреб та задач процесу навчання.

Джерела та література:

1. Баханов К. Навчання історії в школі: інноваційні аспекти. / К. Баханов. – Харків : Основа, 2005. – С. 68–89.
2. Берданова В. Інтерактивні технології навчання у НВП: з досвіду впровадження інновацій. / В. Берданова // Директор школи. – 2011. – №10 (березень). – С. 17–19.
3. Єльнікова О. Інтерактивні методи навчання, їх місце у класифікації педагогічних інновацій. / О. Єльнікова // Дайджест-школа парк. – 2001. – № 5–6. – С. 52–54.
4. Каленюк Л. Інтерактивні технології – перспектива розвитку / Л. Каленюк // Розкажіть онуку. – 2010. – № 5. – С. 8–30.
5. Каменюк О. Загальне поняття про інтерактивні технології/ О. Каменюк // Початкова освіта. – 2011. – № 37 (жовтень). – С. 10–12.
6. Комар О. Навчання школярів за інтерактивними методами / О. Комар // Рідна школа. – 2006. – № 10. – С. 60.
7. Кратасюк Л. Інтерактивні методи навчання / Л.Кратасюк // Дивослово. – 2004. – № 7. – С. 2–3.
8. Маркуца В. Інтерактивний урок. / В. Маркуца // Директор школи. – №10 (березень). – 2010. – С. 56–60.
9. Полат Е. С. Типология телекоммуникационных проектов / Е. С. Полат // Наука и школа. - 1997. - № 4. – С. 53-60.
10. Хорькова Л. Інтерактивне навчання та комп'ютерні технології в школі./ Л. Хорькова // Управління школою. – 2010. – № 29 (жовтень). – С. 15–17.

Ірина Кисла

ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ НАВЧАННЯ

У статті розглянуті теоретичні і методичні аспекти формування мотиваційної сфери навчання. Показані сутність, функції та шляхи формування внутрішніх мотивів навчання.

Ключові слова: мотиви навчання, зовнішні мотиви, внутрішні мотиви.

Найкращий вчитель той, хто пробуджує в учнів бажання вчитися. Ця незаперечна істина проголошувалась в тій чи іншій формі прогресивними педагогами всіх часів. У книжці «Серце віддаю дітям» В. О. Сухомлинський, звертаючись до вчителів, писав: «Не забувайте, що ґрунт на якому будується ваша педагогічна майстерність – у самій дитині, в її ставленні до знань і до вас учителя. Це бажання вчитись, натхнення, готовність до подолання труднощів. Дбайливо збагачуйте цей ґрунт, без нього немає школи. Щоб навчити дитину треба не просто передати їй знання і вміння, а і викликати в неї відповідну пізнавальну і практичну активність» [5, с. 232].

На сьогоднішній день пріоритетним завданням усіх типів навчальних закладів є активізація учнів у системі організованого навчання як суб'єктів учіння та забезпечення високої результативності процесу освіти. У зв'язку з цим зростає інтерес дослідників до психолого-педагогічних чинників ефективності навчальної діяльності школярів, взагалі, та до проблеми формування мотиваційної сфери навчання, зокрема.

Мотивація навчання відіграє важливу роль у становленні особистості. Без неї неможлива ефективна навчальна діяльність, повноцінний розвиток здібностей учнів, формування вольової сфери та потреб до самовдосконалення, саморозвитку, самоосвіти.

Проблема мотиваційної сфери навчання знайшла відображення у роботах В. Г. Асеева [1], А. К. Маркова, Т. А. Матіс, А. Б. Орлова [4], Е. П. Ільїна [3] та інших дослідників. Але далеко не всі аспекти формування мотиваційної сфери навчання отримали своє повне висвітлення.

Складність дослідження мотивації обумовлена тим, що учень спонукається до учіння цілим комплексом мотивів. Ці мотиви не лише активно взаємодіють та взаємозбагачуються, а і протистоять один одному. Мотивація активно формується, змінюється та перебудовується в процесі діяльності. Тому перед вчителем сучасної школи стоїть достатньо важливе завдання пошуку нових шляхів формування позитивної мотивації школярів до здійснення навчальної діяльності.

Дослідники зазначають, що мотив можна характеризувати не тільки кількісно, а і якісно. В цьому сенсі мотиви можна розподілити на дві групи: внутрішні і зовнішні. Якщо для учня має значення діяльність сама по собі, наприклад, задовольняється пізнавальна потреба в процесі навчання, то має місце внутрішня мотивація. Якщо на перший план виступають інші потреби, наприклад, соціального статусу, матеріального характеру і т. д., то тут діють вже зовнішні мотиви [2, с. 286].

Саме внутрішня мотивація сприяє отриманню задоволення від роботи, викликає інтерес, збудження, підвищує самоповагу особистості. «Люди поринають у діяльність заради неї самої, а не для досягнення яких – не будь зовнішніх нагород. Така діяльність є самоціллю, а не засобом досягнення іншої мети» [2, с. 306].

Внутрішня мотивація є важливою умовою успішного навчання, але сформувані ззовні позитивні мотиви до навчальної діяльності неможливо. Вчитель повинен володіти теорію і методикою організації діяльності, що створює оптимальні умови для самовибудовання позитивної мотиваційної сфери навчання. Для цього, зокрема, як вчителям так і батькам необхідно дотримуватись наступних вимог:

- не використовувати призи, нагороди за правильно виконані завдання, обмежитись лише оцінюванням результатів діяльності та похвалою;
- систематично привчайте учнів до самостійного аналізу власних результатів діяльності та максимально обмежте на уроках створення ситуацій змагання;
- створюйте для учнів виховні ситуації, які б спонукали їх до самостійного та свідомого визначення цілей та завдань як навчальної, так і виховної діяльності;
- залучайте учнів до виконання завдань, ступінь складності яких орієнтований, переважно, на зону ближнього розвитку учнів, тобто ступінь складності завдань не повинен виходити за межі середнього рівня;
- формулюйте навчальні завдання з елементами пізнавальної новизни, непередбачуваності та надавайте учням можливість самостійного вибору видів завдань як за змістом, так і за рівнем складності;
- високий рівень засвоєння знань, навичок та умінь неможливий у навчальній ситуації де переважають стимули, що не стосуються діяльності навчання.

Отже, у теорії та практиці навчання достатньо актуальною є проблема вивчення внутрішньої мотивації та аналізу факторів, що сприяють та перешкоджають її формуванню. Лише внутрішні мотиви навчання забезпечують включення учнів у творчі види діяльності, дають змогу отримувати емоційне задоволення від навчання, підвищувати самоповагу та самооцінку.

Джерела та література:

1. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирования личности / В. Г. Асеев – М. : Мысль, 1976. – С. 198–199.
2. Зимняя И. А. Учебная мотивация // Педагогическая психология / И. А. Зимняя. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 286–307.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин – Спб. : Изд-во «Питер», 2000. – 324 с.
4. Маркова А. К. Формирование мотивации учения / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.
5. Педагогіка: [хрестоматія / Уклад.: А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко]. – К. : Знання-прес, 2003 – С. 232–234.

Лілія Сеніна

ІСТОРІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ДІАЛОГУ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ¹

Автор розвідки аналізує досвід роботи дискусійного клубу як методу залучення студентства до наукової діяльності. Зміст головних етапів вирішення проектного завдання, сутність труднощів, що виникали у процесі роботи, а також рекомендації щодо їх подолання представлені у статті.

Ключові слова: дискусія, літня школа, історія, Російська імперія.

Освітня практика сьогодення всіляко підтримує формування активної, творчої особистості, пропонуючи різноманітні шляхи для її самореалізації та самовираження. Діалогізація навчання, яку український дослідник К. Баханов вважає одним із основних принципів нової парадигми освіти, передбачає «визнання діалогічності як властивості людського існування» й сприяє формуванню людини, яка усвідомлює власний творчий потенціал та шляхи його реалізації в соціумі [1, с. 31–32]. Саме цей принцип, на думку вченого, має слугувати призмою для досягнення сучасним поколінням проблем сьогодення.

Модель дискусії з точки зору її форми, змісту й значення цілком відповідає завданням сучасної дидактики, але, мабуть, кожен викладач розуміє, що зробити дискусію результативною – справа енерговитратна і важка. У цьому довелося переконатися й автору даної розвідки.

У рамках I Міжнародної Літньої школи для молодих науковців (далі – МЛШМН) «Російська імперія XIX – початку XX ст.: влада і суспільство», що проходила з 13 по 23 червня 2012 р. в м. Чернігові, організаторами було запроваджено роботу дискусійного клубу (далі – ДК), який по завершенню серій засідань мав підготувати проект-відповідь на поставлену проблему: «Російська імперія: випадковість чи закономірність?». Усіх студентів-учасників МЛШМН було розподілено на дві групи, очолювані двома модераторами. Обидві групи мали незалежно одна від одної опрацювати поставлену проблему і презентувати проект у день закриття школи. Також планувалася дискусія між обома групами після презентації. Таким чином, організатори прагнули побачити шляхи розв'язання проблеми, встановити різні бачення, плюралістичність розуміння історії Російської імперії, особливо в умовах участі у школі представників двох країн – України та Російської Федерації.

¹ З досвіду роботи дискусійного клубу I Міжнародної літньої школи для молодих науковців «Російська імперія XIX – початку XX ст.: влада і суспільство» (13–23 червня 2012 р. м. Чернігів, Україна)

Автору випала нагода бути модератором однієї зі сформованих груп. І хоча функції цієї посади носили організаторський та інформаційний характер, робота ДК стала справжнім випробуванням та джерелом нового педагогічного досвіду водночас. Засідання ДК та обговорення проблеми, фінальна міжгрупова дискусія наштотували автора на одне запитання: «Наскільки сучасна студентська молодь, вихована в умовах активного застосування інтерактивних методик навчання, готова до колективної науково-пошукової роботи?» Для відповіді на це питання спробуємо проаналізувати етапи у підготовці групою проекту, зміст засідань, проблемні моменти та результати роботи студентів².

На першому засіданні ДК студентам було запропоновано обговорити зміст категорій «випадковість» і «закономірність». Насамперед, окреслена тема мала соціально-комунікативну мету: учасники мали адаптуватися і познайомитися, а філософський мотив теми сприяв активізації творчого потенціалу та позбавляв певного страху перед обговоренням безпосередньо історичних тем. Остання проблема була викликана тим, що учасники ДК є студентами різних років навчання, відповідно, володіють знаннями з історії Росії нерівномірно, до того ж мають різні сфери наукових інтересів, що включають військову, культурну, локальну історії та ін. Деякі студенти поглиблено вивчають історію Радянського Союзу. Тобто, з одного боку, різноманіття інтересів мало сприяти вирішенню проектного завдання за умов усебічного огляду проблеми, а з іншого, створювало необхідність пошуку таких умов роботи, аби кожен учасник міг реалізувати власний потенціал. Іншою метою розгляду теми була необхідність забезпечення проекту уніфікованим категоріальним апаратом, у даному випадку поняттями «випадковість» та «закономірність». Запропоновані модератором варіанти бачення цих понять (концепції Б. Спінози, Б. Кістяковського та ін.) свідчили, що науковці не дійшли одностайності у тлумаченні цих явищ. Студенти здійснили спроби дати власні визначення явищам. Об'єднавшись у дві мікрогрупи і спираючись на запропоновані ними ознаки явищ, вони спробували довести лише одну тезу, що Російська імперія була закономірністю або необхідністю (відповідно до тієї тези, яку відстоювала мікрогрупа). Наприкінці заняття, вислухавши й обговоривши запропоновані аргументи, студенти дійшли висновку, що утворення імперії є масштабним історичним явищем, яке ґрунтується на стійких, повторювальних, причинно-наслідкових зв'язках, тобто є процесом закономірним, проте не позбавленим елементів випадковості, що проілюстрували прикладами впливу на російську імперську історію постатями династії Романових, а також відомих політичних та військових діячів. Відтак, на першому ж занятті студенти дали узгоджену відповідь на поставлене питання. На цьому ж етапі вони самі обрали теми для наступних занять, які б підкріпили їхню аргументацію: Російська імперія була закономірним історичним явищем, але не позбавленим випадковостей. Молоді науковці обрали наступні теми для обговорення: «Проблема хронологічного початку Російської імперії», «Російський абсолютизм», «Імперська ідеологія», «Історія повсякденності Російської імперії».

У ході **другого засідання ДК** учасники МЛШМН відстоювали різні хронологічні межі виникнення Російської імперії та аргументували власні думки. Найнижчою межею студенти запропонували епоху правління Василя III, найбільш пізньою постала дата 1764 р. – визнання Річчю Посполитою главу Росії імператором. Для вирішення проблеми модератором було запропоновано проаналізувати поняття «імперія». Учням було запропоновано ознайомитися з думками професора Чиказького університету Рональда Суні, який проаналізував трансформацію концепції від імперії як статусу держави, що охоплювала великі території під однією владою, до імперії як системи відносин

² У даній розвідці аналізується досвід роботи лише однієї групи МЛШМН, модератором якої виступав автор.

між метрополією та периферією, причому у другому випадку неоднорідність може бути виражена географічно, етнічно, класово [5, с. 12–15]. Спираючись на отриману інформацію, студенти самі корегували створену ними ж хронологічну таблицю. Учасники дійшли висновку, що у виникненні Російської імперії важливу роль відіграли дві епохи: правління Івана Грозного та, через 100-річну перерву, діяльність Петра I. Учасники дискусії не дійшли конкретного висновку, проте одностайно назвали 1721 р. часом юридичного проголошення імперії. В основу своєї позиції студенти поклали твердження про те, що Російська держава набувала ознак імперії поступово.

Третє заняття ДК було присвячено феномену «самодержавство». Студенти обговорювали це питання в контексті того, чи є він різновидом європейського абсолютизму або унікальним феноменом. Не дійшовши згоди у цьому питанні, студенти погодились у тому, що така форма правління була закономірним явищем в російській історії, адже за своєю суттю воно відповідає логіці становлення імперії. Друга частина заняття була присвячена аналізу карикатур британського журналу “Punch”, автори яких зображували російське самодержавство у сатиричній, гротескній формі. Студенти мали не тільки розтлумачити, які саме пороки російської політики піддаються осуду, а й пояснити причину саме такого бачення Заходом Росії. Відштовхнувшись від внутрішньополітичного життя й вийшовши на рівень міжімперських контактів, студенти обговорювали специфіку Російської імперії в плані пошуків нею свого сегменту серед великих держав.

Імперська ідеологія була предметом обговорення **четвертого засідання ДК**. У якості матеріалу для роботи модератором запропоновано текст доповіді міністра народної освіти С. Уварова Миколи I «О некоторых общинах началах, могущих служить руководством при управлении Министерством Народного Просвещения» (19 листопада 1833 р.). Об’єднавшись у три групи, студенти мали ознайомитися з відповідним елементом державної ідеології – теорії офіційної народності – «православ’я, самодержавство, народність» – і обґрунтувати його місце в уварівській тріаді. Слухачі МЛШМН погодились щодо ідеологічної схеми, вважаючи, що вона цілком відповідала історичним умовам розвитку Російської імперії і мала на меті реалізацію власного самобутнього потенціалу на протигагу європейським впливам. Для відповіді на питання щодо успішності цього ідеологічного проекту студентам було запропоновано ознайомитись з думкою історика В. Ключевського, що він виклав у роздумі «Верование и мышление» майже через 60 років після плану С. Уварова. Учасники ДК розділили думку вченого з приводу того, що європейські запозичення не мали ретельного осмислення та перетворення перед втіленням на російському ґрунті, а також запропонували власні ідеї, що план міністра не передбачав конкретних шляхів для пробудження самобутнього потенціалу Росії та органічного поступу суспільства в умовах «фетишного» засилля чужих ідеалів та авторитетів. Отже, висновком даного заняття стало переважання в групі думки про дуалістичний ідеологічний вимір імперії, який, з одного боку, прагнув долучитися до європейського стандарту, а з іншого, протиставляв йому власне автентичне начало.

На передостанньому **п’ятому занятті** обговорювалось повсякденне життя Російської імперії в контексті її самобутності. У першій частині засідання студенти обговорювали основні характеристики повсякденного життя західного й російського типу, що представлені у таблиці у посібнику Т. Скопінцевої [4, с. 22]. На наступному етапі заняття студенти мали сформулювати головні риси російської імперської повсякденності: вони об’єднались у п’ять мікрогруп і опрацьовували фрагменти текстів, що містили свідчення про повсякденне життя різних станів Російської імперії: селянства, міщанства, чиновництва, військових та ін. Свої напрацювання студенти підсумували,

виокремивши традиційність та навздогінну модернізацію як головні чинники впливу на природу імперського повсякденного життя.

Також на основі мемуарів офіцера, що служив на Кавказі, студенти торкнулися проблеми орієнталізму: офіцерство сприймало Кавказький регіон як незрозумілий, дикий, «інший» світ. У результаті роботи група запропонувала власне бачення проблеми: Російська імперія, як і інші великі держави, мала свій «Схід», який, передусім, слугував засобом розуміння власної імперської ідентичності.

На останньому **шостому занятті** в якості узагальнення опрацьованого матеріалу та систематизації зроблених висновків учасникам ДК було запропоновано обговорити (погодитися чи спростувати) характерні ознаки Російської імперії, виокремлені британським вченим-русистом Джеффри Хоскінгом [6, с. 55–56]. Вибір модератором цього виду роботи та твору пояснюється наступним чином: названі істориком риси відповідали тематиці засідань ДК, тому обговорюючи ідеї вченого, студенти водночас могли актуалізувати та систематизувати напрацьований матеріал. Незважаючи на варіативність тверджень, з якими одні студенти погоджувались, а з іншими були не згодні, критику всіх учасників ДК викликало твердження Дж. Хоскінга про незначну роль церкви у державі. Цікаво, що думки студентів змінилися після підказки модератора поглянути на це ж провокативне твердження з точки зору британського історика, який живе в країні з власним імперським минулим. Поглянувши на «британський імперський зразок», студенти по-іншому розтлумачили висновок історика, вже погоджуючись із ним. Відтак, останнє засідання ДК мало свою цікаву динамічну хронологію: спочатку автор тексту ніби сам став учасником дискусії, максимально поляризувавши думки студентів, потім біполяризував простір ДК (на основі твердження про церкву), а потім об'єднав («переконав») учасників на основі того ж твердження. Отже, максимальне залучення студентів до обговорення за своїм змістом сприяло систематизації матеріалу, а за формою підготувало їх до фінальної дискусії з іншою групою, яка працювала над проектом за своєю власною стратегією.

Презентація роботи в групах, яка відбувалася в день закриття школи, показала, що обидва колективи дійшли однакового висновку про закономірність Російської імперії, хоча у своїх дослідницьких постапах проявили варіативність (друга група у своїх доказах зосередила більшу увагу на соціальній історії та проблемах імперського архетипу).

Фінальна міжгрупова дискусія мала на меті з'ясувати особливості та значення імперського досвіду в історії як Росії, так і України. Характер обговорення вийшов творчим, цікавим та продуктивним, адже учасникам вдалося не лише виокремити позитивні і негативні сторони імперського минулого, але й відкрити для себе нові питання, що потребують відповідей і подальших наукових пошуків.

Відтак, як бачимо, студенти успішно виконали проектне завдання, але на шляху до цього давали про себе знати і деякі проблемні моменти. Саме труднощі стануть предметом уваги наступної частини цієї розвідки.

По-перше, слід зазначити, що суть роботи ДК була побудована за принципом проблемного навчання. Характер складеної студентами програми засідань свідчить про те, що студенти мають досвід вирішення проблемних завдань, адже вони швидко висунули гіпотезу. Проте труднощі були викликані в ході самих засідань ДК, коли студенти не могли сформулювати проблему окремого засідання в контексті пошуків доказів власної гіпотези. Скоріш за все, це було викликано дедуктивним

принципом побудови тематики засідань: студенти були налаштовані, ніби ще на першому занятті «вирішили» поставлену проблему, давши відповідь на питання, тому на наступних заняттях прагнули тематичної новизни. Цю проблему можна вирішити вступним словом модератора на початку кожного заняття, яким він має привернути увагу учасників обговорення до того, що заняття побудовані за логікою доказів і є «розтягнутою у часі» перевіркою обґрунтувань припущення. Саме в такому випадку реалізується коригуюча функція вчителя (модератора).

Іншою більш важливою проблемою виявилася робота з поняттями. Модератором групи недаремно було приділено багато часу для роботи над ними, оскільки саме вони несли певну небезпеку у тому, що група так і не дійшла б певних висновків. Особливо гостро це проявилось в темі про пошуки хронологічного початку Російської імперії, коли кожен студент пропонував дату, підкріплюючи її власними аргументами, які не були пов'язані з концептом імперії. До моменту аналізу статті Р. Суні жоден зі студентів не згадав про ієрархічну будову імперського простору. Відтак, на заняттях з історії студентам необхідно акцентувати увагу на поняттях, звісно, не на їх бездумному заучуванні, а на формуванні їх частиною свого наукового світогляду. Зокрема, теорія ідеальних типів М. Вебера хоча і не дає відповіді на всі питання сучасної епістемології, містить потенціал для взаєморозуміння науковців, оскільки прив'яже поняття (точніше, його варіант) до конкретного фрагменту історичної дійсності. Думка студентів про поступове набуття Росією статусу імперії є підтвердженням продуктивного застосування веберівської методології.

Наступну проблему ми окреслимо як труднощі комунікації в процесі дискусії, які особливо гостро проявилися на міжгруповому обговоренні в день закриття школи (у роботі Г. Відайко використовується досить влучна назва «зіпсований телефон» [2, с. 27]). Суттю проблеми є неуспішне декодування інформації, отриманої від співрозмовника, в результаті чого порушувалась циркуляція інформації: обговорення іноді втрачало логіку поступу, або студенти говорили одне і те ж саме, але при цьому не погоджувались між собою. Зрозуміло, що тут свою роль зіграв і психологічний фактор, адже студенти хвилювалися, були зосереджені на дискусії як на процесі, але ця ж проблема давалася знаки й на попередніх засіданнях ДК. Звісно, за умов колективного обговорення логіку розмови має відновлювати модератор, але за умови, якщо над цим працює лише одна особа, дискусія перетворюється на самоціль, або веде в нікуди. Учасники не менше аніж їхній спостерігач мають дбати про розвиток комунікативного процесу, адже це їхній шлях вирішення певного питання. Окреслена проблема й на сьогодні не вирішена дослідниками з галузей психолінгвістики та теорії комунікації. Тим не менш, заявивши про ці труднощі, спробуємо запропонувати і декілька порад. Цю проблему слід вирішувати шляхом накопичення досвіду участі у колективних обговореннях, пропонуючи учням на уроках та студентам на заняттях допоміжні вправи на декодування повідомлення: вправи на з'ясування змістовної якості декодування (що каже співрозмовник або автор тексту) та вправи на виокремлення пресупозиції (чому так стверджує автор повідомлення). До перших можна віднести тлумачення термінів, що вжито у повідомленні, складання плану фрагменту, переказ, встановлення співвідношення вже відомої та отриманої інформації тощо. До других – вправи, коли учень має стати на місце автора і спробувати обґрунтувати його думку. «Резонанс», що викликала серед студентів, теза Дж. Хоскінга про незначну роль церкви в Російській імперії, є проблемою декодування. Стверджуючи це, британський русист спирався на англіканський зразок; з цієї точки зору в Російській імперії церква не мала такого ж потенціалу для усвідомлення національної спільності, розуміння підданими імперської місії своєї держави. Студенти ж доводили, що православна церква в Російській імперії

була частиною державного апарату. Але це ж саме говорить і Дж. Хоскінг! Ситуація, що виникла на останньому засіданні ДК, коли учасники спростовували, потім переосмислили і погодились з твердженням, свідчить про те, що сторони спілкування здатні на такі операції, але їхнє застосування потребує часу, попереднього досвіду роботи над декодуванням усних або письмових повідомлень.

Утім, окреслені етапи роботи не є панацеєю; слід згадати як героїня твору Л. Керролла, потрапивши у Задзеркалля, здогадалася підставити текст вірша до дзеркала аби прочитати його, але навіть прочитавши «... їй самій собі не хотілося зізнатися, що вона нічого не зрозуміла» [3, с. 171]. Звісно, ідеального тлумачення повідомлення не можна здійснити, але саме прагнення цього є важливою тактикою спілкування, оскільки воно виступає умовою продуктивної циркуляції інформації між комунікантами. Проте навіть в площині окресленої проблеми існує інша перешкода: спілкування – процес двосторонній. Суть цієї перешкоди можна виразити словами іншого керроллівського образу – філософа Хитуна-Бовтуна: «Коли я беру слово, воно означає те, що я хочу, не більше і не менше» [3, с. 232]. Виходить, що, навіть залучившись до декодування, кожен учасник залишиться на своїй позиції, адже інтерпретувати повідомлення він буде на основі власного когнітивного багажу. Отже, іншим аспектом процесу розшифрування інформації має бути етап саморефлексії кожного учасника спілкування: «Чи розумію я А так само, як розуміє А автор повідомлення?» За умов діалогу (у нашому випадку дискусії) такі питання має ставити собі кожен учасник розмови.

Відомий японський фізик Хідекі Юкава зауважував, що колектив науковців швидко просувається у своєму дослідженні за умов правильної організації, а її важливою складовою є наявність сильного зворотного зв'язку, коли проблема обговорюється вченими, що мають «рівну силу», тобто коли один вчений робить зауваження іншому, а останній будує свою подальшу роботу, виходячи саме з цих зауважень [7, с. 29–30]. Порівнюючи японські наукові традиції із західними, Юкава стверджує: «На Заході... постійні суперечки зближують людей, роблять їх друзями, там культивується давня традиція полеміки – свого роду мистецтва, якому треба навчитися» [7, с. 31].

З огляду на розглянуту нами складну внутрішню структуру комунікації, стає зрозумілим, чому дискусію вважають справжнім мистецтвом, адже всі названі кропіткі етапи мають бути не самоціллю обговорення, а лише засобами його успішної реалізації. Сильний зворотний зв'язок, про який говорив Юкава, можливий лише за умов прагнення до порозуміння, яке забезпечується шляхом внутрішнього діалогу не тільки зі співрозмовником, але і з самим собою.

На цьому етапі завершимо аналіз помилок та труднощів, що виникли в ході роботи ДК і спробуємо дати відповідь на поставлене на початку статті питання. Молода генерація вчених прагне наукового пошуку як акту самоактуалізації та самореалізації. Об'єднані єдиною метою вони здатні знайти шляхи розв'язання проблеми, готові до співпраці та відстоювання власних аргументів. Саме ці якості стали запорукою успішного виконання завдань обома колективами МЛШМН. Разом з тим проаналізовані проблеми, очевидно, спричинені браком досвіду участі у подібних видах робіт, цілком можуть бути усунені за умов більш уважного ставлення самих студентів до слухання та розуміння співрозмовника й акцентування зусиль на процесі двостороннього декодування повідомлення: змістовного та пресупозиційного.

Сподіваємось, що отриманий студентами досвід участі у МЛШМН складе основу їхніх власних цікавих наукових проєктів, адже саме самотутність Російської імперії є невичерпним джерелом викликів перед теперішнім і майбутніми поколіннями вчених.

Джерела та література:

1. Баханов К. О. Нова парадигма освіти як методологічна основа інновацій у навчанні історії в школі / К. О. Баханов // Навчання історії в школі : інноваційні аспекти. – Х. : Вид. група «Основа», 2005. – С. 22–33.
2. Відайко Г. В. Організація дискусії на уроках історії / Г. В. Відайко // Сучасний урок : панорама методичних ідей. 11 клас. Випуск 3. – Х. : Вид. група «Основа», 2005. – С. 4–33.
3. Кэрролл Л. Приключения Алисы в Стране Чудес. Сквозь зеркало и что там увидела Алиса, или Алиса в Зазеркалье / Льюис Кэрролл; пер. с англ. Н. Демуровой. – М. : Правда, 1985. – 320 с.
4. Скопинцева Т. Ю. Теория и история культуры повседневности России : учебное пособие / Т.Ю. Скопинцева. – Оренбург : ОГУ, 2010. – 142 с.
5. Суни Р. Империя как она есть : имперская Россия, «национальное» самосознание и теории империи / Рональд Суни // Ab Imperio. – 2001. – № 1 – 2. – С. 9–72.
6. Хоскинг Дж. Россия : народ и империя (1552–1917) / Джеффри Хоскинг; пер. с англ. С. Н. Самуйлова. – Смоленск : «Русич», 2001. – 512 с.
7. Юкава Х. Лекции по физике / Хидеки Юкава; пер. с яп. М. А. Маркова. – М. : Энергоиздат, 1981. – 128 с.

Дар'я Федусь

РОЛЬ СІМ'Ї І ШКОЛИ У ПРОФАЛАКТИЦІ ДИТЯЧОГО І ПІДЛІТКОВОГО АЛКОГОЛІЗМУ

У статті розкрито сутність дитячого і підліткового алкоголізму. Розглянуто його першопричини та наслідки. Виділено завдання школи для недопущення розвитку цієї згубної звички в дитячому середовищі.

Ключові слова: дитячий і підлітковий алкоголізм, алкогольна залежність, завдання школи.

Сьогодні на порядку денному розвитку сучасного суспільства гостро постала проблема вживання спиртних напоїв неповнолітніми. Лікарі, психологи, педагоги стривожені негативною тенденцією – алкоголізм дедалі молодшає. Багато наших підлітків свято вірять у те, що без пляшки пива не досягти життєвого успіху. Чиновники ж стверджують: провини держави в цьому нема, а в усьому винна родина.

У кожної хвороби є першопричина, з якої поступово, але невідворотно виростає велика проблема. На думку доктора медичних наук, головного співробітника харківського Інституту неврології, психіатрії і наркології Анатолія Артемчука, схильність до різних форм згубної залежності у дитині може сформуватися ще у момент її зачаття і народження. Тобто той факт, що сьогодні в Україні 90–98 відсотків пологів проходять із тими чи іншими патологіями, безпосередньо впливає на зростання числа небайдужої до чарки молоді. Зв'язок тут простий. Проблемні роди стають причиною того, що діти приходять у цей світ з очевидними ознаками органічного ураження мозку, і вся їхня подальша доля нагадує процес розгортання у часі складної мозкової дисфункції. «Аби добре вчитися, займатися спортом, закохатися, поїхати до Парижа, побудувати будинок, потрібно мати міцний мозок, – каже Анатолій Артемчук. – А там, де він порушений, багато функцій просто не діють».

Результат більш ніж тривожний. Нещодавно у Харкові фахівці провели дослідження психологічного стану підлітків та молоді зі складною, девіантною, поведінкою і виявили, що, по-

перше, вони не звикли використовувати потенціал власних мозкових клітин на повну потужність через брак відповідної енергії. По-друге, для формування та росту їм не вистачає природних гормонів, тому хлопцеві дуже складно перетворитися на мужчину. І, по-третє, «складні» діти зростають без особистісного стержня. Тобто не можуть відрізнити добро від зла, друга від ворога, не вміють сформулювати життєву мету, знайти опору. У них практично нічого не виходить. І, оскільки нашим суспільством приймаються винятково успішні люди, чарка нерідко стає чимось на зразок рятівної емоційної соломинки. Від неї дитина переходить на травку, а з травки – на віртуальні ігри, що, в свою чергу, викликають складну комп'ютерну залежність. «Одна патологія перетікає в іншу, – каже Анатолій Артемчук. – Це цілий конгломерат проблем, в основі якого лежить проблема нездорових дітей. Адже для того, щоб бути успішним, треба мати високий заряд здоров'я. А коли його немає, дитина підсвідомо обирає те, що простіше. Навчитися курити, вживати спиртне, лаятися матом насправді дуже просто» [5, с. 14].

Фахівці Всесвітньої організації охорони здоров'я нещодавно опитали декілька сот тисяч учнів щодо вживання алкоголю і зробили дуже невтішний висновок. За їх даними, кожен третій учень початкової школи хоча б раз вживав спиртне. Досить сказати, що за останні 10 років кількість звернень до наших лікарів з приводу дитячого алкоголізму збільшилася у два-три рази. Така статистика спонукає бити на сполох. Як повідомив нарколог Петро Седень, нині на профілактичному обліку в Чернігівській області перебуває 102 підлітки, які зловживали алкоголем, наркотиками та токсичними речовинами. Але він підкреслив, що насправді залежних від алкоголю підлітків набагато більше. Так, на диспансерному обліку в першому півріччі 2008 року перебувало 3,5 тисячі осіб віком від 15 до 35 років (за аналогічний період минулого року – 2,8 тисячі). З них 105 чоловік мають алкогольні психози [1].

Щоб усвідомити масштаби дитячого і підліткового алкоголізму, необов'язково вдаватися до цифр і статистичних даних. Досить пройтися вулицями і придивитися до підліткових компаній, прислухатися до їхніх розмов у маршрутних таксі. Або зазирнути до сільських «кав'ярень», де після уроків діти запивають «двійки» пивом. Відтоді, як чотири роки тому Всесвітня організація охорони здоров'я, аналізуючи дослідження щодо споживання алкоголю серед дітей і підлітків, оголосила нашу країну «лідером» у цій царині, нічого не змінилося на краще. Лікарі, психологи тут одностайні: найстрашніший різновид алкоголізму – підлітковий. Адже навіть у маленькій дозі алкоголь грубо діє на несформований організм підлітка і деформує його особистість. Тож будь-яке споживання спиртного у такому віці – вже зловживання [6, с. 14].

У розвитку дитячого алкоголізму можна виокремити 2 періоди: Перший період – раннє дитинство, в якому алкоголізація дітей носить неусвідомлений, мимовільний характер. Цьому сприяють наступні основні причини: п'яне зачаття, вживання алкоголю під час вагітності та годування грудьми, що веде до аномалій фізичного і психічного розвитку дитини. Другий період – дошкільний і молодший шкільний вік. У цей період найбільш суттєвими причинами вживання дітьми алкогольних напоїв є дві – педагогічна неграмотність батьків, яка приводить до алкогольного отруєння організму, і сімейні алкогольні традиції, що формують інтерес до спиртного [2].

Особливо вражає той факт, що 70% українських дітей уперше чарку отримали з рук своїх же батьків. Керівник Центру психологічного консультування та адаптації Наталія Лифарева стверджує, що знайомство з алкогольними напоями відбувається здебільшого в домашньому колі під час застіль. При цьому дорослі часто не усвідомлюють того, що діти в усьому їх наслідують.

Тому не дивно, що алкогольне застілля у свята та дні народження сприймається ними як цілком природне явище. От тільки наслідки такого наслідування надто серйозні. Адже дитячий організм дуже чутливий до алкоголю навіть у невеликих дозах. За словами доктора медичних наук, завідувача відділу дієтології та клінічних досліджень медико-профілактичних засобів інституту екології та токсикології ім. Л. Медведя Петра Карпенка, алкоголь брутално втручається у процес становлення несформованого підліткового організму і певною мірою деформує особистість. «З'являється так звана психічна залежність, коли підліток починає цікавитися не просто випивкою в компанії, а намагається з її допомогою вирішувати свої проблеми: заспокоїтися після сварки з батьками, познайомитися з дівчиною. Найстрашніше, коли підліток п'є заради стану сп'яніння як такого, що є ознакою дуже глибокої стадії алкогольної залежності», — зазначає П. Карпенко.

Розвитку алкоголізму сприяє і відсутність в Україні юридичного поділу спиртних напоїв на алкогольні і слабоалкогольні. «Допоки це питання не врегульоване законодавством, виправдується і реклама алкоголю, яка з такими гаслами, як «Пиво твоєї Батьківщини», підсвідомо програмує молодь на його споживання, – стверджує головний психіатр-нарколог Київської області заслужений лікар України Геннадій Зільберблат. – А тим часом з медичного погляду жодної різниці між спиртними напоями немає, адже шкода від слабоалкогольних не менша, ніж від горілки. Не дивно, що і пивна залежність сьогодні у нас різко зростає». Статистика свідчить, що за останні 10 років кількість осіб, які регулярно вживають слабоалкогольні напої, зросло в 10–12 разів. А серед пацієнтів, які звернулися по допомогу до наркологів, приблизно у 15–20% виявлено пивний алкоголізм, що розвивається за законами звичайної алкогольної залежності. Але не треба думати, що помірне вживання спиртних напоїв не шкідливе для організму людини, тим більше неповнолітньої. «Ми провели дослідження серед трьох тисяч молодих людей (11 клас, перший курс вузу) у великому промисловому місті, серед яких не було алкозалежних, але більше половини з них усе ж таки випивали слабкі алкогольні напої раз на тиждень і частіше, – продовжує Геннадій Зільберблат. – У результаті виявилось, що артеріальний тиск у них вищий, ніж у тих, хто взагалі не куштував спиртного. А у хлопців, які споживали алкоголь у тому чи іншому вигляді, було виявлено і безліч інших медичних проблем, а також складнощі із соціальним функціонуванням – конфлікти у сім'ї, у колективі, проблеми з навчанням. Тобто не тільки залежні, а й усі споживачі алкоголю страждають від нього. Іноді такий споживач просто не встигає стати алкоголіком, бо свідомо вкорочує собі віку в середньому на п'ять-сім років» [3].

Алкогольна залежність – це хвороба. А значить, можлива схильність до неї, як до будь-якої іншої хвороби. Не завжди людина знає, які гени в ній закладені. За статистикою, якщо п'є батько, то у сина в чотири рази більше шансів отримати алкогольну залежність, чим у його однолітка з непитущою сім'єю.

Отже, наслідком «алкогольних» традицій в сім'ї стає розвиток алкоголізму у дітей. Кожна дитина чи підліток з різних причин починає вживати алкогольні напої. У період до 10–11 років дитина стикається з алкоголем дуже рідко, частіше з лікувальною метою – розтирання, знезараження, очищення рани, або це відбувається випадково, коли дитина пробує незнайому рідину, яка у результаті викликає відразу.

Поступово дорослішаючи, дитина починає частіше стикатися з алкоголем, постійно помічаючи спиртні напої на родинних урочистостях і багаточисельних святах, внаслідок чого алкоголь і свята стають для нього речами невіддільними один від одного. У віці 14–15 років підліток вже починає

вживати алкоголь в компанії, намагаючись не відстати від своєї групи, від своїх однолітків, показуючи тим самим свою «хоробрість» і «дорослість». Переважно це властиво хлопчикам, у дівчаток же перше знайомство з алкоголем найчастіше обмежується парою чарочок на честь урочистості без вихвалання і встановлення алкогольних рекордів.

Знайомство з алкоголем може зіпсувати підлітка, тому що варто хоч раз доторкнутися до спиртного, і психологічний бар'єр залишається у минулому, а підліток починає вважати себе настільки дорослим, що може пити з ким завгодно і коли завгодно. Підліткову психіку відрізняє прагнення наслідувати старших і своїх батьків і все частіше відчуття дорослості, яке підштовхує їх до вживання алкоголю. Багато підлітків помилково уявляють собі початок дорослого життя, пов'язуючи його з початком вживання алкоголю.

Деякі підлітки вживають алкоголь для хоробрості або від нудьги, аби розвеселити себе і свою компанію, такий мотив формує алкоголізм як один з видів поведінки правопорушників. Такі підлітки більше хуліганять, порушують порядок, практично не цікавляться літературою, театром, музикою, суспільною діяльністю, втрачають інтерес до саморозвитку, в їх житті переважає беззмістовне проведення часу – найпоживніший ґрунт для розвитку дитячого алкоголізму [1].

Алкоголізації дітей і підлітків сприяє алкогольне оточення, яке складають близькі родичі, що вживають алкоголь. Біологічними дослідженнями доведено, що сам алкоголізм генетично не передається, передається тільки схильність до нього, що впливає з особливостей характеру, отриманого від батьків. У розвитку пияцтва у дітей вирішальну роль відіграє поганий приклад батьків, обстановка пияцтва в сім'ї.

Третій період – підлітковий і юнацький вік. В якості основних причин доручення дітей до спиртного можна назвати наступні: неблагополуччя сім'ї; реклама в засобах масової інформації; незайнятість вільного часу; відсутність знань про наслідки алкоголізму; відхід від проблем; психологічні особливості особистості; самоствердження. У цей період відбувається формування потягу до алкоголю, яке переростає у звичку, приводячи в більшості випадків до алкогольної залежності дитини. Алкоголізм, що формується в підлітковому та юнацькому віці (від 13 до 18 років), зазвичай називають раннім алкоголізмом. Вважається, що в цьому віці клінічні прояви алкоголізму розвиваються швидше, ніж у дорослих, а хвороба протікає більш злоякісно.

В підлітковому віці дорослі втрачають свій вплив на дитину, більшу значимість набирає спілкування з ровесниками. Завдання школи – докласти всіх зусиль для недопущення розвитку цієї згубної звички в дитячому середовищі. Основний акцент роботи школи з дітьми в цьому напрямку – робота з групами, яка проводиться через такі види діяльності: 1) Профілактика причин і наслідків алкоголізму. Сюди можна віднести проведення групових дискусій на теми, пов'язані з алкоголізмом, проведення рольових ігор, в яких програмуються основні ситуації, пов'язані з вживанням алкоголю і тиском ровесників, бесіди, дискусії. Основні соціальні вміння, які слід сформувати в підлітковій групі – це вміння чітко формувати аргументи проти алкоголю і вміння протистояти тиску ровесників. Методи, які залякують дітей, застосовувати недоцільно. 2) Організація вільного часу підлітків, тому що беззмістовне дозвілля є провідним фактором ризику в розвитку зловживань алкоголем. Тому слід заохочувати дітей до занять в спортивних секціях, організовувати походи, спортивні змагання тощо. 3) Посередницька діяльність вчителя по залученню до профілактичної роботи батьків, учителів, співробітників міліції, лікарів, громадськості. 4) Подолання соціально-педагогічної занедбаності підлітка, що виявляється в обмеженості словникового запасу, бідності знань про навколишній світ

тощо. На відміну від підлітків, у дітей 15–18 років (юнаки) меншою мірою виявляється емоційна залежність від групи ровесників і на перший план висувуються форми поведінки, що підкреслюють індивідуальність. Вчитель зосереджує свою увагу на індивідуальній роботі із цією категорією дітей через проведення індивідуальних консультацій з метою усунення причин, що негативно впливають на життєдіяльність дитини, соціальне навчання особистості, формування уявлень про ризик, пов'язаний із вживанням алкогольних напоїв. Методами виконання цієї роботи можуть бути: повідомлення наукових даних, фактів в процесі бесіди, лекції, самостійна робота з книгою, спостереження і постановка педагогічних експериментів, проведення вікторин, олімпіад, тренінгів.

Необхідно пам'ятати: робота в цьому напрямку повинна проводитись безперервно і систематично. Дітей на конкретних прикладах потрібно переконувати в тому, що зловживання алкоголем – це безвихідь, в яку легко увійти, але виходити з цього становища надзвичайно складно.

Джерела та література:

1. Дитячий алкоголізм – першочергова проблема в Україні [Електронний ресурс] : сайт «Высокий Вал». – Режим доступу : <http://val.ua/politics/chernigov/193196.html>. – Дата звернення: 15.10.12.
2. Детский алкоголизм [Електронний ресурс] : сайт «Психология». – Режим доступу : <http://health.edunet.uz/alkog.htm>. – Дата звернення: 12.10.12.
3. Заручники малих градусів [Електронний ресурс] : сайт «dt.ua». – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/zaruchniki_malih_gradusiv-57780.html. – Дата звернення: 05.11.12.
4. Ребенок и алкоголь [Електронний ресурс] : сайт «Алкоголик.org.». – Режим доступу: <http://alkogolik.org/rebenok-i-alkogol.html>. – Дата звернення: 14.10.12.
5. Салімонович Л. Питна гарячка / Л. Салімонович // Україна молода. – 2008. – 24 травня. – С. 14.
6. Косинська Ю. Півцукерки з лікером / Ю. Косинська // Україна молода. – 2012. – 19 січня. – С. 14.

Тетяна Шеремет

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ КООПЕРАТИВНОГО НАВЧАННЯ В УНІВ 9 КЛАСУ

У статті розглянуто і проаналізовано роль та значення інтерактивних технологій колективно-групового навчання на уроках історії в школі.

Ключові слова: інтерактивні технології, кооперативне навчання,

Соціальні перетворення в українському суспільстві докорінно змінили орієнтації в галузі освіти. Нова освітня філософія визначила головну стратегію педагогічної діяльності: спрямування навчально-виховного процесу на формування духовного світу особистості, утвердження загальнолюдських цінностей, розкриття потенційних можливостей та здібностей учнів. Розв'язання цих актуальних проблем можливе лише на основі широкого запровадження нових педагогічних технологій, спрямованих на розвиток творчих сил, здібностей та нахилів особистості. Педагогічний пошук учителів-практиків завжди спирається на досягнення психолого-педагогічної науки. Відкритість українського суспільства дала змогу педагогам ознайомитися з розробками вчених провідних країн світу, які лягли в основу програми міжнародного фонду «Відродження», «Школа XXI».

Використання інтерактивних технологій колективно-групового навчання на уроках історії в 9 класах має велику роль та значення. Дана проблема є надзвичайно актуальною, оскільки інтерактивні технології сприяють формуванню в учнів пізнавальних умінь та навичок: самостійно аналізувати історичну інформацію, порівнювати, узагальнювати, оцінювати історичні події, явища, процеси; висловлювати власні судження і думки, робити узагальнення та висновки. Інтерактивні методи можуть бути чи не найкращим способом вивчення сучасного суспільного життя. Проблема постає у підготовленості як вчителів так і учнів до такого виду роботи. У дослівному розумінні інтерактивним може бути названий метод, в якому той, хто навчається, є учасником, який здійснює щось: говорить, управляє, моделює, пише, малює тощо, тобто не виступає тільки слухачем, спостерігачем, а бере активну участь у тому, що відбувається [5, с. 31].

Однією з основних інновацій сьогодення є інтерактивні методи навчання. Науковцями і практиками визнано, що набуття знань, формування вмінь та навичок, розвиток особистісних якостей, набуття певних компетентностей особистості учня є найбільш ефективним, якщо в навчально-виховному процесі використовуються інтерактивні форми і методи. Ґрунтовно досліджено теоретичні і методичні засади інтерактивних технологій навчання у працях І. Авдєєвої, М. Кларіної, О. Пехоти, Н.Побірченко, Г. Селевка, С. Сисоєвої, Ю. Сидоренко, П. Щербаня та інших, а також зарубіжних спеціалістів, таких як Т. Альберг, К. Роджерс, Л. Брадфорд, К. Бенне, Дж. Стюарт, К. Фопел та інших.

О. Пометун, Л. Пироженко розкрили суттєві ознаки інтерактивного навчання та обґрунтували структуру інтерактивного уроку. Баханов К.О. розкрив роль і значення використання інтерактивних технологій на уроках історії.

Особливості застосування інтерактивних технологій у педагогічному процесі розкрили Л. Анісімова, Н. Богомоллова, Ю. Ємельянов, В. Захаров, Є. Михайлова, В. Платонов, А. Панфілова, Л. Петровська, А. Смолкін, О. Стебна, А. Соненко, Ю. Крящева, В. Телячук та інші.

Мета дослідження: розкрити роль та значення використання інтерактивних технологій колективно-групового навчання на уроках історії в школі.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

1. Вивчити і проаналізувати психолого-педагогічну літературу з даної проблеми.
2. З'ясувати суттєві ознаки поняття «інтерактивні технології».
3. Розкрити методичні основи використання інтерактивних технологій колективно-групового навчання на уроках історії в учнів 9 класу.
4. Обґрунтувати роль і значення інтерактивних технологій колективно-групового навчання на уроках історії.

Об'єкт дослідження: процес навчання історії в школі.

Предмет дослідження: особливості використання інтерактивних технологій колективно-групового навчання на уроках історії в учнів 9 класу.

Інтерактивне навчання – спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчує свою успішність та інтелектуальну спроможність [2, с. 40].

Призначення інтерактивного навчання полягає у тому, щоб, по-перше, передавати учням історичні знання, по-друге, допомогти їм усвідомити цінність інших людей. Має воно і свої завдання: розв'язання навчальних поведінкових завдань, надання підтримки членам групи тощо.

Інтерактивна робота має свої принципи: одночасна взаємодія (всі учні працюють в один і той же час); однакова участь (для виконання завдання всім учням надається однаковий час); індивідуальна відповідальність (при роботі у групі кожен учень має своє завдання); позитивна взаємодія (група виконує завдання за умови успішної роботи кожного її учасника).

Застосування інтерактивних технологій висуває певні вимоги до структури уроку. Структура таких уроків складається з п'яти етапів: мотивація навчання; оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів; актуалізація знань, надання необхідної інформації; усвідомлення, рефлексія; повідомлення домашнього завдання. Кожен із цих етапів зобов'язує виконанню певних дій вчителя: зацікавлення учнів; стимулювання дітей до обговорюваної теми; психологічна підготовка до сприйняття нового матеріалу; забезпечення розуміння учнями змісту їхньої діяльності; чітке і конкретне визначення та усвідомлення ними очікуваних результатів; надання учням достатньої інформації.

Існують також рекомендації щодо використання інтерактивних технологій на уроках:

1. Упроваджувати в практику педагогічної діяльності сучасні методи та технології.
2. Застосовувати різні види і форми пізнавальної діяльності, поєднувати аналіз і синтез із добре продуманими, вчасно поставленими запитаннями, ретельно підібраними практичними інтерактивними завданнями.
3. Створювати умови для розвитку в учнів здатності будувати стосунки в групі, визначати своє місце в ній, уникати конфліктів, шукати компромісів, прагнути до діалогу, разом знаходити способи розв'язання проблеми.
4. Розвивати навички самостійної роботи, виконання творчих проектів.
5. Створювати на уроках сприятливі умови для формування загальнолюдських цінностей, прищеплення інтересу до вивчення навчальних предметів.
6. Пропагувати серед учнів зразки толерантної поведінки особистості, прищеплювати їм любов до національних традицій та культури, сприяти усвідомленню культурного і матеріального багатства своєї країни, виховати у них відповідальність за збереження свого здоров'я.
7. Залучати знання, навички із суміжних дисциплін для більш ефективної роботи над практичною частиною творчих завдань.

На нашу думку, до інтерактивного навчання не можна ставитись як до універсального засобу викладання й прагнути переведення всього процесу навчання на «інтерактивні рейки». Логічно говорити про застосування інтерактивних методів викладання. Проблема постає у підготовленості як учителя, так і учнів до такого виду роботи. Тому необхідно розпочинати з налагодження контакту з учнями; а також з формування в учнів умінь порівнювати, співставляти, аналізувати історичні факти, робити висновки.

За таких обставин можна сказати, що суть інтерактивного навчання в тому, що навчальний процес відбувається тільки через постійну, активну взаємодію всіх учнів, це співнавчання вчителя з учнями, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці), де і учень, і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що вони роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, уміють та здійснюють. Вчитель в інтерактивному навчанні виступає як організатор процесу навчання, консультант, який ніколи не «замикає» навчальний процес на собі. Головними в процесі навчання є зв'язки між учнями, їхня взаємодія та співпраця. Результати навчання досягаються взаємними зусиллями учасників процесу навчання, учні беруть на себе спільну відповідальність за результати навчання.

Найважливіша причина того, чому більшість вчителів надають перевагу пасивному навчанню, - відсутність доступних ефективних простих і зрозумілих технологій, які б дозволили педагогу організувати інтерактивне навчання під час вивчення будь-якої дисципліни. У популярній сьогодні серед українських педагогів книзі «Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання» цитуються слова китайського філософа Конфуція, сказані більше ніж 2400 р. тому: «Те, що я чую, я забуваю. Те, що я бачу, я пам'ятаю. Те, що я роблю, я розумію» [3, с.31]. Ці три твердження обґрунтовують потребу людини в активному навчанні. Дещо змінивши слова великого китайського педагога, можна сформулювати кредо інтерактивного навчання: «Те, що я чую, я забуваю. Те, що я бачу й чую, я трохи пам'ятаю. Те, що я чую, бачу й обговорюю, я починаю розуміти. Коли я чую, бачу, обговорюю і роблю, я набуваю знань і навичок. Коли я передаю знання іншим, я стаю майстром» [3, с. 31].

За таких обставин, мозок не тільки отримує інформацію, а й обробляє її. Щоб ефективно обробляти інформацію, необхідно задіяти як зовнішні, так і внутрішні чинники. Коли ми обговорюємо проблеми з іншими, задаємо питання, які їх стосуються, наш мозок працює набагато краще. У психолого-педагогічній літературі описані результати дослідження, коли викладач, пояснюючи матеріал короткими частинами, блоками, пропонував учням обговорювати між собою кожен таку частину, а потім продовжував пояснення. У результаті такого навчання засвоєння матеріалу було вдвічі кращим, аніж при монологічному поясненні. Ще краще, якщо ми можемо щось «зробити» з інформацією, щоб одержати зворотній зв'язок, чи добре ми її зрозуміли, наприклад, з цією метою можливо: викласти інформацію своїми словами; навести свої приклади; показати певні подібні прояви, подібні ознаки в інших явищах і процесах; знайти зв'язок з іншими процесами або явищами, уже відомих раніше; передбачити деякі наслідки; знайти протилежності.

Якщо уявити, то наш мозок дещо схожий на комп'ютер, а ми – його користувачі. Щоб комп'ютер працював, його потрібно ввімкнути. Так само потрібно «ввімкнути» мозок дитини. Коли навчання пасивне мозок не вмикається. Комп'ютер потребує правильного програмного забезпечення, щоб інтерпретувати дані, що введені в його пам'ять. Наш мозок повинен зв'язати те, що нам викладають, з тим, що ми вже знаємо і як ми думаємо. Коли навчання пасивне, він не простежує ці зв'язки і не забезпечує повноцінне засвоєння. Нарешті комп'ютер не може зберегти інформацію, якщо вона не оброблена і не «збережена» за допомогою спеціальної команди. Так само наш мозок повинен перевірити інформацію, узагальнити її, пояснити її комусь для того, щоб зберегти її у банку пам'яті. Коли навчання пасивне, мозок не зберігає те, що було представлено.

Таким чином, сприйняття матеріалу може здійснювати безпосередній вплив на мозок, проте без механічної пам'яті така інформація не може зберігатись протягом тривалого часу. Зрозуміло, що навчання не може звести до запам'ятовування. Учні не здатні «ковтати» порції матеріалу, їм потрібний час, щоб самостійно «жувати» його. Педагог не може зробити розумову працю за учнів, оскільки тільки вони здатні поєднати те, що чують і бачать, у значуще ціле. Без можливості обговорювати, задавати питання, опрацьовувати і навіть навчати іншого, реальне засвоєння не відбувається.

Сьогодні вже доведено, що діти по-різному сприймають навчання. Вони отримують інформацію за допомогою органів слуху, зору й органів почуттів. Досить часто один із способів одержання інформації домінує, і людина використовує його постійно. Тому для кожного потрібно знаходити певний підхід, застосування різних методів, вправ, тощо. При проведенні уроку, вчитель має враховувати потреби та інтереси учнів. Для того щоб задовольнити ці потреби, навчання обов'язково має бути різноманітним.

Таким чином, використання інтерактивних технологій колективно-групового навчання на уроках історії сприяють набуттю знань, формуванню предметних компетентностей учня, розвитку особистісних якостей, розвивають комунікативні вміння і навички, організаційні здібності.

Джерела та література:

1. Баханов К. О. Інтерактивне навчання / К. О. Баханов // Історія в школах України. – 1998. – № 2. – С. 31–36.
2. Комар О. Викладання за інтерактивними технологіями / О. Комар // Рідна школа. – 2006. – № 6. – С. 39–41.
3. Крамаренко С. Інтерактивні техніки навчання як засіб розвитку творчого потенціалу учнів / С. Крамаренко // Відкритий урок. – 2002. – № 5. – С. 7–11.
4. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання / О. Пометун, Л. Пироженко – К. : Вид-во АСК, 2004. – 189 с.
5. Стецюра Н. інтерактивні технології навчання [історія, суть, класифікація, методи інтерактивних технологій] / Н. Стецюра // Освіта. Технікуми. Коледжі. – 2010. – № 2. – С. 31–35.

РОЗДІЛ 5. ЕТНОЛОГІЯ

Ірина Адаменко

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ СЕЛА АВДІЙВКИ СОСНИЦЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті аналізуються матеріали про традиційну та сучасну весільну обрядовість села Авдіївки Сосницького району Чернігівської області.

Ключові слова: *традиційна весільна обрядовість, сучасна весільна обрядовість, «умовини» («заручини», «змовини», «сватанне»), могорич, вільце, одвідини.*

Традиційне українське весілля має, порівняно з іншими видами духовної культури, чи не найбільше варіантів, причому відмінності в обрядових діях існують не лише в різних районах, а й у межах однієї місцевості.

Природно, що розвиток різноманітних форм, варіантів весілля обумовлений історичними, соціально-економічними, географічними умовами різних районів України, міжетнічними контактами і взаємозбагаченням культур сусідніх народів, чинниками конфесійного характеру (православ'я, католицизм, унія). У реальній практиці в різних етнографічних зонах сформувалися регіональні типи весілля з рядом локальних підтипів.

Актуальність теми зумовлюється зростанням інтересу людства до своїх духовних джерел і традиційної спадщини. У цьому контексті світове співтовариство усе більше уваги звертає на вивчення, збереження та розвиток традиційних свят, обрядів, фольклору.

Записи весільної обрядовості на території Чернігівщини здійснювали: Малеча Н. (с. Пакуль Чернігівського повіту) [1], Ляшев О. (Роїще – село, сотенне містечко (історико-етнографічний нарис) [3], Литвинова-Бартош П. Весільні обряди та звичаї у с. Землянка на Чернігівщині) [2].

Традиційний весільний обряд села Авдіївка сягає своїм корінням давніх часів.

Мета статті – висвітлення результатів дослідження весільної обрядовості села Авдіївка Сосницького району Чернігівської області. У період з 2006 по 2012 роки були опитані 7 старожилів села віком від 60 до 80 р. Їхні свідчення дали можливість описати весільну обрядовість у єдності вербального і позавербального компонентів. Зупинимось на кожному з етапів.

Традиційно українська весільна обрядовість проводиться у 4 етапи:

- передвесільний етап
- приготування до весілля
- власне весілля
- після весільний етап

У селі Авдіївка обрядовим скріпленням перед шлюбних угод служила урочиста дія – «умовини». На позначення цього обрядового епізоду в селі також побутують назви: «заручини», «змовини», «сватанне». Молодий, батьки та його хрещені батьки (яких називають сватами) йдуть додому до молодої укладати попередню угоду про шлюб, беручи з собою *могорич* (зав'язані у хустку пляшка

горілки та хліб). Входячи до хати, приказують: «У Вас є дівка гарна, чепурна, а в нас парубок». У разі згоди гостей молода запрошувала до столу, де відбувалося їх частування. За традицією дочок видавали заміж за віком: спочатку старшу, потім – молодшу. Ця традиція довго шанувалася місцевим населенням. За свідченням старожилів, були випадки, коли приходили свататися до молодшої дочки, свати отримували відмову, натомість пропонували старшу (бували випадки згоди на одруження зі старшою).

Головною атрибутикою умовин є хліб, який приносить молодий. На цьому етапі він має символічне значення: на знак згоди молода приймає хліб, а на знак незгоди – повертає. Взявши хліб, молода розрізає його навхрест, не витягаючи ножа; дає всім покуштувати, а потім роздає подарунки сватам (зазвичай це хустки). Умовини відбувалися, як правило пізно ввечері або вночі, щоб у разі відмови зберегти його в таємниці. Тому обрядові пісні в час умовин не співались [6].

Наступним етапом весільної обрядовості села Авдіївки є приготування до весілля. До цього етапу відносяться такі обрядові епізоди: випікання короваю; церемонія запрошення гостей на весілля; виготовлення весільного деревця – вільця [8].

Важливе місце у весільні обрядовості посідає випікання короваю. Його випікають як у молодого, так і в молоді. Випіканням займається жінка-коровайниця (зазвичай це добра подруга матері нареченої (нареченого), яка весь вік добре прожила з чоловіком та має дітей). З того самого тіста, з якого виготовляють коровай, випікають маленький пиріжок, який потім, загорнувши в хустинку, прив'язують нареченій під праву руку до поясу, коли вона йде запрошувати гостей на весілля. У першу шлюбну ніч молоді розламують цей пиріжок та з'їдають його. Випікання короваю супроводжувалося спеціальними ритуалами та піснями:

*«Наша ніч регоче, короваю хоче,
Засланки трясуться,
Уточки печуться.»* [10].

Церемонія запрошення гостей на весілля включала в себе урочисте виряджання дочки (сина) на село в супроводі дружок (бояр). Молода вдягнена в народний український одяг, прикрашена квітками та стрічками, зустрічає молодого і бояр. Вони заходять до хати де їх частують. Потім батьки благословляють своїх дітей на щасливе подружнє життя та освячують їм дорогу іконами. Після цього молода йде кликати свій рід, а молодий – свій. За свідченням старожилів, виходячи з дому, молоді повинні йти за сонцем, щоб воно супроводжувало все їхнє подружнє життя. Перші, кого наречена (наречений) має запросити, це сім'я яка живе щасливо, має дітей та достаток у всьому. Зайшовши до хати, наречена (наречений) тричі кланяються святим іконам, а потім господарям і промовляють такі слова: *«Просила мати, просив батько, і я прошу приходьте до нас на весілля (коли, куди).»*

Ходячи по селу, молодий з молодією не повинні зустрічатися – вважається поганою прикметою. Всім людям, яких наречена зустрічає на своєму шляху, – тричі вклоняться. Вони повинні запросити всіх та повернутися додому до схід сонця, у іншому випадку може завершитись зародження нової сім'ї [5].

Увечері перед весіллям виготовляли весільне деревце – *вільце*, як у молоді вдома, так і в молодого. Зазвичай *вільце* виготовляли з плодкових дерев, що символізувало плодючість та продовження роду, у вигляді конструкції з паличок, яка нагадує деревце. *Вільце* символізує молодість та красу наречених. У наш час уже не займаються виготовленням вільця, а беруть уже освячене у місцевій церкві.

Розпочинається весілля приїздом молодого, бояр та рідних до молодої. Забравши молоду, їдуть «до розписі» та вінчання. Після цього молоді роз'їжджаються по своїх домівках.

Зібравши свій рід та бояр, молодий їде до молодої, де відбувається викуп. Заходять до хати, де молода сидить за столом за вільцем із друзками та «солов'ями» – так називають молодих неодружених парубків (зазвичай це брати або сусідські хлопчики), які вимагають викуп. У цьому обряді, як і в багатьох інших, спостерігається характерний для української традиційної культури прийом потрійності: тричі домовляються про ціну. Після викупу друзків перев'язують рушниками, боярам прикріплюють квіточки. Все це супроводжується піснями:

*«Не продай брат сестру
За три, за чотири золотіє.
Гроші, як полова,
Сестра чорноброва.» [7].*

Зазвичай весілля розпочинається завиванням вільця.

Боярин питає у молодого: «чи є староста пане ... одозвіться, коли є – тричі». Благословіть молодому вільце завити: «Бог благословив і ми благословляємо», – відповідає староста. Цей обряд теж супроводжується ритуальними піснями:

*«Ой Аліні і Стасу
Благослови, Боже,
І отець і мати
Нашому дитяті
Вілечко почати.
Гу-гу-гу.
За Дунаєм калина
Весь світ закрасила
Ой мусимо плести
Калину ламати
Вільце завивати
Гу-гу-гу.*

В нижче наведеній пісні є рядки, які закликають молодь вити вільце:

*Летів Горлофат, через сад,
Розгубив пір'ячко на весь сад.
А ви, дружечки, збирайте пір'ячко,
А ми зів'ємо Аліні вілечко.
Гу-гу-гу.*

Тут теж були свої забобони: весільне деревце мали право прикрашати лише незаміжні дівчата:

*Не йдіть, молодиці, до нас вільце вити, —
Зав'ємо ми сами попід небесами,
З ясними соколами, з чорними галочками,
З подоляночками.
Гу-гу-гу*

Вільце ставиться на столі біля наречених, «світилка» запалює «святилля» (дві свічки прикрашені барвінком, гілочками калини та квітами), молоді незаміжні дівчата, які сидять за столом,

прикрашають весільне деревце пучечками калини та барвінку, які символізують красу та молодість.

Прикрашення *вільця* завершується такими словами:

*А ми вільце вили,
Горілки не пили.
Дайте нам по чарці,
Підемо танцювати.* [9].

Цікавим є епізод розподілу короваю, який відбувався після завивання вільця. Все це супроводжувалося піснями у супроводі музичних інструментів:

*«Дружко коровай пече ще й вілечко трясе.
З Божим даром святим короваєм».*

Перед тим, як занести коровай, одчиняють двері і тричі б'ють хрестом об кутки чеплеєю. Заносять коровай. Старші бояри ділять коровай, розносять гостям за викуп (гроші чи подарунки), а ті, в свою чергу, промовляють побажання:

*«Дарую Вам два дубочки, щоб через рік народилися синочки.»
«Дарую березову рощу, щоб зять поцілував тьошу.»
«Дарую дубове поліно, щоб свекор поцілував невістку в коліно.»
«Щоб уміла шить і прядти, і у свекрухи красти,
Бо у свекрухи така власть, як не вкрадеш то не дасть.»
«Дарую мідними і срібними, щоб не були бідними.»
«Даю на пачку паперос, щоб через год родивсь матрос.»
«Скільки в лісі грибочків, стільки желаєм синочків.»
« Скільки на березі почок, стільки желаєм дочок.»*

Молода забирає подарунки правою рукою, яка огорнута в хустинку – щоб молоді не бідували, оскільки гола рука символізує бідність, і все, що вона бере, користі ніякої не принесе. А далі святкують весілля [4].

Перед заходом сонця до молодого везуть придане молодій та подушки.

Першою їде молодиця (гарна подруга матері нареченої, молода роками, щаслива в подружньому житті, має дітей) яка везе з собою курку, впускає її до двору молодого. За нею їде ще одна молодиця, яка везе з собою подушки та придане молодій. Приїхавши до молодого вона готує весільну постіль. А потім їдуть і самі молоді. Молоду виводять з дому батьки. Мати дає їй святі ікони та приказує дочці, щоб та молилася іконам, а зятю вручає хліб й приказує щоб оберігав і забезпечував сім'ю. Все це дійство супроводжується гуковими піснями:

*«Топи мати грубку,
Топи мати грубку,
Везе син голубку.
Туку чепурненьку
Як розку повненьку.»
«Скриня моя ти березова,
Куди ти повезеная?
Не в тік, не в кладову,
А до свекра в комору.»*

Удома їх зустрічають батьки молодого, благословляють святими іконами.

У нареченої продовжується гуляння, гості сідають за стіл і «гладять молодій дорогу», – це дійство супроводжується частуванням гостей, та побажаннями щасливого життя молодим, щоб молода ладнала зі свекрухою, жила в достатку. Ввечері гості розходяться.

Наступного дня весілля продовжується у молодого.

День починається сніданком, який приносять дружки, та ритуальним умиванням молодої в новому домі. Свахи, та весь рід молодої їдуть гулять до молодого. Розподіляють у нього коровай.

Одвідини. Молода не повинна приходити до батьків додому до самих одвідин (традиційної вечері вдома у матері молодої, яка відбувається через тиждень після весілля) [6].

Описаний у статті весільний обряд побутував у селі Авдіївка Сосницького району Чернігівської області до поч. ХХІ ст. Отже, аналіз весільної обрядовості дає можливість стверджувати, що вона зберігає як риси традиційного українського весілля, так має і свої локальні риси, які стосуються, передусім повір'їв, назв епізодів весілля, пісенного репертуару тощо.

У сьогоднішньому весільному обряді спростилися та набули змін окремі епізоди. Так, наприклад, обряд викупу нареченої відбувається перед «розписсю» та вінчанням; весільне деревце вже не виготовляють а беруть у місцевій церкві. З елементів весільного одягу, в якому молода ходить запрошувати гостей на весілля, сьогодні виготовляють лише вінок зі стрічками, який наречена зберігає протягом всього подружнього життя (раніше, за свідченням старожилів, цей вінок розбирали та прикрашали ним ікони, які отримували після вінчання). Весільну обрядовість жителі села шанують та передають із покоління в покоління.

Джерела та література:

1. Курданов А. Голос пам'яті (Історія села Пакуль та його околиць). – Чернігів, 1998. – С. 303–324.
2. Литвинова-Бартош П. Весільні обряди та звичаї у селі Землянці на Чернігівщині // Матеріали до української етнології. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, 1900. – Т. 3. – С. 11-172.
3. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко (історико-етнографічний нарис). – Чернігів, 2002. – 144 с.

Список респондентів:

4. Адаменко Анастасія Федосіїна, 1928 року народження, постійно проживає в селі Авдіївка.
5. Гнип Олександра Петрівна, 1941 року народження, постійно проживає в селі Авдіївка.
6. Довга Олександра Федотівна, 1938 року народження, постійно проживає в селі Авдіївка.
7. Корнієнко Софія Трохимівна, 1931 року народження, постійно проживає в селі Авдіївка.
8. Кравець Марія Миколаївна, 1938 року народження, постійно проживає в селі Авдіївка.
9. Погребець Катерина Миколаївна, 1943 року народження, постійно проживає в селі Авдіївка.
10. Чепурна Марія Тимофіївна, 1931 року народження, постійно проживає в селі Авдіївка.

ЕТНІЧНІ УКРАЇНЦІ В СУЧАСНІЙ ІМІГРАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОРТУГАЛЬСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті розглядається проблема міграції українського населення до Португальської Республіки. Також звертається увага на еволюцію імміграційного законодавства цієї держави.

Ключові слова: міграція, українське населення, Португальська Республіка, імміграційне законодавство.

Актуальність теми полягає у збільшенні кількості імміграційних потоків українського населення до Португалії, що суттєво змінило етносоціальний склад населення країни і врешті-решт зумовило трансформацію її міграційного законодавства. Ще до початку 1990-х рр. Португальська Республіка мала статус країни переважаючої еміграції, але завдяки позитивним змінам в політиці щодо прибулого населення вона отримала новий статус – країна імміграції. Враховуючи те, що значну за чисельністю когорту мігрантів становили саме українці, нагальність вивчення проблеми не потребує доказів.

Досліджуване питання привертало увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. В Україні цією проблемою займалися такі вчені, як Малиновська О. А., Вишневська О. А., Сусак В. І. та ін.

Об'єктом запропонованого дослідження стало українське населення у контексті характеристики Імміграційних законів Португальської Республіки.

Предмет вивчення - процес формування української діаспори в Португалії та розвитку імміграційного законодавства Португальської Республіки.

Хронологічні межі роботи - проміжок часу від кінця 1990-х рр., коли розпочався масовий приїзд українців до Португалії, до сьогодні.

Однією з країн Європейського Союзу, до якої в останні півтора десятиліття спрямовувалися активні міграційні потоки з України залишається Португальська Республіка. За переписом 1960 р. на її території проживало лише 29 тис. іноземців. Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. імміграційна хвиля «накрила» Португалію. Вона відрізнялася від попередніх тим, що більшість прибулих були вихідцями із держав, які раніше практично не мали з Португалією політичних, торгових чи культурних зв'язків, а саме: зі Східної Європи, зокрема, з України, Румунії, Молдови.

Масовий приїзд українців на роботу до Португалії припав на 1999-2003 рр. і був пов'язаний із вкладенням значних інвестицій у модернізацію інфраструктури цієї країни, а саме: з підготовкою до Чемпіонату Європи з футболу 2004 р., що й зумовило великий попит на дешеву робочу силу. У 2002–2003 рр. українці стали найчисельнішою спільнотою мігрантів у цій країні. За даними Служби в справах іноземців та кордонів Португальської Республіки, Україна на той час посідала перше місце серед усіх країн, громадяни яких отримали дозвіл на перебування та роботу в Португалії [2; 4].

Ще в 1981 р. було прийнято Перший Імміграційний закон Португалії, під час правління правого уряду на чолі із Соціал-демократичною партією. Його можна охарактеризувати як достатньо лояльний до іноземців, тому що Португалія завжди була країною еміграції, а відтак прагнула заохотити приплив іноземного населення. Втім, через його недостатню ефективність з'явилася проблема нелегальних іммігрантів.

Постійний тиск з боку країн – членів Шенгенської угоди змусив правий уряд Португалії у 1985-95 рр. прийняти новий Імміграційний закон (№ 59/93 від 3 березня 1993 р.) та провести першу масштабну кампанію легалізації у 1992–93 рр. Хоча цей закон і був більш прогресивним, ніж попередній (було запроваджено дев'ять типів віз замість чотирьох, а також введено положення про депортацію із країни тих іноземців, які порушили закон), але обидва закони розглядали імміграцію радше як тимчасове, ніж постійне явище у Португалії. Саме тому тривалий час у законі не існувало права на возз'єднання сім'ї.

Лише із прийняттям третього Імміграційного закону (№ 244/98 від 8 серпня 1998 р.) відбувся зсув від простого регулювання потоків іммігрантів до усвідомлення необхідності їхньої інтеграції у португальське суспільство. Було зменшено період перебування у країні від 20 до 10 років для отримання постійного дозволу на проживання, возз'єднання сім'ї вперше фігурувало як право іммігрантів. У 1996 р. було запроваджено першу урядову посаду для управління питаннями імміграції – Комісар з питань імміграції та етнічних меншин. Уперше урядом проблема була перенесена з периферійного рівня до центрального. Пізніше посадові обов'язки розширилися до рівня Вищого Комісаріату з питань Імміграції та етнічних меншин, який нещодавно було реорганізовано у Вищий Комісаріат з питань імміграції та міжкультурного діалогу.

Після прийняття нового Імміграційного Закону у 2001–2004 рр. в Португалії більше ніж 100 тис. вихідцям зі Східної Європи (переважно з України, Росії, Молдови та Румунії) було видано документи на тимчасове проживання. Кампанії легалізації, ініційовані португальським урядом задля зменшення кількості нелегальних іммігрантів та неформальної економіки, раптом виявили неочікувану велику кількість вихідців зі Східної Європи.

Із прийняттям Імміграційного закону 2001 р. вперше урядом почав видаватися на постійній основі щорічний звіт про вакантні робочі місця в Португалії, які могли заповнити іммігранти. Згідно зі статистичними даними Служби безпеки та кордонів (SEF), головною передумовою для участі в кампанії 2001 р. був доказ про наявність місця працевлаштування іммігрантів навіть без необхідних документів.

Крім того, термін подачі заяв продовжувався з січня до листопада 2001р., що дало змогу отримати документи на проживання не тільки іммігрантам, які перебували в країні до початку кампанії, а й новоприбулим.

Після ухвалення Імміграційного закону і кампанії легалізації 2001 р. інтенсивність прибуття іммігрантів не змінилася. Чи не найголовнішим фактором у виборі іммігрантами Португалії як країни проживання була спрощена процедура отримання легального статусу тими іммігрантами, які перетнули кордон на законних підставах (наприклад, з туристичною візою або іншими типами короткострокових віз), а потім не залишили країну у визначений строк. Опитування, проведене у 2004 р. серед східноєвропейських іммігрантів за сприяння Фондації науки та технології Португалії, продемонструвало такі результати: майже 25% респондентів відзначили привабливість Португалії у рішенні іммігрувати туди через інформацію про доступність отримання документів на проживання. Опитування також виявило, що хоча переважна частина іммігрантів прибула у 2001 р. під час кампанії легалізації, її закінчення не завадило збільшенню напливу іммігрантів (24% опитаних зазначили, що приїхали в Португалію після січня 2002 р.).

Коаліція із правою соціал-демократичною центральною народною партією була вкрай важливою для прийняття імміграційного закону 2001 р., але нелегальна міграція тривала, а формально

зарезервовані місця для іноземних працівників не заповнювалися. Власне процес подання заяв був занадто бюрократизований, затягнутий і неефективний. У 2003–2004 рр. постала необхідність здійснення ще однієї кампанії легалізації іммігрантів.

Новим Імміграційним законом № 6/2004 було введено спеціальний режим для легалізації іноземців, які перебували в Португалії без необхідних документів, але були прийняті на роботу. Ця кампанія уможливила легалізацію іноземців, які в'їхали в Португалію до 12 березня 2003 р. та не менш як 90 днів виплачували внески соціального страхування. Приблизно 1/6 усіх заяв подали українці. Від вересня 2006 р. Служба безпеки та охорони кордонів розпочала розгляд поданих заяв із метою визначення кількості дозволів на проживання. Ті іммігранти, які встигли подати заяви, але ще не працювали, могли отримати візу строком на 90 днів для пошуків роботи, а ті, у кого вже був контракт на роботу, дістали можливість відкрити візу на 1 рік із правом працевлаштування.

Від 2006 р. спостерігається поступове зменшення кількості іммігрантів у Португалії. Серед них найбільша частка припадає на вихідців зі Східної Європи. Українських іммігрантів протягом 2002–2006 рр. поменшало приблизно на 98%. Цей факт може бути свідченням звичайної саморегуляції потоків іммігрантів у Португалію – збільшення їх кількості під час підвищеного попиту на робочу силу і, відповідно, зменшення в період, коли пропозиція робочих місць скорочується.

Саме в цей час між Португалією та Україною було укладено Угоду про тимчасове працевлаштування на території Португалії (Закон 3/2005 від 14 лютого). Головна мета документа – протидія нелегальному працевлаштуванню іммігрантів з України. Основна частина положень Угоди стосується умов для португальських працедавців щодо рекрутування робітників з України.

4 липня 2007 р. було прийнято новий Імміграційний закон, положення якого в повному варіанті викладено у листопаді 2007 р. Важлива риса закону – зменшення видів віз, які були підставою для проживання іммігрантів на території Португалії.

Відповідно до зазначеного закону введено достатньо складну процедуру задля отримання дозволу на легальне працевлаштування. За цією процедурою Інститут працевлаштування та підвищення кваліфікації Португалії повинен опубліковувати вакантні робочі місця на своєму сайті. Крім того, ця інформація мала надаватися в консульствах або консульських відділах посольств у різних країнах. Після подачі заяви про бажання отримати робоче місце за тією чи іншою вакансією кандидат повинен був подавати документи у консульство, або консульський відділ посольства Португалії.

У новому законі викладено й інші умови для отримання дозволу на легальне проживання в Португалії. Однією з них є так звана пом'якшена легалізація, викладена у статті 88, № 2: необхідно мати контракт на роботу або довести те, що людина є працевлаштованою за допомогою профспілок, НУО, які є членами Ради з питань імміграції або Робочої Інспекції; в'їхавши до Португалії легально та залишаючись легально на її території, потрібно зареєструватися в системі соціального страхування. Для тих, хто відповідає цим критеріям, необов'язково мати візу на проживання, яка зазвичай є необхідною для отримання дозволу на проживання. Рішення виноситься після проходження інтерв'ю з Прикордонною службою, проте ця процедура видається надто складною та тривалою.

Одним із нововведень Імміграційного закону 2007 р. стала заборона ув'язнення іммігрантів, які перетнули кордони країни нелегально або перевищили строк перебування, вказаний на візі. Іммігрантів, які мають бути депортованими, подекуди поміщають у спеціальні центри строком не більш ніж 60 днів, поки вони очікують рішення суду. Вироку можна чекати на волі, але у більшості

випадків імігранти отримують попередження та прохання залишити країну добровільно протягом 10–20 днів. Із кожним роком кількість подібних попереджень збільшується, що є також свідченням посиленого контролю з боку Служби кордонів та безпеки [6].

Як і в попередні періоди економічної міграції, серед українців, що виїжджають у західному напрямі, переважають вихідці із західних областей, проте зростає частка представників центру, сходу та півдня України [5]. Зокрема, у 2002 р. найбільш активним було населення Донецької (звідси виїхало 12524 жителів), Дніпропетровської (5877), Запорізької (3409), Луганської (7016), Одеської (2892), Харківської (5734) областей [3].

Українці працюють та проживають в таких регіонах Португалії: на півночі - промисловий регіон Порто-Брага, де місто Порту часто називають північною столицею Португалії; у північно-центральному промислово-аграрному регіоні Лейрія-Коїмбра разом з мегаполісом Лісабон. Столиця Португалії є найбагатшим містом країни, причому в його економіці домінує сфера послуг, де зайнята велика кількість імігрантів. Португальську столицю визнано найважливішим після Мадрида економічним та фінансовим центром Іберійського півострова; у південно-центральному аграрному регіоні Алентейжу та на півдні — курортна зона Алгарве [2].

Таким чином, іміграційне законодавство Португалії з початку 1990-х рр. зазнало радикальних і, що найголовніше, позитивних змін. Зіткнувшись із схожими проблемами трансформації з країни еміграції у країну іміграції, як і інші країни Південної Європи, Португалія досягла вражаючих результатів не тільки у задоволенні інтеграційних потреб імігрантів, а й в отриманні вигід для національної економіки. Водночас Україна здебільшого характеризується негативними соціально-демографічними наслідками масового виїзду населення і, в першу чергу етнічних українців, за кордон на постійне місце проживання.

Джерела та література:

1. Угода між Україною та Португальською Республікою про тимчасову міграцію громадян України для роботи в Португальській Республіці. Угоду ратифіковано Законом N 1318-IV (1318-15) від 20.11.2003, ВВР, 2004, N 14, ст.200 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/620_006/ – Дата звернення: 14.10.12.
2. Годованська О. Україно-португальська міграція: спроба порівняння [Електронний ресурс] / О. Годованська. – Режим доступу до статті: <http://www.navihator.net/articles/view/id/29>. – Дата звернення: 12.11.12.
3. Державна служба статистики України. Попередні підсумки міграційного руху населення України за 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2002/ds/mr/122002.html>. – Дата звернення: 13.11.12.
4. Малиновська О. А. Українсько-Португальські міграційні зв'язки та паралелі [Електронний ресурс] / О. А. Малиновська. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/dspace/bitstream/handle/123456789/11707/10-Malunovska.pdf?sequence=1>. – Дата звернення: 15.11.12.
5. Марков І. Українці в ЄС: міграція без кордонів [Електронний ресурс] / І. Марков. – Режим доступу до статті: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24417325.html>. – Дата звернення: 19.11.12.
6. Темірова І. Ю. Трансформація іміграційної політики Португалії [Електронний ресурс] / І. Ю. Темірова. – Режим доступу до статті: <http://soskin.info/ea/2011/11-12/201112.html>. – Дата звернення: 21.11.12.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ С. БРОНИЦЯ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто весільну обрядовість с. Брониця Камінь-Каширського району Волинської області, досліджено місцеві традиції сватання, вінчання та поділ короваю.

Ключові слова: весілля, обрядовість, вінчання, посад, коровай.

Створенню сім'ї у народі завжди надавалося надзвичайно велике значення. Відповідно до цього формувалась і весільна обрядовість – своєрідна урочиста драма, що супроводжувалась іграми, музикою, танцями, співами, набуваючи характеру народного свята. Це відбилося у його назві: давньоруська «радість», українське «весілля», білоруське «васелле» [3, с. 25].

Українське весілля – це багатожанрова народна художня творчість, що в повній мірі презентує національну традиційну культуру. У ній знайшли відображення різноманітні аспекти життєдіяльності людини: побут, господарська діяльність, суспільний лад, боротьба за рідну землю, мораль, світогляд, естетичні та педагогічні погляди.

Одруження з давніх-давен вважалося однією з найголовніших подій у житті людини. «Заміж вийти – не дощову годину перестояти». «Одружуються не на рік, а на вік», – так народні прислів'я узагальнюють традиційний погляд на одруження [7, с. 303–310].

Невід'ємною частиною весілля було сватання. Це перша офіційна зустріч сторін молодої та молодого. Батько і мати парубка перед тим як іти свататись благословляли його хлібом перед іконами. Цей хліб з приходом до дівчини вони обмінювали на той, яким благословляли дівчину. На сватанні були присутніми батько, мати, брати і сестри, дід, баба, хрещений батько, перев'язаний вишитим рушником, і хрещена мати, рідні дядьки, тітки та дружки (свідки). Спочатку свати до хати дівчини не заходили, а стояли перед порогом, і хрещений батько чи мати говорили: «Людоньки казали, що ви продавали, не корівку, не теличку – гарну дівку молодичку», тим самим запитували чи часом не передумала дівчина. У разі згоди майбутня наречена виходила до гостей, і її батьки вітали сватів медом, пряником та запрошували всіх до столу. Через певний час за святковим столом хлопець ще раз привселюдно запитував у дівчини чи згодна вона стати його дружиною. Потім гості співали народних українських пісень та обговорювали дату весілля. Тільки після сватання дівчина мала право ввійти до хати хлопця, промовляючи такі слова: «До вас прийшла і принесла рушник і хлібину прийміть мене за рідну дитину» [8, с. 212–216].

За день або два до весілля, молода з дружками і молодий з другом або сам ходили запрошували на весілля, при цьому говорили: «Благословіть мене». Людина, до якої молода чи молодий зверталися, відповідала, «Хай тебе Бог благословить з долею доброю і віком довгим» [2].

У вечері перед весіллям друзі молодої та молодого збиралися на «вінки або квітки – дівич-вечір», вони прикрашали «квітками-вінками» хорунджу. Також оздоблювали березову гілку (весільне деревце), яку називали «квіткою».

Невід'ємною складовою весілля було церковне вінчання, яке виступало офіційним санкціонуванням шлюбу. Зранку батьки молодої благословляли дітей – трічі водили молодили навколо столу, на якому лежали чотири хлібини, і при цьому співали: «Кругом стола Пречистойка

ходила, в рiг стола, в рiг стола голiвоюку схилила». Тiльки пiсля цього нареченi йшли до церкви, а старшi жiнки спiвали: «Ламайте розоньку, стелiте дороженьку, бо ми йдемо до шлюбоньку, до Божого судоньку, там нам рученьки зв'язуть всю правдоньку скажуть». У церквi молоде подружжя просило благословення у Божої матерi та вiшало на iкону стрiчку. Потiм, тримаючи один одного за руку, ногами виштовхували рушник, на якому вони стояли, до порогу церкви. Молодi вшановували воїнів Великої Вiтчизняної вiйни – покладали квіти до обелiску слави [5, с. 28–30].

Пiсля вiнчання молоде подружжя вiдправлялося додому до нареченої, де молодий мав її викупити. Нареченiй спiвали: «В Недiленьку до схiд сонця сiла Оля у вiконця, милого виглядала, дружечок вижидала, всi дружечки при менi, сплетiть вiночок ви менi бо я молода, часу не маю до шлюбоньку вступаю» [2].

Торги за молоду з боку нареченого вiв старший друг, а з боку нареченої – дружка. Коли вони домовлялися про цiну, дружок платив грошi i отримував право вивести наречену до молодого та його родини. Потiм виходив батько i мати молодої для привiтання наречених та гостей медом i пряником [5, с. 31].

Одними з головних компонентiв весiлля був посад – обрядове дiйство, що санкцiоновало остаточне скрiплення родiв. Посад складався з обряду викупу мiсця бiля нареченої, перепою (спомагання), обмiну дарами мiж родинами молодого i молодої, розподiлу короваю та обдарування молодих. Старшi жiнки спiвали запрошуючи на перепiй: «На морi древце Вiталiй серце, просимо батечка до спомагання, батенько споже хай Бог поможе з щастям, здоров'ям з долею доброю». Пiсля того як заспiвали на перепiй всi гостi сiдали до столу i починалося святкування [9, с. 326–333.].

Через певний час гостi починали спiвати: «Нагнiвався коровай в коморойцi стоячи, ви п'єте, гуляете про мене не дбаєте», «Коровай ноги має iз комори ступає до столу нашого до роду вашого» i в цей час вносили коровай, ставили на дубову дiжку поряд з молодими. Перед подiлом короваю просили благословення у Бога, Матерi Божої та батькiв молодих: «Благослови Боже, пречистая тоже i батько i мати коровайця спiвати». Потiм благословляли спiвали звертаючись до коровай та нареченої: «Славний короваю на тесовiм столi стоiш, молода Олечко тож твоя заслушенна, тож твоя заслушенна од Господа Бога. Од Господа Бога й рiдного батейка. Я ж батейку вiрно служила, коровайця заслужила», «Вступлю на калинойку, гукну на родинойку, ой сходьмося родинойко коровай дiлити», «Свiти мiсяцю в гаю до нашого короваю, щоб було янесеико краяти виднесеико, дружок сам прибрався до короваю взявся». I починали подiл короваю: «Дружок коровай крає, срiблястий ножечок має, срiблясту тарiлочку – п'є собi горiлочку». Якщо весiлля було велике, короваю могло всiм не вистачити, тому гостi зверталися до дружка (хрещеного батька): «Дружечку голубочку вдiли нам хоч гусочку, ми пшеницю пололи, ручейки покололи», «А в нашому короваї чого тiльки немає, з семи криниць водиця, з семи полiв пшениця». Тодi той, хто дiлив коровай, танцював i розбивав тарiлочку, на якiй розносив гостям коровай: «Ой як розбилася, ой як подiлилася, скiльки скалочок стiльки й буде дiточок». Пiсля подiлу короваю спiвали: «Подiлено коровай, а всталося зiлле, ой Боже ж наш Боже де наше весiлля» i тiльки коли пролунав цей заспiв гостi мають право iти танцювати [1].

Пiд час танцю, вiдбувався обрядовий танець кухарок навколо багаття та возiння молодої на тачцi. Цi обрядодiї взаємопов'язанi мiж собою та є невид'ємною складовою мiсцевого весiлля. Кухарки, часто це переодягненi чоловiки з кухонними приборами, починали танцювати навколо багаття. У цей час хрещений батько молодого на тачцi вивозив молоду i теж танцював. По закiнченнi танцю кухонне начиння ложили на тачку, де сидить молода, що символiзувало посвяту нареченої у кухарки [5, с. 45–50].

Перед тим як відправитись додому до молодого, наречена прощалася з своїми подружками. Також їй свекруха пов'язувала хустку, що символізувало приєднання до жіночого гурту. Старші дружки зверталися до нареченого: «Просим Віталіку милості твєї, ой гляди, гляди Олічки свеї, щоб було личико не заплакане, щоб була коса не розшарпана, щоб із вас людойки не сміялися, а сусідойки не тішилися». Теща теж з проханням зверталася до зятя: «Гляди зятю дочку – поший чобіточки, щоб боса не ходила, людей не смішила». У цей час, коли готували посаг, родина молодого нагадувала про обіцяне придане, сатирично наспівуючи: «Обіцяла мати дві корови дати, щоб на слові стала хоч одну дала», «Пропила мати дочку на весільнім риночку не один рік годувала за два дні прогуляла». І коли вже перед самим від'їздом наречена прощалася з мамою: «Ходи матінко повечеряєш зі мною, повечеряєш розділимось ми з тобою, тобі матінко сорочечка – мені дві, бо я їду на чужину, а ти ні, тобі матінко літки, політки, убора – мені молодій, скриня, перина, корова, оставайся матінко здорова». Після цього батьки молодої трічі обходили транспорт, в якому вже сиділи молоді, і промовляли, мати: «Сип тату жито – даруй добре бито, – батько, – а ти мати кропи водою – даруй долю добру» [2]. Молоду зажди старалися забрати до опівночі.

Отже, весільна обрядовість у с. Брониця має особливості, які засвідчують регіональну самобутність, і містить значний життєвий досвід українського народу.

Список респондентів:

1. Приведенець Надія Андріївна 1957 року народження, мешканка с. Видерта Камінь-Каширського р-н. Волинської обл.
2. Жданюк Ольга Федорівна 1940 року народження, мешканка с. Брониця Камінь-Каширського р-н. Волинської обл.

Джерела та література:

3. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження / В. Борисенко. – К. : Вища школа, 1988. – 188 с.
4. Кондратович О. Кримно і Брониця: минувшина та сьогодення: Історико-краєзнавчий нарис / Кондратович О. – Луцьк : Твердиня, 2011. – 176 с.
5. Кондратович О. Весілля на Поліссі: Народні звичаї та обряди / Кондратович О. – Луцьк : Надстр'я. – 110 с.
6. Кондратович О. Калиновий квіт Полісся: Народні пісні / Кондратович О. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – 226 с.
7. Кубійович В. Волинь / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. – К. : Довіра, 1993. – Т. І. – С. 303–310.
8. Черніговець Т. І. Хліб у традиційному весіллі Волинського Полісся / Т. І. Черніговець // Українська культура: минуле, сучасне та шляхи розвитку [зб. наук. пр. / наук. ред. В. Г.Виткалов, О. С.Кривоносов]. – Рівне : РДК, 1994. – С. 212–216.
9. Черніговець Т. І. Весілля в системі художніх традицій Волинського Полісся (за матеріалами, записаними в К.-Каширському та Любешівському р-х) / Т. І. Черніговець // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – Рівне : Діва, 1998. – Вип.3. – С. 326–333.
10. Черніговець Т. І. Весілля в родинно-побутовій культурі Волинського Полісся (за матеріалами с. Видерта Камінь-Каширського району) / Т. І. Черніговець // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції (20–23 січня 1998 року). – С. 244 .

УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА НА ТЕРИТОРІЇ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА

Стаття присвячена українським мігрантам у Федеративній Республіці Німеччина, розкривається проблема культурно-суспільного та нормативно-правового життя в сучасних умовах. З'ясовуються особливості формування української діаспори в Німеччині, зокрема, основ збереження української національної ідентичності. Автор аналізує складність законодавства, як причину домінування негативних проявів над позитивними, стосовно робітників-іноземців та правил в'їзду до Німеччини.

Ключові слова: Федеративна Республіка Німеччина, міграція, українці, закон.

Сучасні міждержавні процеси значною мірою визначаються специфікою територіальної мобільності населення. Міграції вагомо впливають на соціальні, демографічні та етнопонаціональні процеси у всіх країнах. Як у місцях виходу мігрантів, так і в регіонах їх переселення відбуваються помітні зміни у статеві-віковій, етнічній структурі населення, у специфіці його професійно-галузевої зайнятості тощо. Врахування дисбалансу у суспільних процесах, який стає наслідком інтенсивного механічного руху населення, стає можливим лише у випадку всебічного системного аналізу міграцій. При цьому, важливого значення набувають ретроспективні характеристики, які дозволяють більш повно враховувати історичний досвід у вирішенні значних сучасних проблем.

Цікавою та особливою є історія формування української діаспори в Німеччині. Першочергову увагу науковців у контексті дослідження історії заселення українцями Німеччини повинні привертати сучасні тенденції розвитку цього процесу.

Метою запропонованої статті є аналіз міграційних процесів етнічних українців до Німеччини. У відповідності до мети необхідно вирішити наступні завдання:

- визначити основні етапи міграції та географію розселення етнічних українців за територіальними межами України.
- розглянути нормативно-правове підґрунтя, що забезпечує можливість еміграції українців до Німеччини та ведення ними культурно-суспільного життя на її території.

Об'єктом дослідження є українська діаспора в Німеччині.

Предметом вивчення є процес формування та особливості правового регулювання життєдіяльності українського населення у Федеративній Республіці Німеччина.

Дослідження проблематики, яка охоплює процес формування та розвитку української діаспори за кордоном має тривалу історичну традицію. Умовно історіографію проблеми можна поділити на декілька великих блоків: радянська історіографія та сучасна – від здобуття Україною незалежності й до сьогодні.

В радянській історіографії проблемами переселення українців займалися, зокрема відомі вчені Брук С. Й., Кабузан В. М. що знайшло своє відображення у їх спільних працях, зокрема: «Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX в. – 1917 г.)», «Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX века». В цих дослідженнях розкривалась проблема розселення українців у найближчих сусідніх для України територіях.

Окрему увагу почали приділяти дослідники етнічної міграції, вже після проголошення незалежності України. Ґрунтовними є праці Трощинського В. П. та Шевченка А. А. «Українці в світі», Попка А. В. «Закордоне українство в сучасному світі», Конопатенка П. М. «Українство у світовому часописі», Юричка В. М. «Українці за межами України», Наулка В. І. «Численность и территориальное размещение украинцев в XVIII–XX веке».

Українці проживають майже в усіх країнах світу, різниця лише в їх кількості. Вчені умовно розділяють географію розселення на дві великі частини: Східну діаспору та Західну. Східною діаспорою називають українське населення колишніх республік СРСР (близько 7 млн осіб). З них майже 4,3 млн проживає в Росії (найбільше на Кубані, в Сибіру, Далекому Сході, Москві). Західну діаспору (понад 4 млн осіб) утворюють українці, що живуть поза межами колишнього СРСР. Найбільше їх проживає в США (1,2 млн осіб), Канаді (1 млн осіб), а також у Бразилії, Аргентині, Польщі, Румунії, Франції, Німеччині.

Значною специфікою вирізнялось формування сучасної української діаспори в Німеччині. Особливими були роки Першої та Другої світових воєн, коли саме на території Німеччини з'являлись десятки і сотні тисяч військових полонених українців, переміщених німецькими державними і військовими органами. Звичайно, ще до Першої світової війни, у міжвоєнні роки, масовою була сезонна еміграція українських заробітчан до Німеччини, яка вже у 1900 р. неодноразово становила щорічно декілька тисяч осіб. Найбільше такі сезонники працювали у літній час на сільськогосподарських роботах, а восени із невеликими заробітками поверталися додому. Деякі ж з різних причин залишалися в Німеччині. У 20–30-х роках постійна українська діаспора в Німеччині чисельно перевищувала 10 тис. осіб.

У міжвоєнні роки важливим центром української націоналістичної еміграції став Берлін. У 1940 – 1945рр. тут дислокувався Провід українських націоналістів (ПУН ОУН) [3].

Після розгрому фашистської Німеччини у зонах її окупації Радянським Союзом і його західними союзниками числилося кілька мільйонів українців з військовополонених, вивезеної на примусові роботи української молоді, різних біженців [3].

На 1 березня 1946 р. лише із західних зон окупації Німеччини і Австрії підлягало репатріації в Радянський Союз 4 млн. 200 тис. осіб, з-поміж яких – 1 млн. 190 тис. цивільних та 460 тис. військовополонених українців. Частина їх дійсно була повернена до Радянського Союзу, інша ж частина виїхала за океан в Австралію, Англію, або залишаються в Німеччині. Наприкінці 40-х років ХХ ст. у західних зонах окупації Німеччини обліковувалося близько 40 тис. українців, найбільше – у Баварії та інших містах.

Офіційно за даними Міністерства закордонних справ України на даний час на території ФРН мешкає понад 140 тисяч українців. Центрами українства Німеччини вважаються: Мюнхен, Берлін, Гамбург, Ганновер, Нюрнберг, Регенсбург, Ульм, Брауншвейг, Франкфурт-на-Майні, Фрайбург, Штутгарт, Дюссельдорф, Дрезден, Лейпціг.

У наш час, особи які проживають у названих містах, на 80% зайняті в індустрії і будівництві, торгівлі, закладах культури, освіти, охорони здоров'я, частково у сільському господарстві.

На території ФРН діють такі українські громадські організації: Спілка українців Німеччини «Нова громада», «Український світ», Центральна спілка українців Німеччини, Німецько-український інформаційний центр «Пролісок», Культурно-просвітня громадська організація «Український дім», Спілка українських студентів у Німеччині, Українська скаутська організація «Пласт».

Українці Німеччини здебільшого належать до греко-католицького та православного віросповідань. У країні функціонує Апостольський екзархат Української греко-католицької церкви в Німеччині та Скандинавії.

У Берліні функціонує колектив українського народного танцю «Берліники». Для забезпечення освітніх потреб українців ФРН діє низка українських недільних шкіл та Український університет у Мюнхені. Єдиним українськомовним часописом у Німеччині залишається орган Української греко-католицької церкви «Християнський голос» [3].

Багато хто з наших співвітчизників мріє про роботу в Німеччині. Причина є простою – всі знають про високий рівень життя в цій європейській країні, гідні зарплати і соціальні гарантії для працівників. На практиці пошук роботи в Німеччині для тих, хто не перебуває безпосередньо в країні, є можливим. На більшість високооплачуваних вакансій претендують як німці, так і громадяни інших країн Європейського союзу, але якщо претендент готовий довести свою кваліфікацію, то робота для українців у Німеччині також доступна.

Обов'язковою умовою для претендентів на працевлаштування в Німеччині є володіння німецькою мовою. Втім є ряд вакансій, здобувачам яких досить знати англійську мову. Є вакансії на роботу в Німеччині, що не потребують високої кваліфікації (різнороби на будівництві, покоївки, доглядальниці і т.д.). На цей час у Німеччині також спостерігається недостача інженерів, IT-фахівців і лікарів. Потреба багатьох клінік Німеччини в іноземних медичних фахівцях обумовлена тим, що німецькі лікарі масово виїжджають за кордон у пошуках більш високих зарплат.

У той же час працевлаштування в Німеччині для юристів, що одержали освіту в Україні, є практично неможливим. Це пов'язане з тим, що законодавства України та Німеччини кардинально відрізняються, тому єдина можливість для таких фахівців – одержати додаткову освіту в Німеччині.

Для молодих людей з України, що бажають працювати в Німеччині, є можливість виїхати до Німеччини за програмою Au-pair. Програма розрахована на 1 рік, протягом якого учасник живе в німецькій родині, доглядає за дітьми (як правило, їх 2-3) і виконує домашню роботу (прання, прасування, готування їжі). Родина, у свою чергу, забезпечує учасникові програми проживання у своєму будинку, харчування, оплачує курси німецької мови, а також виплачує кишенькові гроші в розмірі мінімум 260 євро на місяць. Пошук роботи в Німеччині за програмою Au-pair здійснюється на спеціалізованих сайтах або через агентство [9].

Іноземні студенти після закінчення вузу мають рік на пошук роботи в Німеччині. Якщо протягом цього часу знайдений роботодавець, що готовий укласти контракт із іноземцем, можна перемістити студентську візу на робочу та залишитися в країні. Навчальна віза надає право працювати в Німеччині, щоправда, обмежену кількість годин. Завдяки цьому, студенти можуть ще під час навчання одержати безцінний досвід, що не буде зайвим, якщо кінцева мета – робота в Німеччині [9].

Пошук роботи в Німеччині з України можна організувати наступним чином: скласти резюме німецькою мовою та розіслати його факсом або електронною поштою в усі компанії, що цікавлять. Після того, як роботодавець знайдений, необхідно зібрати документи для одержання від нього запрошення на роботу в Німеччину. На підставі запрошення оформляється віза із правом на роботу.

Працевлаштування в Німеччині по туристичній або гостьовій візі може бути тільки нелегальним. А це – прямий шлях до депортації із країни із заборонаю в'їзду на певний строк (зазвичай 10 років). Роботодавцеві, що працевлаштовує в Німеччині іноземців нелегально, загрожує штраф. Робота в Німеччині дає можливість одержати посвідчення на проживання за декілька років [9].

Між Україною та ФРН не було укладено жодної угоди, що стосується українських емігрантів. Вони не просто позбавлялися яких би то не було привілеїв, але й перебували в незахищеному і часто дискримінаційному становищі, тому що Німеччина з 1993 р. почала проводити досить жорстку політику по відношенню до іноземців, які особливо не представляли цінності для країни. До того ж, місцеве населення вкрай негативно ставилося до мігрантів, які відбирали у них робочі місця та соціальні допомоги. Незважаючи на все це українцям вдалося в 1990-і рр. закріпитися в країні. У 2000-і рр. в результаті реформи імміграційного, трудового та соціального законодавства, в Німеччині була створена система виборчого прийому іноземців (переважно – висококваліфікованих фахівців) та відсіву всіх інших. Нова тенденція – прагнення українців до інтеграції та створення організацій, покликаних оптимізувати цю інтеграцію, - характерна для останніх років [8].

Державним органам складно контролювати або спрямовувати діяльність діаспор. Уряд Німеччини застосовує різні механізми для цього, в тому числі: створення громадських органів із залученням представників діаспори; сприяння зайнятості та соціальної інтеграції мігрантів. З одного боку, сильний інститут діаспори у вигляді організованих і скоординованих між собою асоціацій може стати помічником держави в просуванні спільних цілей: підвищення рівня освіти, зайнятості та лояльності членів мігрантської спільноти. З іншого боку, чим сильніше діаспора, тим більший вплив вона справляє на регулювання життя своїх членів і тим більшою мірою вона протиставляє свою громаду приймає суспільству ФРН [7].

Отже, проблема імміграції українців знайшла своє відображення у працях багатьох українських сучасних дослідників. Помітна сторінка в історії української міграції – переселення українців до ФРН. Тісний взаємозв'язок повсякчас необхідний для захисту та адаптації української етнічної спільноти в умовах проживання на іноземній території. Подальше вдосконалення співпраці України та ФРН у правовому полі, сприятиме розвитку більш збалансованого обміну демографічним потенціалом між двома країнами.

Джерела та література:

1. Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1992. – 170 с.
2. Конопатенко П. Н. Українство у світовому часописі / П. Н. Конопатенко // Освіта та управління. – 2009. – №3–4. – С. 30–49.
3. Макарчук С. А. Етнічна історія України: [Наулко В. І. Численность и территориальное размещение украинцев в XVIII–XX веке / В. І. Наулко // Украинцы. – 2000. – С. 71–80.
4. Ніколенко В. Н. Роль діаспор у зовнішній політиці Федеративної Республіки Німеччина [Електронний ресурс] / В. Н. Ніколенко: Режим доступу: <http://istfak.org.ua/tendentsii-rozvytku-suchasnoi-systemy>. – Дата звернення: 02.11.12.
5. Остапчук С. М. Історико-географічні передумови розселення українців в світі / С. М. Остапчук // Шоста конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 117–123.
6. Половець В. М. Українознавство: [Попок А. М. Закордонне українство в сучасному світі. / А. М. Попок // Історичний журнал. – 2003. – № 4–5. – С. 13–23.
7. Робота в Німеччині [Електронний ресурс] : сайт Компанія ТОВ «JOB WEST». – Режим доступу: <http://www.jobwest.com.ua/uk/work-abroad/work-in-german>. – Дата звернення: 09.10.12.
8. Юричко В. Р. Українці за межами України. / В. Р. Юричко // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 66–71.

ДИНАМІКА РІВНЯ ОСВІТИ НАЙБІЛЬШИХ ЕТНОСІВ УРСР (за даними переписів населення 1959 і 1989 рр.)

У статті вивчено зміни рівня освіти найбільших етносів УРСР, що відбулися у другій половині ХХ ст. Основним джерелом дослідження стали підсумкові дані загальних вітчизняних переписів населення 1959 і 1989 рр. Особливу увагу приділено аналізу причин формування відмінностей в освітньому рівні представників різних етнічних груп.

Ключові слова: найбільші етноси, рівень освіти, загальні переписи населення 1959 і 1989 рр., етнодемографічні та етносоціальні процеси.

Значення освіти, її роль у процесах суспільного розвитку у ХХ ст. важко переоцінити. Освітній потенціал етносів, як відомо, є тим показником, що значною (якщо неголовною) мірою віддзеркалює характер соціально-економічного й особливо соціокультурного розвитку народів.

Відмічаючи недостатність вивчення питання освітнього рівня основних етносів необхідно підкреслити глибинність та фундаментальність цього питання.

У працях етнологів та етносоціологів, що спеціально займаються вивченням проблем етнокультурного розвитку народів нашої країни, питання освіти відображені фрагментарно, в основному в контексті дослідження інших проблем. Між тим, як визначає видатний український етнолог, професор В.І. Наулко, рівень освіти етносів є важливим чинником, який визначає характер соціально-економічного розвитку народів і відповідно, потребує фундаментального вивчення [1]. За часів незалежності України етнічний вимір освіти населення знайшов відображення в доробку Т. Рудницької [3]. За матеріалами переписів 1979 та 1989 рр., дослідниця запропонувала загальну характеристику етнічних відмінностей у рівні освіти представників найбільших етносів України.

Етноосвітня проблема частково вивчається в дослідженнях, присвячених етномовній та етносоціальній тематиці [2]. Втім, передусім, – це статистичні ілюстрації до основної проблематики в подібних історичних працях. Загалом, етнонаціональний аспект освіти, етнічних спільнот, що проживають на території України, залишається ще малодослідженим питанням.

Отже, метою статті є вивчення змін, що відбулися в показниках освітнього рівня представників найбільш чисельних етносів України періоду 1959–89 рр. Об'єктом дослідження стали найбільші за чисельністю представників етнічні групи країни. Предметом вивчення є процеси, які характеризують основні тенденції в динаміці освітнього рівня основних етносів України.

Дослідження охоплює всю територію сучасної України. Хронологічно основну увагу приділено періоду з 1959 по 1989 рр., тобто граничними виступають дати проведення першого повоєнного та останнього Всесоюзного переписів населення.

Причини, що визначають освітній рівень українців (як і інших народів України) різноманітні і складні. Вони полягають у відмінностях історичного шляху розвитку етносів, специфіці їх менталітету, у різних рівнях урбанізованості народів, а також у цілому ряді інших факторів.

Змістовну інформацію щодо досліджуваної тематики надають підсумкові видання загальних переписів населення. Взагалі, статистичні дані переписів важливі не лише тому, що показують кількість наявного населення, але й тому, що характеризують його за національними, мовними, соціальними та іншими ознаками, зокрема передбачалося й визначення освітнього рівня найбільших етносів України.

Аналіз даних переписів населення 1979 та 1989 рр. показує, що освіченість трудоактивної частини титульного етносу України – українців – за радянських часів досягла високого рівня. За показниками освітнього рівня українці у 1980-х рр. поступалися лише таким етнічним меншинам, як євреї та росіяни, а інтенсивність зростання зазначеного показника була високою. Так, якщо у 1979 р. на 1000 зайнятих українців припадало лише 76 чоловік з вищою освітою (у євреїв, наприклад, 384), а вже за 10 років цей показник збільшився більше ніж у 1,5 рази (117 чол.). До того ж, у 1989 р. 772 чол. з кожної тисячі українців, зайнятих в народному господарстві, мали освіту не нижче середньої.

Високі темпи підвищення освітнього рівня української етнічної спільноти обумовлені у першу чергу активними процесами зміни способу життя українського народу в цілому. За короткий період часу (1970–80-ті рр.) українці стали переважно міським населенням, питома вага городян серед них збільшилась з 45,8% у 1970 р. до 60,3% у 1989 р., що значно полегшило українцям доступ до отримання вищої та середньої спеціальної освіти.

Якщо розглядати українську етнічну спільноту в цілому, а не тільки її працездатну частину, то можна побачити, що показники освітнього рівня тут значно нижчі. Цікавими вбачаються наступні факти: у 1959 р. за даними перепису частина осіб, що не мала навіть початкової освіти, становила 30,6% від загальної чисельності українців, з них 25,1% були письменими, а 5,5% – неписьменими. Для порівняння: до 1979 р. питома вага українців, що не мали й початкової освіти скоротилася удвічі і становила 15,1%. Вже в 1989 р. у підсумках загального перепису зазначена категорія населення була мінімальною за кількістю представників.

Показники питомої ваги осіб з вищою освітою серед українців в період з 1959 по 1979 рр. були досить значними. Так, якщо у 1959 р. цей показник становив 1,1% українського населення, то вже у 1979 р. частка українців з вищою освітою збільшилася до 4,3% (у євреїв він відповідно дорівнював 25,8%).

Серед національних меншин України найбільшою є етнічна група росіян. Росіяни мають більш високий рівень освіченості, ніж титульний етнос. Якщо в 1959 р. питома вага росіян з вищою освітою становила 3% від чисельності всіх представників етнічної групи, а частка осіб, що не мали початкової освіти, – 19,8%, то у 1979 р. ці показники суттєво змінилися: 8,8% росіян мали вищу освіту і 10,1% не мали ніякої освіти. Показники рівня освіти працюючих росіян у період 1979-1989 рр. були досить високими внаслідок того, що до складу працездатної частини цієї етнічної групи входили вікові когорти з більш високим рівнем освіти. У 1979 р. частка спеціалістів з вищою освітою серед них складала 14,6% (або 146 чоловік з кожної тисячі росіян, що працювали). Росіяни, як і українці, відзначалися значною диференціацією освітнього рівня мешканців міста й села.

Високий освітній рівень російської меншини пов'язаний певною мірою з тим, що росіяни спочатку в Російській імперії, а потім у СРСР фактично мали статус титульної нації. Відмітимо, що практично вся соціально значуща інформація була представлена російською мовою; основною мовою системи вищої та середньої освіти до недавнього часу також була російська; ділова та технічна документація друкувалася російською мовою, що полегшувало росіянам доступ до здобуття освіти. Слід враховувати, що росіяни України майже на 90% є городянами, і це також сприяє формуванню високого освітнього рівня. До того ж більшість росіян (майже 90%) мешкає на сході та півдні України, а також у Наддніпрянщині, де сконцентровані індустріальні та університетські центри.

Серед усіх етнічних спільнот України найвищими показниками освітнього рівня відзначаються євреї. Вже у 1959 р. 12,6% єврейського населення України мало вищу освіту, а у 1979 р. цей показник

підвищився до 25,8%. Серед євреїв була найменшою кількістю осіб, що не мали початкової освіти (у 1959 р. – 12%, а у 1979 р. – 5,9%). У сільській місцевості рівень освіти євреїв також є найвищим серед етнічних спільнот України. По всій етнічній групі (без урахування поселенської структури) майже половина (472 чол.) з кожної 1000 зайнятих осіб єврейської національності мала у 1989 р. вищу або незакінчену вищу освіту.

Високий освітній рівень єврейської етнічної меншини в Україні, багато у чому пояснюється тим, що освіта є елементом механізму соціальної адаптації. Загалом динамічні механізми адаптації, що їх виробив єврейський етнос протягом багатьох століть свого історичного розвитку у найскладніших соціальних ситуаціях, дозволили єврейській етнічній групі досягти високого рівня освіченості.

Рівень освіти білорусів є досить значним, але в останні роки він підвищувався менш динамічно, ніж освітній рівень титульного етносу України. Відсоток білорусів з вищою освітою у 1959 р. дорівнював 2,6 (в українців, як було показано, 1,1%). У 1979 р. цей показник підвищився до 7,1%, у той же час серед зайнятого білоруського населення він становив 9,8%, тобто 98 осіб з кожної 1000 зайнятих білорусів мало вищу освіту. Треба відмітити значну диференціацію міського і сільського білоруського населення за рівнем освіти – у 1989 р. кількість спеціалістів, що припадала на 1000 зайнятих білорусів-городян, перевищувала у 2,4 рази цей показник серед сільських жителів.

Динаміки рівня освіти зайнятих білорусів у міській та сільській місцевості свідчать, що на сьогоднішній день білоруська етнічна група посідає четверте місце за показниками своєї освіченості. Це пов'язане насамперед з тим, що білоруси у переважній більшості є жителями міст, а також з тим, що у демографічній структурі білорусів порівняно з українцями небагато старших вікових груп сільського населення, які характеризуються значною кількістю осіб, що не мають початкової освіти. Тому ця категорія білоруського населення не є такою численною, як, наприклад, в українців чи поляків. Якщо в 1959 р. частка білорусів, що не мали початкової освіти, становила 18,8%, то у 1979 р. вона знизилась до 9,9% і перевищувала аналогічний показник тільки в єврейській етнічній групі.

За даними В.І. Наулка, значна частка білорусів – це переселенці післявоєнного періоду, про це свідчать дані розробок із зовнішньої міграції, а також високий відсоток осіб, що визнали рідною білоруську мову. Цей висновок підтверджується тим фактом, що серед білорусів відмічається найвищий відсоток народжених поза межами України (65,4%).

Слід зазначити, що серед білорусів України є значна частина тих, для кого рідною стала російська мова, а також тих, хто вільно володіє цією мовою: у 1989 р. такі особи у сукупності склали 88,7% чисельності всієї етнічної групи, що також сприяло формуванню досить високого рівня освіти білорусів.

Серед найчисленніших етнічних спільнот України, рівень освіти молдаван на сьогоднішній день залишається найнижчим, хоча темпи його зростання є одними з найвищих серед інших етнічних груп. Занадто несприятливими виявилися стартові умови для молдаван у сфері освіти, якщо зважити на дані перепису населення 1959 р., за якими вищу освіту серед молдаван мав один чоловік на тисячу, а 378 осіб з цієї тисячі не мали й початкової. Вже через 11 років - у 1970 р. вищу освіту дістали 9 осіб з кожної тисячі, а частка осіб, що не мала освіти, знизилася до 238 осіб.

Також якщо брати до уваги показники рівня освіти зайнятого населення, у 1989 р. молдавани в сільській місцевості не мали достатніх умов для здобуття вищої освіти та застосування її на практиці (усього 31 особа на 1000 молдаван). У місті цей показник у 3 рази вище — 93 особи на 1000, однак і тут він значно відстає від аналогічних показників у євреїв та росіян (452 особи та 218 осіб на 1000).

Слід враховувати і значний мовний бар'єр, що склався у молдаван в єдиному російськомовному інформаційному просторі, адже рідна мова переважної більшості молдаван (78%) - молдавська - не належить до групи слов'янських мов, при цьому дані переписів щодо володіння російською і українською мовами є досить приблизними, тому що не враховують ступінь мовної компетенції.

Найбільш високі темпи зростання освітнього рівня відмічаються у болгар. Якщо у 1979 р. за питомою вагою осіб з вищою освітою (2,9%) болгар випереджали тільки молдаван (1,8%), у той час як, наприклад, євреї мали у своєму складі 25,9% таких осіб, то в наступне десятиріччя ситуація суттєво змінилася. За період 1979–1989 рр. серед працюючих болгар число осіб з вищою освітою в розрахунку на 1000 осіб зросло майже удвічі. Особливо динамічно підвищувався рівень освіти на селі, де відбулося практично подвоєння числа болгар з вищою та середньою освітою. Між іншим, ще у 1979 р. показник кількості осіб, які не мали навіть початкової освіти, у болгар був найвищим серед семи найбільш чисельних етносів України. Якщо у євреїв цей показник дорівнював 59 осіб, то у болгар – 191 особа на 1000 представників відповідної національності.

Таким чином, показник рівня освіти українських болгар у 1989 р. досяг 699 осіб, що мають освіту не нижче середньої, на кожну тисячу зайнятих у народному господарстві. Крім того, співвідношення показників кількості дипломованих спеціалістів, що припадають на 1000 зайнятих у місті і на селі, у болгар є одним з найменших — воно становить 1,7 (у євреїв – 1,4).

Етнічна група поляків показує, що за показниками освіченості цей етнос поступається майже всім серед семи найбільш чисельних етнічних спільнот країни, випереджаючи тільки молдаван. Підвищення освітнього рівня у поляків відбувається менш динамічно, ніж у болгар і титульного етносу. Якщо поляки, як і українці, в 1959 р. мали по 11 спеціалістів з вищою освітою на 1000 чоловік, то у 1989 р. в українців ці показники були вже значно вищими, ніж у поляків. Відсоток осіб, що не мали у 1959 р. початкової освіти, у поляків і українців був майже однаковим (32,9% та 30,6% відповідно). У 1979 р. цей показник знизився до 16,9% у поляків і до 15,1% в українців.

Треба брати до уваги, що польське населення України, як і українці, стало у більшості своїй міським населенням тільки у 1960–70-ті рр. Як і більшість етнічних спільнот республіки, польська етнічна меншина відчуває наслідки соціального відставання села від міста, що проявляється у порівняно низькому освітньому рівні зайнятих у місті, а надто у сільській місцевості. На 1000 зайнятих поляків припадає тільки 689 осіб, що мають освіту не нижче середньої, причому кількість дипломованих спеціалістів у місті у 2,4 рази більше, ніж на селі.

Хоча за кількісним показником рівня урбанізації, а саме – питомою вагою городян, поляки випереджають українців і болгар, однак поступаються ним за показниками рівня освіти. Причини такої ситуації визначаються перш за все особливим шляхом історичного розвитку цієї національної групи на території України, що є складним з точки зору розвитку етнічних процесів. У теперішній час ці процеси характеризуються двома головними тенденціями: акультурацією та асиміляцією етнічних поляків. Про це свідчать як етнокультурні орієнтації населення у місцях компактного проживання поляків, так і статистичні дані про етномовні процеси, а також високі темпи зменшення чисельності поляків за даними переписів (з 1959 по 1989 рр. відбулося зменшення цієї етнічної групи майже на 40%).

Таким чином, проаналізувавши динаміку рівня освіти найбільш чисельних етносів України можна зробити висновок, що існує об'єктивна пряма залежність більш високого освітнього рівня від переважання у складі етносів мешканців міст (особливо великих індустріальних та наукових

центрів) і це є визначальним фактором. Також потрібно відмітити, що розглянуті характеристики динаміки рівня освіти найбільших етносів України, які відбувалися на протязі тридцяти років між переписами населення 1959 та 1989 рр., аналіз цих процесів та їх тенденцій найбільш узагальнено представляють ту етносоціальну ситуацію, що склалася в Україні на початку 1990-х рр., коли почалося становлення незалежної української держави. Саме у ці роки Україна вступила у тривалий період трансформації суспільства в цілому. Певна річ, що ці докорінні перетворення не могли не вплинути на ситуацію в рівні освіти етносів.

Джерела та література:

1. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР : статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К. : Наукова думка, 1965. – 130 с.; Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні / В. І. Наулко. – К. : Головна спец. редколегія літ-ри мовами нац. Меншин України, 1998. – 80 с. та ін.
2. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовн наслідки російщення / В. М. Скляр ; дар. В. М. Скляр. – К. : ВЦ «Просвіта», 2008. – 39 с.
3. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. М. Рудницька. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 170 с.
4. Суботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка. – С.7–8.

РОЗДІЛ 6. ПРАВознавство

Богдан Акуленко

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Розглянуто правову систему сучасної України в аспекті загальнотеоретичного поняття правової системи, визначено історичні періоди її формування та закономірності розвитку як особливого східно-європейського різновиду романо-германського типу.

Ключові слова *правова система, система права, правова сім'я.*

У теорії права поняття правової системи використовується для того, щоб дати характеристику історико-правових та етнокультурних відмінностей систем права різних держав. Структуру правової системи визначають такі правові явища: юридичні норми, принципи та інститути (нормативна сторона); сукупність правових установ (організаційна сторона); сукупність правових поглядів, ідей, уявлень, які притаманні даному суспільству – правова свідомість, правова культура.

Правову систему можна визначити як цілісний комплекс правових явищ, обумовлений об'єктивними закономірностями розвитку суспільства. Правова система – це правова організація всього суспільства, сукупність всіх юридичних явищ, інститутів, установ, які існують у державі. Категорія правова система більш широка, ніж система права, бо вона характеризує не тільки стан і взаємозв'язок галузей права, а й розвиток структури законодавства, сукупність правових установ у державі [1].

На зміст правової системи впливає духовна культура суспільства (релігія, філософія, мораль, політична культура). Вплив на правову систему здійснює публічне право, яке дає змогу сформувати національну правову систему, підтримати її, забезпечити розвиток. Публічне право впливає на устрій правової системи, класифікує правові акти, забезпечує верховенство права і закону, встановлює режим правотворчості і правозастосування, вводить процедуру вирішення юридичних колізій.

Отже, правова система суспільства – це цілісний комплекс правових явищ, обумовлених об'єктивними закономірностями розвитку суспільства, усвідомлений і постійно відтворюваний людьми та їх організаціями (у тому числі державою) і який використовується ними для досягнення своєї мети. Поняття «правова система» вміщує такі правові явища, як система права і законодавства, правові відносини, правосвідомість, правова культура, законність, правопорядок тощо. Це система всіх юридичних явищ, які існують у певній державі чи в групі держав. Система права входить до правової системи.

Правова система виконує такі функції: регулятивну; закріплювальну; охоронну; примусову; виховну; інформаційну; прогностичну.

Поняття «правова система» має значення для характеристики права певної держави. Зазвичай у цьому випадку мова йде про національну правову систему. Відмінності між правом різних країн зменшуються, якщо виходити не зі змісту конкретних норм, а з більш постійних елементів, які використовуються для створення, тлумачення і оцінки норми. Самі норми можуть бути різними, але

за способом їх розробки, систематизації, тлумачення виділяють кілька типів – «правових сімей». Категорія «правова сім'я» служить для визначення групи правових систем, які мають однакові юридичні ознаки, що дає змогу говорити про відносну єдність цих систем.

Існують такі критерії об'єднання і класифікації правових систем різних держав: спільність виникнення і розвитку (системи пов'язані історично і мають загальне державно-правове коріння); спільність джерел, форм закріплення і вираження норм права (де і як фіксуються норми права, їх роль, значення, співвідношення); структурна єдність (на мікрорівні – будова норми права, її елементів, на макрорівні – будова великих блоків, тобто галузей, субгалузей); спільність принципів регулювання суспільних відносин (в одних країнах це ідеї свободи суб'єктів, їх формальної рівності, об'єктивності правосуддя і т. д., в інших – теологічні, релігійні витоки, в третіх – соціалістичні, націонал-соціалістичні ідеї тощо); єдність термінології юридичних категорій, технічне викладення, систематизація норм права.

На сьогодні вказується на неможливість типізації правових систем тільки за їх класовою сутністю. При класифікації вчені використовують різні фактори, починаючи з етнічних, расових, географічних, релігійних і закінчуючи юридичною технікою і стилем права. Найпопулярнішою є класифікація правових сімей, розроблена Р. Давидом. Вона заснована на поєднанні двох критеріїв: ідеології (релігія, філософія, економічна і соціальна структури) і юридичної техніки, яка включає в якості основної складової джерела права. Р. Давид висунув ідею трьох основних сімей: романо-германської; англо-саксонської; соціалістичної [2, с. 92–93].

В історії України правова система формувалася в періоди становлення державності – Київської Русі, гетьманщини XVII–XVIII століть, УНР, ЗУНР, Гетьманату П. Скоропадського початку ХХ ст., своєрідно – в УРСР. Стабільності в її розвитку не було, оскільки була відсутня незалежна державність в Україні. Розвиток української правової системи в ІХ – на початку ХІХ століть, сприйняття нею візантійської культури, духу пізньоримського права, а також вплив Литовських статутів, Магдебурзького права та ін. (про що свідчить, наприклад, Кодекс 1743 р. – «Права, за якими судиться малоросійський народ»), дозволяють дійти висновку про її корені у романо-германському типі правової системи.

Більш ніж 70 років історії радянської України дали підставу віднести її правову систему, як і правові системи республік СРСР, до соціалістичного типу. Право радянської України сприйняло романо-германську концепцію правової норми. Закон вважався основним джерелом права. Звичаю і судовій практиці відводилася допоміжна роль. Доктрина не визнавалася джерелом права.

Проте галузі, інститути і поняття права розглядалися з позицій домінування публічного права і класового інтересу. Відкидався поділ права на дві підсистеми: приватне і публічне. Відповідно до тези В. І. Леніна про те, що радянська держава не визнає нічого приватного, заборонялися приватна підприємницька діяльність, валютні операції, комерційне посередництво та ін. Суворо регламентувалися цивільні договори. Повноваження суб'єктів господарської діяльності обмежувалися плановим веденням економіки, усупільненням власності, націоналізацією підприємств, банків та ін.

У зв'язку з пануванням марксистсько-ленінської ідеології і партійного (КПРС) диктату кримінальне і публічне право передбачало жорсткі санкції за антирадянську агітацію і пропаганду. Відбулася ідеологізація судового провадження. Сформувався обвинувальний ухил при розгляді справ у суді. Затвердився карально-заклякувальний режим, який діяв для громадян відповідно до принципу: дозволено лише те, що не заборонено. Переважало використання імперативних норм права.

Після проголошення незалежності правова система України формується на нових засадах як самостійна (в минулому вона складала частину єдиної правової системи СРСР). Вона звільняється від псевдосоціалістичної (радянської) сутності, яка приглушила її континентально-європейські корені і забарвила їх у класово-ідеологічні тони.

Нині можна говорити про створення фундаменту незалежної правової системи України, значною мірою очищеної від партійно-догматичних нашарувань попереднього періоду. Проте правова система України перебуває у стадії перехідного періоду і зберігає деякі риси соціалістичної системи, із якої вона вийшла.

Водночас за період незалежності України закладено правовий фундамент, що дозволяє стверджувати, що вона входить до романо-германського типу правової системи на правах особливого східно-європейського різновиду [3, с. 312].

Подальші закономірності розвитку правової системи України полягають у зближенні природно-правових і державно-правових витоків у правовій системі, яке здійснюється із розвитком цивілізації, культури тощо; у відповідності правових явищ фактичним суспільним відносинам. Це означає необхідність адекватного відображення суспільних потреб у нормах права, своєчасної зміни законодавства, підвищення якості правового регулювання.

Джерела та література:

1. Загальна теорія держави і права: підруч. / За ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.
2. Короткова Л. П. Теорія права / Л. П. Короткова. – Чернігів : ЧДІЕУ, 2003. – 184 с.
3. Сакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підруч. / О. Ф. Сакун. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с.

Яна Кульгейко

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

В статті висвітлюються основні аспекти правового статусу людини і громадянина в Україні. Основна увага приділена тлумаченню цих понять в законодавстві України.

Ключові слова: громадянин, права людини, правовий статус.

В останні десятиліття особливу актуальність має проблема прав людини. Саме вони зумовили глибоке переосмислення й істотні зміни в юриспруденції, введення нових та перегляд деяких традиційних ідей і понять. Проголосивши свою незалежність, Україна стала на шлях побудови власної правової держави і громадянського суспільства. Серед інших проблем, що їх вирішує народ України, є і проблема здійснення прав людини та громадянина.

У XIII столітті вперше з'явилося таке поняття, як «права людини». На сьогодні, права та свободи людини охороняються міжнародними документами та нормативно-правовими актами кожної держави, пройшовши довгий та складний шлях у їх формуванні та закріпленні. На даному етапі є актуальним питання про правовий статус громадян, його зміст та види.

Метою даної статті є дослідження дії сучасного законодавства України, що стосується правового статусу громадян, вироблення орієнтирів удосконалення цього законодавства в аспекті захисту особи, її прав та свобод.

У юридичній літературі питаннями правового статусу людини і громадянина займалися А.М. Колодій, А.Ю. Олійник, А.И. Эскимов, Ю.Ф. Кравченко, які найбільш повно досліджували еволюцію поглядів на дане питання. Окремі аспекти вивчали О.Ф. Скакун, Ю.М. Тодика, В.С. Журавський, С.Е. Демський та інші науковці.

Правовий статус особи – це система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві.

Правовий статус громадян виражає їх соціально-економічне і політичне становище в державі й суспільстві, а також можливості для реалізації прав і свобод та покращення свого становища за допомогою права і законодавства. Держава і суспільство зацікавлені і значною мірою стимулюють правомірну діяльність і поведінку особи. Знання цих прав, свобод та обов'язків дає можливість захищати ці права законними методами і способами в судовому порядку, а також за допомогою інших юридичних гарантій. Знання свого правового статусу дає можливість особі знати, що дозволено робити, що вона зобов'язана робити і що заборонено робити.

Терміни «особа», «людина», «громадянин», вживаються Конституцією і законодавством України. У соціальному плані вони означають членів суспільства. У політичному плані відповідно до Конституції особа виступає в якості громадянина, особи без громадянства, іноземного громадянина, біженця або змушеного переселенця. Під правовим положенням особи розуміється юридичний статус громадянина. Правове становище людини і громадянина, як в цілому, так і окремо, обумовлюється особливостями соціального статусу, що існує в даний період в розвитку суспільства і держави.

Правовий статус особи відображає юридичне закріплення досягнутого суспільством обсягу свободи особи. Він ґрунтується на сучасному вченні про свободу, в підвалинах якого лежать такі ідеї:

- 1) всі люди вільні від народження, і ніхто не має права відчужувати їх природні права. Забезпечення і охорона цих прав є головним обов'язком держави;
- 2) свобода особи полягає у можливості робити все, що не завдає шкоди іншій особі;
- 3) межі свободи можуть визначатися законом, який відповідає праву, а право є мірою свободи;
- 4) обмеження прав є можливим виключно з метою сприяння досягненню загального добробуту в демократичному суспільстві.

У трактовці правового статусу особи серед вчених немає єдності. Нерідко до його структури вводяться, крім прав, свобод, обов'язків, ще й громадянство, законні інтереси, гарантії. Зазначені категорії є або передумовою правового статусу, або його умовами, супроводжують його, але не складають його структуру.

Принципи правового статусу людини і громадянина – це вихідні засади, на основі яких визначаються зміст і умови реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Конституція України згідно із загальнолюдськими цінностями та міжнародно-правовими нормами в галузі прав людини, які визначені Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (1966 р.), Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), іншими міжнародно-правовими документами, закріплює такі принципи правового статусу людини і громадянина:

- свободи людини;
- рівності людей у своїй гідності та правах;

- невідчужуваності й непорушності прав і свобод людини;
- гарантованості прав, свобод і обов'язків людини і громадянина;
- невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини і громадянина;
- рівності конституційних прав і свобод громадян України та рівності їх перед законом;
- єдності прав людини та її обов'язків перед суспільством.

Принцип свободи людини (ст. 21, 23 Конституції України) відтворює стрижневу ідею сучасної ліберальної концепції прав людини про свободу як природний стан людини. Конституційний принцип свободи людини обумовлює її право на вільний розвиток своєї особистості, а межею індивідуальної свободи є права і свободи інших людей.

Принцип рівності людей у своїй гідності та правах (ст. 21 Конституції України) означає, що, по-перше, права і свободи визнаються за будь-якою людиною, по-друге, забороняється дискримінація в користуванні правами за будь-яких підстав, пов'язаних із природними особливостями особи та її соціальним статусом.

Під гідністю людини зазвичай розуміють визнання за людиною цінності як істоти, яка наділена розумом, волею та почуттями, незалежно від того, що вона про себе думає і як її оцінюють інші.

Принцип рівності конституційних прав і свобод громадян України та їх рівності перед законом (ст. 24 Конституції України) означає, що забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за расовою, політичною, релігійною, статевою, етнічною, соціальною, мовною чи іншими ознаками. Цей принцип перенесено до Конституції України із ст. 2 Загальної декларації прав людини.

Принцип невідчужуваності і непорушності прав і свобод людини (ст. 21 Конституції України) стосується основних прав і свобод людини, тобто лише тих, що зафіксовані в Конституції України.

На даному етапі суспільно розвитку постає проблемне питання взаємовідносин держави і громадянина через формування ефективних національних та міжнародних механізмів захисту прав і свобод людини. Адже наявність чи відсутність основних прав і свобод людини і громадянина виступає найбільш яскравим показником ступеня розвитку громадянського суспільства, побудови правової держави. Забезпечення прав і свобод людини визначає розвиток більшості країн на шляху політичної демократії, економічного прогресу та співробітництва, є одним з визначальних завдань процесу реформування українського суспільства, що набуває особливого значення у контексті європейської інтеграції України.

У сучасній системі міжнародного права механізмами захисту прав людини є система міжнародних (наднаціональних) угод, установ, органів і організацій, які діють з метою дотримання та здійснення загально визначених міжнародних стандартів прав людини, при потребі – їх відновлення у разі порушення.

За останні десятиліття істотно зросла роль міжнародних неурядових організацій у захисті прав людини. Серед найбільш ефективних неурядових організацій у захисті можна назвати Міжнародний Гельсінський Комітет, Міжнародну Амністію, Лікарів за мир та інші. Серед основних напрямів їхньої діяльності: моніторинг стану прав людини в окремих державах; моніторинг законодавства про права людини в окремих державах; складання доповідей про стан справ у галузі захисту прав людини; оприлюднення таких доповідей для ознайомлення громадськості та надання їх міжнародним та міжурядовим органам із прав людини; участь у розробці міжнародних договорів із прав людини, а також інша діяльність.

Захист прав та свобод людини посідає найголовніше місце як у законодавстві окремих держав, так і в міжнародних актах.

Протягом століть права та свободи особи ставали об'єктом у історичних проектах та наукових дослідженнях. Як уже зазначалося, права та свободи людини становлять ядро правового статусу особи і громадянина.

Права людини, їх соціальне призначення в суспільстві – одна з найбільш важливих проблем історичного, соціального та культурного розвитку людства.

Отже, ми можемо зробити висновок, що правовий статус особи і громадянина – це система або сукупність юридичних і природних прав, свобод і обов'язків особі, які закріплені в чинних формах і видах права, зокрема в законодавстві, і складають необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права та обов'язки, реалізувати їх у системі суспільних відносин, у різноманітних формах діяльності, спілкування і навчання.

У національному праві правовий статус людини та громадянина характеризується широким змістом, в основі якого закріплення прав, свобод та обов'язків громадян України, іноземців та осіб без громадянства, що знайшли своє відображення в роботі.

Закони та нормативно-правові акти України, що визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Але це не завжди відбувається належним чином. Багато є випадків, коли права людини принижуються, що негативно впливає на стан демократії у суспільстві і розвиток правової держави. На мою думку, щоб здійснювалися принципи щодо реалізації належним чином прав та свобод людини, необхідно перш за все змінити відповідним чином відносини всередині суспільства, а також між суспільством та державою.

Україна активно діє на міжнародному, регіональному та національному рівні, створюючи умови, охороняючи та захищаючи право людини і громадянина на життя. Існує, щоправда, ряд проблем у плані активнішого впровадження міжнародно-правових норм у національне законодавство, але для цього потрібен час та економічний добробут.

Конституція України, регламентуючи обов'язки людини і громадянина, виходить з принципу, згідно з яким кожна людина має обов'язки перед суспільством, а це, у свою чергу, забезпечує вільний і всебічний розвиток усіх особистостей, держави і суспільства у цілому. Регламентуючи обов'язки людини і громадянина, Конституція виходить з того, що вони є об'єктивними для розвитку нашої держави і суспільства, а щодо конкретної людини це означає, що здійснення прав і свобод можливе тільки за наявності виконання обов'язків суб'єктом цього права чи свободи, а також іншими суб'єктами.

Джерела та література:

1. Конституція України : Закон України. Прийнятий на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – (Зі змін.).
2. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.
3. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка. – 2005. – 593 с.
4. Кравченко Ю. Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: моногр. / Ю. Ф. Кравченко – Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2003. – 406 с.
5. Міжнародне право: навч. посіб.; за ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.
6. Теорія держави і права. – К. : Прецедент, 2004. – 234 с.
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права // Права людини (основні міжнародно-правові документи). – К. : Наукова думка, 1989. – С. 28.

ІНОЗЕМНІ КУПЦІ В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті розглянуто правовий статус іноземних купців, що перебували на території Київської Русі. Проаналізовано основні письмові джерела, що згадують ці норми та простежено розвиток цих правових норм із розвитком правотворчої діяльності Київської Русі.

Ключові слова: іноземні купці, правовий статус, міжнародні договори

Київська Русь була активним гравцем в системі міжнародної торгівлі. Цьому сприяло географічне розташування країни, крізь територію якої проходила велика кількість торгівельних шляхів. Іноземці, що потрапляли на Русь у якості купців, найманців і послів ставали суб'єктами правової системи Давньоруської держави і брали участь у її правовідносинах.

На початкових етапах формування Давньоруської держави правляча верхівка була зацікавлена у закріпленні молоді держави на міжнародній арені та встановленні дружніх дипломатичних і торгівельних відносин із сусідами. Тож, до іноземців у давньоруському соціумі було дуже поважне ставлення, були вироблені звичаєві та правові норми, що регулювали правовідносини, в яких вони брали участь. Цей факт підтверджується словами Володимира Мономаха, які залишилися у «Повчанні дітям»: «А ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не], – чи простий, чи знатний, чи посол, – якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони бо, мимо ходячи, прославлять чоловіка по всіх землях – або добрим, або лихим» [2, с. 457–458].

Починаючи з IX ст. Київська Русь розпочинає торгівельні відносини з більшістю країн тогочасного Заходу і Сходу. Зокрема, дослідники вказують на торгівлю Русі із Скандинавією, Данією, Волзькою Болгарією, Візантією, Німецькими князівствами, Францією, країнами Центральної Європи, Іраном, Кавказом і навіть Єгиптом [7, с. 120–127]. При цьому, завдяки географічному розташуванню через Русь проходила велика кількість торгівельних шляхів, що зв'язували між собою Захід і Схід, Північ і Південь. Так, завдяки археологічним та письмовим джерелам відомо багато торгових шляхів, найбільшими з яких були шлях «З Варяг у Греки» (з Балтійського моря до Дніпра і по Чорному морю до Візантії), «Східний шлях» (Київ, Чернігів – по Дону на Нижню Волгу), «Залозний шлях» (Київ – Тамань – Північний Кавказ), до Центральної і Західної Європи вів торговий шлях Київ – Галич – Прага – Регенсбург [7, с. 122–127].

Для встановлення такої потужної торгової системи іноземним купцям необхідні були державні гарантії охорони торгових караванів, механізми сплати податків та мита, а також певні правові норми, які гарантували іноземцям включення до суспільних відносин Русі.

Такі норми з'являються в міжнародних договорах князів Олега та Ігоря з Візантією 911 та 945 рр. Вони мали на меті юридичне закріплення і встановлення військово-політичних і торгівельних інтересів Русі в ході військових кампаній, містили норми якими регулювалося перебування іноземних купців на Русі.

У договорі 911 р. регулювалися найважливіші норми торгівлі, механізми відшкодування коштів, а також норми кримінального і цивільного права.

Одним з найголовніших питань, що згадувалися в договорі було «берегове право» (норми, за якими регулювалися правовідносини у морській торгівлі). Згідно із звичаєвим правом купець,

що потрапив у корабельну аварію і вимушений був пристати до берега іншої держави, міг бути розграбованим феодалом, якому належав цей берег. У договорі Русь і Візантія надавали державні гарантії збереження товару і надавали охорону для купця поки він не повернеться додому [2, с. 21].

Також договір 911 р. містив норми кримінального права: «якщо хтось уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, [і] якщо він є імушим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік є неімушим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре» [2, с. 20]. Ця стаття гарантувала виконання кровної помсти, практика якої активно застосовувалась у правових звичаях Давньоруської держави та Візантії. Тут же з'являється і нова для середньовіччя норма – матеріальне відшкодування родичам вбитого в разі неможливості здійснення кровної помсти. За здійснення нападу на іноземця сплачувалося матеріальне відшкодування у розмірі 5 літр срібла, якщо відповідач не зміг виплатити цю суму, то конфісковувалося усе його майно, та «покланється по своїй вірі» [2, с. 20].

Нормами регулювалися і крадіжки. Так, за крадіжку майна віддавалася потрійна сума [2, с. 20]. Застосовувався й механізм викупу полонених – за них виплачувалася сума, за яку купець їх купив [2, с. 20].

Отже, цей договір був першим, який згадував про встановлення правовідносин з іноземцями та регулювання суспільних відносин.

Наступний договір був заключений 945 р. князем Ігорем. В ньому підтверджувалися норми берегового права, покарання за вбивство, відшкодування коштів за увіччя.

Також встановлювалися угоди, за якими поверталися бігли раби: «Якщо ж від кого із людей цесарства нашого, чи з города нашого, чи з інших городів утече челядин до вас, [русів], і принесе що-небудь, – хай вони вернуть його назад, і якщо те, що він приніс, буде ціле все – нехай візьме [той, хто його спіймав], від нього, [той чий є челядин], два золотих за спіймання [2, с. 27]. Плата за крадіжку в порівнянні з договором 911 р. дещо зменшувалася – виплачувалася подвійна сума від вартості вкраденого майна [2, с. 27].

Відбулися зміни і в порівнянні з викупом рабів. За викуп молодих людей встановлювалася сума у розмірі 10 золотих, за людей середнього віку – 8 золотих, за старих і дітей – 5 золотих [2, с. 28].

Також, згідно цього договору, Русь не мала права карати візантійських підданих без попередження представників Візантійської імперії і їх попередньої згоди на це [2, с. 28].

Подальший економічний і політичний розвиток Київської Русі за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого збільшували взаємозв'язки Русі з іншими державами. Давньоруські міста перетворюються у потужні торгівельні центри, в них створюються «гостинні двори» для перебування іноземних делегацій, нерідко іноземці будують свої церкви у давньоруських містах. Класичним прикладом таких міст вважаються Київ і Новгород. Так, у столиці давньоруської держави існували цілі квартали іноземців – торгова слобода Хазарських купців, торгові двори скандинавів, візантійців, німців та ін. Німецькі та ірландські купці навіть заснували в Києві католицький монастир Св. Марії [7, с. 122–127].

В Новгороді були відомі варязькі квартали та торговий двір, згодом іноземці побудували в Новгороді власні церкви, зокрема в Північному Новгороді згадується «Варязька церква», пізніше, була збудована і німецька церква. Із збільшенням ролі Готланду у Балтійській торгівлі, в Новгороді засновується «Готландська торгівельна факторія» [1, с. 357].

Внаслідок цих процесів постала нагальна потреба у врегулюванні правових норм в суспільстві між русичами та іноземцями.

Каталізатором прийняття цих норм стали події 1016 р. в Новгороді, коли відбулися кроваві сутички між найманим військом варягів, яке запросив Ярослав Мудрий для боротьби за великокнязівський стіл, та місцевим населенням Новгорода. Для регулювання ситуації і примирення ворогуючих сторін князь приймає збірку законів «Руська правда», що потім поширюється на всю територію Русі. Найголовнішим завданням даного кодексу було припинення вбивств, тому перш за все встановлювалися норми кримінального права. Згідно зі ст. 1, за вбивство особисто-вільної людини, в тому числі й іноземця встановлювалася смертна кара у вигляді кровної помсти [6, с. 15].

За ст. 11, якщо челядин втік і переховувався у варяга чи колб'яга (народність на території сучасної Карелії – Є.Ф.), то за його господар на 3 день міг забрати свого раба і взяти 3 гривні з людини, що його переховувала [6, с. 87].

Наступна редакція «Руської правди», проведена синами Ярослава Мудрого, суттєво доповнює існуючі та містить нові статті, в яких фігурують іноземці. Так, у порівнянні із «Правдою Ярослава» відміняється практика кровної помсти і встановлюється грошове відшкодування на користь князя і родичів вбитого. Крім цього, значно розширене коло питань, пов'язаних із завданням тілесних пошкоджень. В ст. 31 вказується: «Если кто толкнет другого от себя или рванет его к себе, или по лицу ударит, или жердью, а двое очевидцов то покажут, – платит 3 гривны продажи; если же обвиняемый будет варяг или колб'яг, то должно вывести полное число очевидцев, которые и должны принести присягу» [6, с. 356].

Також значно розширюється спектр економічних санкцій. Так, іноземці мали першочергове право на повернення боргів. На це вказує ст. 55 Руської правди (далі – РП): «Если кто многим должен, а купец, приехавший из другого города, или из другой земли, не зная про то, поверит ему товар свой, и он окажется после не в состоянии заплатить сему верителю за товар, по причине требований со стороны первых заимодавцев; в таком случае вести должника на торг и продать и удовлетворить наперед требованиям гостя, а остальное разделить между прочими заимодавцами. Также, если он должен будет в казну, то очистит наперед казенные требования, а потом уже и требования других верителей: но если кто из них взял уже много ростов, тот лишается своих денег» [6, с. 435].

Відносини між іноземцями і русинами фіксувалися і в давньоруських церковних уставах. Так, в уставі, Ярослава Мудрого «Про церковні суди» містяться норми, що забороняли шлюби жителів Русі з людьми іншої віри – іудеями та мусульманами: «Аще жидовин или бесерменин с русскою будет иноязычици, митрополиту 8 гривень, а руска понята в дом церковный» [8, с. 88], «А ще кто с бесерменкою или с жидовькою блуд сътворить, а не лишится, от Церкви да отлучится и от христиан, а митрополиту 12 гривень» [8, с. 90].

На подальших етапах розвитку феодальних відносин, суб'єктами міжнародних торгових договорів починають ставати окремі міста. Крім регулювання економічних питань, вони мали на меті регулювання правового положення іноземних купців під час торгівельних експедицій.

Відомий договір Новгорода з Готландом та німецькими містами, який датується 1189–1199 рр. Як зазначають науковці, в цей час Новгород переживав період свого найбільшого розквіту і був одним з найбільших міст Європи. Він відіграв важливу політичну і торгівельну роль у Північно-Східній Європі. Даний договір регулював норми судочинства, кримінального права, фінансові та

митні питання, натомість він не містив норм, пов'язаних із торгівельним правом. Пояснюючи цей факт, В. С. Покровський вказує на згадку в договорі «старого миру», тобто в повторенні цих норм не було сенсу [5, с. 95].

В першій статі договору визначалися свобода безпечного проходження морськими шляхами новгородськими, німецькими та готландськими купцями, безпека гарантувалася самими містами [4, с. 125]. Також в договорі зазначалися норми берегового права, аналогічні домовленостям 911 р. між Руссю і Візантією.

Новою нормою для права Київської Русі була стаття, в якій зазначається, що зміна влади в Новгороді, німецьких містах чи на Готланді не є підставою до його перезаключення, як це відбувалося раніше в середньовічній правовій практиці, а купцям за цих умов гарантувалося безпечно повернення на батьківщину [5, с. 97].

В разі виникнення суперечки між новгородцями і німцями відповідач мав право відкласти розгляд справи до наступного року, натомість позивач міг накласти на його майно арешт, лише після неявки відповідача у встановлений строк, представивши свідків [4, с. 126]. У разі виникнення спору у фінансових питаннях, то новгородська влада не гарантувала купцям повернення боргів [4, с. 126]. Іноземні купці були недоторканими і вони звільнялися від закінчення під варту за борги, а також встановлювалася процедура їх взимання [4, с. 126].

В інших питаннях правовідносини, що зазначаються в цьому договорі схожі із договорами Русі з Візантією. Так, більшість статей регулювала кримінальне право. Встановлювалися штрафи за вбивство послів та купців (20 і 10 гривень сріблом відповідно), а також виплати за нанесення тілесних пошкоджень – від 6 – до 12 гривень сріблом [4, с. 125-126].

У 1229 р. був підписаний ще один важливий договір між Смоленськом з одного боку та рядом німецьких міст (Ригою, Любеком та ін.) і Готландом з іншого. Даний договір регулював норми кримінальних правовідносин, відшкодування за увіччя, а також містив ряд статей пов'язаних із судочинством, борговим правом, оподаткуванням, береговим правом та проведенням торгових операцій.

На початку договору містилися норми кримінального права та цілий ряд норм, що описували покарання за нанесення увіч та образи честі та гідності.

Спеціальними нормами встановлювалася подвійна вира у розмірі 20 гривень за вчинення образи послу чи священику. Також заборонялося брати під варту іноземця поки він не повідомляв про це «старшого посла» [4, с. 65]. Натомість, якщо іноземця застали за крадіжкою на місці злочину, то дозволялося вчинення самосуду [4, с. 68].

Важливою була стаття, яка вказувала на звільнення від сплати мита новгородських, німецьких та готландських купців, у землях де вони вели торгівлю [4, с. 67]. Придбаний товар не підлягав поверненню і поверненню за нього коштів. При боргових справах інтереси іноземних купців задовольнялися в першу чергу, навіть, якщо він був засуджений до кримінальної відповідальності і його майно підлягало конфіскації [4, с. 60]. В разі, якщо боярин чи княжий посол займав гроші у іноземця і невдовзі помирав, то виплата боргу ставала обов'язком першого спадкоємця [4, с. 60].

При розгляді судових справ іноземцям також надавалися переваги. Так, практика застосування ордалій залізом відбувалася лише за згодою обох сторін. Іноземці також звільнялися від сплати судових зборів [4, с. 61].

Цей договір, крім Смоленська, також поширювався на Вітебськ та Полоцьк [3, с. 103].

Отже, іноземці користувалися певними пільгами у правовій системі Київської Русі. Можна стверджувати, що князі проводили цю політику постійно, створюючи при цьому сприятливий ґрунт для перебування іноземних купців на Русі, з кожним роком збільшувалася кількість купців та торговельних шляхів на території Русі. Слід зазначити, що ця політика лягла в основу правового регулювання суспільних відносин іноземців і в державах – спадкоємницях Київської Русі.

Джерела та література:

1. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский; пер. с англ. – Тверь : Леан; М. : Аграф, 1996. – 448 с.
2. Літопис руський / [пер. з давньоруського Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
3. Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто // История СССР. – 1967. – № 3. – С. 81–108
4. Памятники Русского права / [под ред. проф. С. В. Юшкова]. – Вып. 2 – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1953. – 443 с.
5. Покровский В. С. Договор Великого Новгорода с Готландом и немецкими городами 1189–1195 гг. как памятник международного права / В. С. Покровский // Правоведение. – 1959. – № 1. – С. 90–100.
6. Правда Русская : Комментарии / [Составили Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Клочин, Н. Ф. Лавров и Б. А. Романов; под редакцией академика Б. Д. Грекова]. – М.–Л., 1947. – Т.2. – 862 с.
7. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
8. Щапов Я. Н. Древнерусские княжеские уставы / Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 1976. – 240 с.

ПРО АВТОРІВ

Адаменко І. – студентка 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, наукові керівники – доц. Притулик Н. В.

Акуленко Б. – студент 21 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – проф. Віхров О. П.

Андрушко І. – студентка 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Пеньковець О. В.

Анищенко О. – студентка 46 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Кондратьєв І. В.

Бакуменко Я. – студент 32 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – н. с. Луценко Р. М.

Бенько А. – студентка 20 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Петреченко І. Є.

Гарига М. – студентка 45 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Коваленко В. П.

Дорошенко Н. – студентка 36 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, наук керівник – доц. Воронко О. Г.

Демідкін О. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Острянка А. М.

Зима Н. – студентка 42 групи заочного відділення Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Демченко Т. П.

Казимір Ю. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Рахно О. Я.

Кисла І. – студентка 42 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Завада Т. О.

Колешко А. – студентка 52 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Еткіна І. І.

Король М. – студентка 48 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Павленко Л. А.

Косенко Д. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Острянка А. М.

Кузьмич С. – студент 36 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Щербина С. В.

Куліш Ю. – студент 44 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Демченко Т. П.

Кульгейко Я. – студентка 21 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – проф. Віхров О. П.

Ларченко В. – студентка 44 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Петеченко І. Є.

Лопата О. – студентка 41 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Стрілюк О. Б.

Луговик Т. – студентка 41 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Дорохіна Т. Ф.

Милиця Ю. – студентка 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Русанов Ю. А.

Міден Е. – студент 32 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – проф. Коваленко О. Б.

Мідько А. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Русанов Ю. А.

Образкова Г. – студентка 42 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Рахно О. Я.

Простак Г. – студентка 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Павленко Л. А.

Різник А. – студентка 42 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Воронко О. Г.

Родіонова А. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Русанов Ю. А.

Ромашко К. – студентка 46 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Павленко Л. А.

Сеніна Л. – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – проф. Ячменіхін К. М.

Сидоренко М. – студентка 41 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Стрілюк О. Б.

Федоренко Є. – студент 32 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – с.н.с. Луценко Р. М.

Федорова А. – студентка 42 групи заочного відділення Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Рахно О. Я.

Федосенко Н. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Кеда М. К.

Федусь Д. – студентка 32 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – ст.в. Герасимчук О. М.

Хромов Я. – студент 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Гаврилов В. М.

Чорна Л. – студентка 46 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – проф. Ячменіхін К. М.

Шеремет Т. – студентка 41 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Кулик І. О.

Шестак А. – студентка 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Воронко О. Г.

Штупун М. – студент 46 групи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Ващенко А. В.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бакуменко Я. Стрілецька зброя у Кримській війні 1853–1856 рр.	3
Король М. Бал в Російській імперії: історія та національна специфіка	7
Лопата О. Міжнародна реакція на введення радянських військ в Афганістані	14
Простак Г. Дискусії про здоровий спосіб життя у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.	19
Ромашко К. Роль народних прикмет у весільній церемонії вікторіанської Англії	23
Сидоренко М. М. О. Меншиков – ідеолог російського націоналізму	27
Федосенко Н. Модернізація Європи в наукових студіях В. Піскорського	32
Хромов Я. Передумови та причини фінансової реформи 1947 р. в СРСР	35
Чорна Л. Старообрядництво в Російській історіографії другої половини XIX ст – поч. XX ст.	41
Штупун М. Законодавче забезпечення фінансової реформи 1862 р. в Російській імперії	45
Анищенко О. КНДР: шлях до ядерного статусу	49

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Бенько А. Запорозька січ у подіях Хмельниччини (1648–1657)	53
Демідкін О. Повітові міста Північного Лівобережжя (1781–1917 рр.): правовий статус та система управління	59
Казимір Ю. Родина Красовських у громадсько-політичному житті України у другій половині XVII – на початку XX ст.	63

Косенко Д. Містечка Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII – на початку XIX ст.	69
Куліш Ю. Левко Лук'яненко: бачення мовної політики в Україні	73
Ларченко В. Причини та передумови ліквідації автономії Гетьманщини	76
Міден Е. Ілля Іванович Лизогуб: віхи життєпису	88
Образкова Г. Розвиток промисловості Чернігівської губернії у 1900–1914 рр.	91
Родіонова А. Приватні дворянські бібліотеки Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.	96
Федорова А. Чернігівський губернатор С. П. Голіцин: віхи життя та діяльності	102

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Гарига М. М. П. Таратин – дослідник села Вихвостів (до 90-річчя від дня народження)	108
Зима Н. Чорний березень 1943 р. в історії Корюківки	112
Колешко А. До питання про голодомор та розкуркулення на Городнянщині	115
Луговик Т. Гончарні кахлі Чернігівщини: генеза, типологія та іконографічні особливості	120
Милиця Ю. Український громадський та політичний діяч Олександр Тищинський (1835–1896) ...	127
Мідько А. В. В. Тарновський-молодший як особистість та громадський діяч Чернігівщини другої половини XIX ст.	130

РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІКА

Андрушко І. Технологія інтерактивного навчання як інноваційне педагогічне явище	133
---	-----

Кисла І.	
Формування мотиваційної сфери навчання	136
Сеніна Л.	
Історія Російської імперії як предмет діалогу молодих науковців	138
Федусь Д.	
Роль сім'ї і школи у профілактиці дитячого і підліткового алкоголізму	144
Шеремет Т.	
Методичні основи використання інтерактивних технологій кооперативного навчання в учнів 9 класу	148

РОЗДІЛ 5. ЕТНОЛОГІЯ

Адаменко І.	
Весільна обрядовість села Авдіївки Сосницького району Чернігівської області	153
Дорошенко Н.	
Етнічні українці в сучасній іміграційній політиці Португальської республіки	158
Кузьмич С.	
Весільна обрядовість с. Брониця Камінь-Каширського району Волинської області	162
Різник А.	
Українська діаспора на території Федеративної Республіки Німеччина	165
Шестак А.	
Динаміка рівня освіти найбільших етносів УРСР (за даними переписів населення 1959 і 1989 рр.)	169

РОЗДІЛ 6. ПРАВОЗНАВСТВО

Акуленко Б.	
Особливості правової системи України	174
Кульгейко Я.	
Правовий статус людини і громадянина в Україні	176
Федоренко Є.	
Іноземні купці в правовій системі Київської Русі	180
ПРО АВТОРІВ	185

Наукове видання

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 3

Автори статей та їхні наукові керівники несуть повну відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, економіко-статистичних даних та інших відомостей.

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського

Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**
Дизайн обкладинки **В.М. Лозовий**
Комп'ютерна верстка **С.В. Шемендюк**

Підписано до друку 12.06.2013 р.
Формат 70x108/16. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 24,0. Ум. фарбо-відб. 24,0. Обл.-вид. арк. 22,32.
Зам. № 0016. Наклад 100 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел.: (0462) 972-661, 972-664

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

